

ԸԶԳԸՅԻՆ ՄԸՏԵՆԸԳԸՐԸՆ

ՄԲԳ.

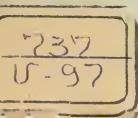
ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՍԿԶՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒԻ Ժ. ԴԱՐՅ. Ք.Ի

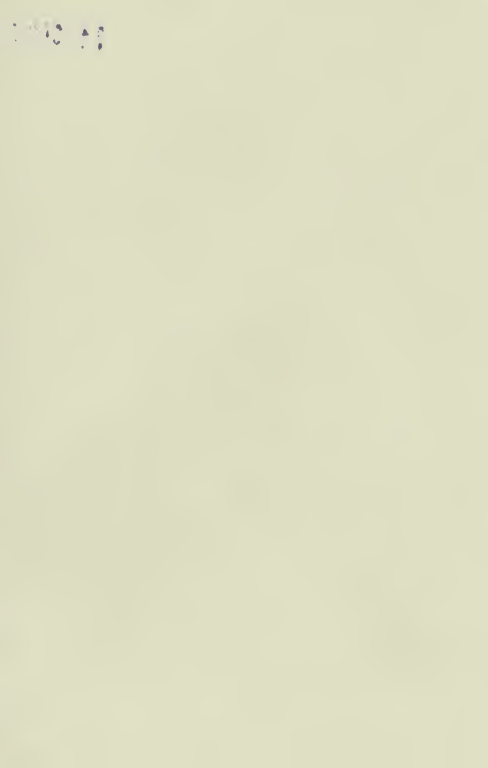
Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1979

25 SEP 2010

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԻԴ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 224

MÜNZENUMLAUF IN
ARMENIEN
VOM BEGINN
BIS ZUM 10. JH. N. CHR.

VON
CH. A. MUSCHEGHIAN

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1979

737
5-97

493

**ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՍԿՋԲԻՅ ՄԻՆՉԵՒԻ Ժ. ԴԱՐՅ. Ք.Ի**

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ե Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն ՝ Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1979

09 JUL 2013

1283-81

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ

“ ՀԱՆԳԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ ” Է

1976, Թ. 1—12, էջ 441—470, 1975, Թ. 10—
12, էջ 423—448, 1975, Թ. 7—9, էջ 321—
356, 1974, Թ. 7—9, էջ 335—350, 1974,
Թ. 10—12, էջ 505—520, 1977, Թ. 1—12,
էջ 149—204

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	է
Յատաջաբան	է
Գլխիկ ԼԿ. Գրամական շրջանառութեան սկզբնաւորումը Հայաստանում	1
Գլխիկ ԼՎ. Հելլենիստական դրամների շրջանառութիւնը Հայաստանում	48
Գլխիկ Գ. Գրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում ԼԿ.—ԼՎ. դարերում	90
Գլխիկ Գ. Խաւանեան եւ վաղբիւզանդական դրամների շրջանառութիւնը Հայաստանում	147
Գլխիկ Ե. Հայաստանի միջազգային կապերը ԼՎ.—Ժ. դարերում (գրամագիտական վկայութիւններ)	192

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Արեւելիում հին գրամներն ու գրամական գանձերն յայտնաբխինե՞րով ամենահարուստ երկրներից մէկը հանդիսանում է Հայաստանը : Գրամագիտները ցոյց են տալիս, որ Հայաստանում միշտ յայտնաբերուել են մեր օրերում նպնակէս անգական բնակչութեան դաշտային ու շինարարական աշխատանքների միջոցին, ինչպէս նաեւ ծառայող հնագիտական պեղումների շնորհիւ, յայտնաբերում են տարբեր դարաշրջանների պատկանող հին ու միջնադարեան գրամներ : Հայկական ՍՍՀ ուղջ տարածքի վրայ հագիւ թէ նշուի որեւէ շրջան, ուր գտնուած չլինեն տարբեր ազգային ծագում ունեցող գրամներ ու գրամական ամբողջական գանձեր : Պատմական բնոյթի այդ վկայութիւնների առատութիւնն ինքրատիւբեան օրինաչափ արատցոլումն է այն դերի ու նշանակութեան, որ գրաւար ազբիրների հաղորդմամբ ունեցել է հայ ժողովուրդը Արեւելի ու Արեւմուտի միջազգային ապրանքափոխակութեան գործում :

Հայաստանի գրամական գանձերի ուսումնասիրութիւններն աւելն ազբիրա-

գիտական նշանակութիւն, երէ նկատի ունեւանեմ, որ դրանք կապուած են Արեւելքում սարքեր հարստութիւնների ծագման ու զարգացման պատմութեան հետ: Հետազոտութիւններն այս ուղղութեամբ լոյս կը սփռեն ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլեւ նրա հետ առնչուած երկրների պատմութեան հարցերին (ժամանակագրութեան, չափագիտութեան, պատկերագրութեան, հնագրութեան, արուեստի եւ այլն):

Ներկայ աշխատութեամբ ուրուագծում է Հայաստանի դրամական շրջանառութեան պատմութիւնը սկզբից մինչեւ ժ. դար յ. Ք. ի վերաբերեալ: Հիմնականը տեղում գտնուած դրամների ու դրամական գանձերի քննութեան արդիւնքներն են, որ ներկայացնում է հեղինակը: Առաջիկայում հին ու միջնադարեան դրամների նոր յայտնաբերումները կարող են լրացնել եղած պատկերացումները հայկական քաղաքներում տարածուած դրամակշտային դրութիւնների, տեղական ու օտար տիրապետութիւնների կողմից քողարկուած դրամների ժամանակագրութեան, պատկերագրութեան եւ այլ հարցերի մասին:

Հեղինակը յայտնում է իր երախտագիտութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնաբերքի խմբագրութեանը ույն աշխատութեան հրատարակման համար:

Գ Լ ՈՒՒ Ա .

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԵԱՆ ՍԿՋԲՆԱԻՌՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ա . ԱՅՐԱՐԱՏՈՒՄ ԵՒ ՍԻՆԻՔՈՒՄ
ԴՏՆՈՒԱԾ Մ . Թ . Ա . Ե—ՏՐԴ ԴԱՐԵՐԻՆ
ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մետադեպ զբամբներ չբժանառութիւնը , որ ծայր էր առել յունական աշխարհում մ . թ . ա . Տ—7րդ դարերի սահմանադիրն , բաւական մեծ ուշացումով արտայայտուեց Հայաստանում : Վաղ հայկական թուղարներ Երուանդ Աին Սակաւակեացը (585—550) եւ կտմ նրա անմիջական յաջորդ՝ Տիգրան Երուանդեանը , զբամբներ չեն թողարկել : Հին աշխարհի զբամաղխտական նիւթի մէջ հայկական ծայրում ունեցող հնամենի զբամբներ յայտնի չեն : Հայաստանում զբանուած ամենահին զբամբները վերարբերում են մ . թ . ա . Ե—5րդ դարերին եւ ուսպանուել են հաս ու կենա նմուշներով :

Դրանք հետեւեալներն են .

1 . Արեմենեան արծաթ զբամ — մէկ հաս

2. Միլեական արծաթ գրամ — երկու հատ

3. Աթենական արծաթ գրամ — մէկ հատ

Առաջինը՝ աթենական արծաթ գրամի մասին մենք գիտենք, և՛ Ա. Պախոմովի հապարակագրութիւնից : 1905 թուին, և՛ Ա. Պախոմովը Երևան քաղաքում, անձամբ տեսել է այդ գրամը և իր ապաստարանի տնակը և Ազրբեջանի գրամագիտական նութեւրին նախարարած գրքում¹ : Տարաբախտաբար վաստակաչառ գիտնականը յիշատակելով այդ գրամի մասին, չի տուել նրա մանրակրկիտ նկարագիրը կամ յուսանկարը : Աւելին, գիտութեանը մինչև օրս յայտնի չէ թէ ինչ է եղել հապարակու այդ գրամը, որտեղ է այն պահուած կամ թէ արդեօք գոյակիւն ունի նայն վիճակում ինչպէս տեսել է և՛ Ա. Պախոմովը : Վերջինիս հապարակագրութիւնից սրտշակի խմբում է, որ գրամը իր կշտային անստանոմով եղել է աթենական «Սիկը» : Տարիներ անց, այդ վկայութեանն անդրադարձել է Ա. Ն. Զաքրաֆը և հիմք բնդաւնելով և՛ Ա. Պախոմովի գրասր յայտարարութիւնը գրամը վերադրել է մ. թ. ա. 6—4րդ դարերին, այսինքն աթենական

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Труды общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926 г., стр. 36, рр. 1.

մենեան գրամների թագարկման բնդհանար ժամանակաչափանին² :

Յիրուի, Արեմենեանները չարջ երկու հարիւր տարի թագարկել են գրամներ, բոս սրամ տատերապէս վաքրատիական երկրամասերում, ուր մինչ Պարսից տիրակալութիւնը գրամական չափանոսութիւնը նշանակալից պարզացում էր տարել : Արեմենեանների օրօք Փսքր Ասիայի վաճառաչաճ քաղաքներում տարանքա — վախտանակութիւնը կտաարուում էր ոչ միայն աքեմենեան, այլ եւ միամամանակ միլեան, Քսէկյան, եղինեան, երկյան ու այլ ծաղման գրամներով : Արեմենեանները թագարկում էին սակեայ ու արծաթեայ գրամներ, սրանց վրայ պատկերները կնքում էին նախապէս միայն մի կողմից : Որսչակի կշիռով ձուլուած սակեայ կամ արծաթեայ կլորակ հասիկի վրայ, չիկացած վիճակում, գրսչմում էին աքեմենեան արքայի պատկերը ուրուսդ՝ զծային տեքով : Միտպեար ներկայացուում էր սղջ հասակով, մի սաքով ծնրաղիր, նեա ու աղեղ եւ կամ զայիսան բանած, կիսաղէմ, մօրուքաւար, ճսխ վարսերով, գլխին ճառա-

² Зограф А. Н., Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, том I, Ленинград, 1945, стр. 56, թիւ 25. Այսուհետեւ այն աշխատութիւնը յիշատակում է ՅԿ տառերով :

դայթաւոր թուղ, կրծքից մինչեւ սաքերը ծիրանու մէջ³ :

Աքեմենեանների գրամական գրութեան հիմնական միաւորը սակաւ դժով կոչուած էր գահեկան կամ գարեհեկան, ΔΑΡΕΙΚΟΣ, սերտած Դարեհ թագաւորի անունից : Ըստ էութեան գահեկանների թաղարկումը սկսուել էր գեոեւս Կիրոս Խեծի (558—538) թագաւորութեան սարիններից, բայց Դարեհ ասպիւնի (524—486) օրօք այն դարձել էր առաւել բնորոշ : Իւրաքանչիւր գահեկանի օրինական քաշը սահմանուած էր 8,40 գրամ, մաքուր սկսուց, կազմելով հին պարսկական «Մինէ» կամ «Մնա» (MNA), հայերէչում «Մնաս» կոչուած ծանրութեան չափի $\frac{1}{60}$ մասը⁴ : Իւրեւ ղճարամիջոց գահեկանները երկար մնացին չրջանառութեան մէջ :

Արծաթի դժով Աքեմենեանների հիմնական միաւորը կոչուած էր «Սիկը» կամ «Սիկղ» (ΣΙΛΛΟΣ), որի կշիւը սահմանուած

³ DE MORGAN JACQUES, Manuel de Numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen âge. Publication achevée sous la direction de K. J. Basmadjian. Tome I, Paris 1923—1936, p. 40—47. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է MN տառերով :

⁴ Зограф А. Н., Античные монеты, Материалы и исследования по археологии СССР, № 16, АН СССР, Москва-Ленинград, 1951, стр. 42. Հետազոտում այն աշխատութիւնը յիշատակում է Зограф անունով :

էր 5,60 դրամ : Առեւտրում մէկ գահեկանը
փոխանակում էր 20 սիկլով : Այլ կերպ
ասած 8,40 դրամ սակաւ գիմաց ընդունում
էր 112 դրամ արծաթ : Սակայն աքեմենեան
դրամները բուն Իրանի եւ Հայաստանի ներ-
քին տնտեսութեամբ լայն տարածում չեն ու-
նեցել :

Հայաստանում տարածափոխանակու-
թիւնը մ. թ. ա. 6րդ դարում վարակել է
տնտեսական ընտանիք ձեւով, այսինքն
տարածքն տարածքով եւ կամ ձուլածոյ
սակաւ, ինչպէս նաեւ արծաթի կշռային չա-
փով : Հետեւապէս աքեմենեան արծաթ
դրամի երեսնեան օրինակը, լինելով միակ
վկայութիւնը, գեոսէո հնարատարութիւն չի
ընձեռնում գտակու թէ սրբանով այդ-
պիսիները տարածւած են եղել եւ վճարա-
միջոցի նշանակութիւն են ստեղծել հայկա-
կան շուկաներում : Նկատենք, որ Ե. Ա. Պա-
խամովը տեսնելով այդ խիստ ուշադրաւ
դրամը եւ իմանալով նրա «Երեսնեան նա-
հանգում» գտնուած լինելու մասին, սակայն
իր հազարդման մէջ կատարած է յայտնել
դրամի տեղակային վիւտի վերարեբերուլ հնա-
րաւոր համարելով դրսից բերւած լինելու
վարկածը :

Միանգամայն այլ իրադրութեամբ մեր
ստաջ ներկայանում են միլետեան դրամները :
Ստալ վիտենք, որ դրանք ի յայտ են եկել
ոչ թէ պատահականօրէն, այլ հնադիտական
պեղումների շնորհիւ, ուրարտական քաղաք-

ամբոյց Երեւանի, այսինքն այսօրուայ Երեւանի հիմքից: Յանխական ծաղման մ. թ. ա. Կ—Ճրդ գորերի արծաթեայ այդ գրամներին հետ գտնուել են նոյն ժամանակաշրջանին պատկանող երկաթէ նեատալուքներ եւ սուրունքներ: Դրամները, բարերախոտարար լուեն պաշտոնուել: Առանց գրաթեան, բարձրաքանդակ սալածաղկմ պատկերներով, նոյնաման, բայց տարբեր կնիքներով գրասպասած երկու գրամները իրնց հակառակ կողմերի վրայ ունեն քառակուսի վոսիկներ: Նմանօրինակ արծաթ գրամներ թագորկում էին մ. թ. ա. Կ—Ճրդ գորերում վաքր Ասիայի յանխական ծովափի վաճառաչաճ քաղաքներում, ըստ սրում տառերուդէս Միլեաում, որը մեատուցեայ գրամներին թագորկման նշանաւոր կենտրոններից մէկն է եղել հին աշխարհում: Ասիոյի գրաթը բարձրաքանդակ պատկերով ներկայացնող գրամներն ամենուրեք յայտնի էին իւրեւ «Միլեական» գրամներ, շնայած կարող էին գրասպասած լինել ոչ անուշայման Միլեաում, այլ նաեւ յանխական սարիչ քաղաքներում: Մեծ է եղել Միլեաի գերն ու նշանակութիւնը Փաքր Ասիայի գրամագործարծութեան մէջ: Նրանում է ծաղկել հնագոյն գրամակաւային գրաթիւններից մէկը՝ այսպէս կոչուած «Միլեական» գրամական գրաթիւնը: Այդ գրաթեան հիմնական միասորը սակաւ եւ արծաթի բնական խտնուրդը հանդիսացող ելեկտր մեատուցից 14 գրամ քաշով սառ-

տեր (ΣΤΑΤΗΡ) կոչուող դրամն էր : Մագնոր սակին ելեկարի մէջ հանդէս էր գալիս մօտ 500/0 չափով , թէև պատահում էր ևս տելին⁵ :

Միլեական ելեկարէ սատակերը համապատասխանաբար ստորաբաժանում էր $1/2$, $1/3$, $1/4$, $1/6$, $1/12$, $1/24$, $1/48$, և $1/96$ մասերի : ելեկարի և արծաթի փոխյարաբերութիւնը այդ ժամանակների տակարում գրեւորուել էր 1 : 10 չափով⁶ : Երևանում պահուած «միլեական» արծաթեայ դրամները իրենց վրայ ունեցած քառակուսի փոսիկներով (QUADRATUM INCUSUM) միանգամայն բնորոշ են դրամադարձութեան հնամենի շրջանի վերջին և պատական շրջանի սկզբին , այսինքն այն ժամանակներին , երբ գեոլոս հնուց մնացած գուտ արհեստական բնոյթի մակերեսային խորութիւնները դրամների վրայ պահպանում էին , բայց նրանց մէջ նշում էին պատկերներ : Ասուել պարզ այդ իրողութիւնը դիտում է մ . թ . Երզ դարի վերջին և մ . թ . Երզ դարի սկզբին : Երևանեան օրինակների վրայ քառակուսի փոսիկների մէջ դիտում են սատաճեալ պարպանշաններ : Սակայն յիշեալ դրամները սչադրու են նաեւ իրենց կշաւային չափերով : Դրանից խրաքանչիւրը պահպանուել է

⁵ Зорпаф, стр. 41—42.

⁶ Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, s. 174. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Schrötter անուանումով :

0,70—0,80 դրամ ֆաշով: Անշուշտ երկու
 դրամի կշռային տաւետներով սրտակերպում
 կաղմել ողջ դրամական դրութեան մասին
 հնարաւոր է: Այդուհանդերձ կշռային այդ
 չափերը մօտենում են մ. թ. ա. 6րդ դարի
 կէսից Միլետում քնդունուած Եղինեան
 դրութեամբ թողարկուող օրողսների (OBOL-
 ΛΟΣ): Յիրաւի, Եղինայում գրուուցում էին
 արծաթէ սատաւրներ 12, 14 դրամ օրինա-
 կան ֆաշով, որոնցից իւրաքանչիւրը տեսա-
 կանօրէն հաւասարադօր էր երկու դրախ-
 մայի, ըստ որում մէկ դրախման պարունա-
 կում էր իր մէջ վեց օրողս: Վերջինս իր
 հերթին ստորարածանում էր սատակ վաքը
 միասրների⁷:

Յոնիական արծաթեայ դրամ, քողարկուած մ. թ. ա.
 6—5րդ դարերում, Միլետոս քաղաքում: Գտնուած
 1956 թուին, Երեւանի ամրոցի պեղումներից: Մեծա-
 ցուած 3 անգամ

⁷ Head V. Barclay, Historia Numorum. A manual of Greek numismatics. New and enlarged edition, Oxford, 1911, Reprint, London, 1963, p. 585. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Head անունով:

Միլեական գրախմայի կշիռը օրինական
 սահմանումով 6,07 գրամ էր : Գործնական-
 նում կշռային այդ չափով բուն Միլեում
 թաղարկուող գրախման մեծ սարքերովին
 չունէր աքեմենեան 5,60 գրամ կազմող սիկ-
 պից ($\Sigma I \Lambda O \Sigma$), որի $\frac{1}{6}$ մասը ներկայացնում
 էր մէկ օրսպս՝ մօտ 0,93 գրամ : Այս
 տուեալները ելնելով հարկ է ենթադրել, որ
 երեւանում պահուած արծաթեայ փոքրիկ
 գրամները կամ Միլեական օրսպսներ են,
 մօտ մէկ գրամ քաշով, կամ գրանք թաղար-
 կուել են տառիկեան կշռային գրաթեամբ,
 որի մէկ օրսպսը 0,728 գրամ էր : Կշռային
 չափի շնչին շեղումը՝ 0,27 գրամ, որ ներ-
 կայ գէոլոգում գիտւում է սեռականի եւ իրա-
 կանի միջեւ, կարող էր ստացանալ ոչ միայն
 ձեռքի աշխատանքի սղայմաններից, այլեւ
 շրջանառութեան մէջ գրամների մաշուե-
 լուց : Նկատենք նաեւ, որ ընդհանրապէս պե-
 րածոյ գրամները մաքրման ենթարկուելուց
 յետոյ նոյնպէս կորցնում են իրենց նախա-
 պէս ունեցած կշիռը, թէկուզ շատ աննշան
 չափով : Սակայն այդ բոլոր հնարաւորու-
 թիւններով հանդերձ մենք սեննք խիստ
 փոքր կշռային չափի արծաթ գրամներ : Այդ-
 րոյնները թաղարկւում էին մօտը տուեալի
 համար եւ տեղական չափայի նեղ սահման-
 ներից սովորաբար դուրս չէին անցնում :
 Յայտնի է նաեւ, որ մ. թ. ա. 6—5րդ դա-

բերում Միջերկրականի յանձնարարական քաղաքներում, մասնաւորապէս Միլենում, արծաթի պծով Լոյիենան տիրար օրացոսներից բացի թողարկում էին կրկնակի ու եռակի օրացոսներ և կամ աւելի փոքր կշռային չափի արծաթ դրամներ, սրանք բոլորն էլ մնում էին տեղական չափայի շրջանատարիւթեան մէջ։ Դրամադիտերի հաշուարքը ցոյց է տալիս, որ ոչ Հայաստանում, և ոչ էլ նրան հարեւան անդրկովկասեան երկրներում մինչեւ օրս չեն պահուել այսպէս կոչուած «Միլենեան» փոքր կշռային չափի արծաթ դրամներ։ Երեւանում գրանուած նմուշներն արտաքին տնտեսւորի համար բնորոշ չեն և հազիւ թէ վկայեն Արարատեան ու յանձնարարական քաղաքների տարանջատութեան մասին։ Դրանք լայնորէն տարածուած են Լոյէլ Միջերկրականի փոքր-տախտան չափաներում։

Հայաստանում հազուադիւրս այդ երկու դրամները շատ քիչ են փաստելու համար, որ տնտեսուրը Փոքր Ասիայից նրանց բերել է Արաքսի հովիտը։ Զուտ ներքին շուկային բնորոշ փոքր արծեչափի նմանօրինակ դրամներն ուր յայանուրիւնները միայն, առաջիկայում կարող են հնարաւորուրիւն բնօժենել դատելու քէ արդեօք այդպիսիները չեն հանդիսացել տեղական դրամագործութեան արգասիք, նիշտ պնակէս ինչպէս Բոսփորում մ. ք. ա. 6րդ դարում, միլեանեան դրամների

րնդ օրինակաւ քեամբ թողարկում էին տեղական կերպաւածքի դրամներ⁸ :

Մեր այս հարցադրումը կարող է հաստատուել կամ՝ բացատուել դրամադիտական ու հնադիտական նորայայտ տուեալներով :

Վերջին հաշուով, Երեւանի հիմքում, Երեւանի ամրացում, պալատական շէնքի փլուտակներից ի յայտ եկած, մ. թ. ա. 6—5րդ դարերի արծաթեայ դրամներն ու այսօր մնում են իրրեւ բացատրել կարգի վկայութիւններ : Դրանց նոր արխաններ յայտնարեումները շատ կարեւոր են ոչ միայն դրամադիտութեան, այլ և վաղ հայկական պատմութեան շատ հարցերի համար : Աքեմենեանների օրօք Հայաստանի և Փոքր Ասիայի միջեւ եղած տարանջատ—դրամական փոխ—յարարերութիւնների տնտիջակոտութիւնը պարզելու համար, պաշտնջում են ոչ թէ երկու այլ տեղի վկայութիւններ :

Ինչ վերաբերում է Երրորդ վկայութեանը՝ ակնհայտն դրամին, ապա դա դրամուել է Սխրանում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ 1963 թուին : Դրամը թանգարանին է յանձնել տեղի բնակիչ, շինարար Ռաֆայէլ Եղիապարեանը : Պատկերադրութեան տուեալներով արծաթեայ այդ դրամը թողարկուել է Յունաստանի Աթէնք քաղաքում մ. թ. ա. 6—5րդ դարե-

⁸ Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора VI—VII вв., Москва, 1956, стр. 18, 76.

բում: Չափադիտական ստուգումը այն ատ-
 արկեան գրութեան տետրագրութեամբ է 16,32
 գրամ մաքուր արծաթի կշիռով եւ 27 միլի-
 մետր արամայծով: Դրամի մի կողմին
 յատակօրէն գիւտում է Աթէնքի պաշտպան
 գրչուհի Աթենասի կիսողէմ պատկերը, իսկ
 միւս կողմին պատկերուած է քաղաքի խոր-
 հրդանշանը՝ բաւ թռչունը եւ փաղերանայի
 անուան յունաստան կրճատ գրութիւնը: Ելնե-
 լով գրամադիւտերի տեղադրական տուեալ-
 ներից, կարելի է տեսլ, որ այժմ Անդրկով-
 կասում մ. թ. տ. 6—7րդ դարերին թողար-
 կած աթենական տետրագրութեաները խիստ
 հազուադիւտ են: Սխիանում յայտնարե-
 բուած օրինակը հայկական ՍՍՀ տարածքի
 վրայ առաջին պաշտօնապէս արձանագրուած
 փաստն է: Յայտնի է նաեւ, որ գրամադուր-
 ծութեան մէջ Աթէնքում աւելի վաղ քան հին
 աշխարհի մէկ ուրիշ քաղաքում, գրամները
 թողարկում էին երկու կողմից գրաշմուշ
 պատկերներով: Երկու կողմից փորադրուած
 պատկերներով կնիքների գործածութիւնը
 սկսուել է մ. թ. տ. 6րդ դարից, մի ժամա-
 նակաշրջանից, երբ յունական աշխարհում
 լայն ընդունելութիւն էր գտել ատարկեան
 գրամա—կշռային գրութիւնը: Վերջինիս հիմ-
 նական միտումը արծաթի դժով գրախմբն
 էր, սահմանուած 4,36 գրամ քաշով: Ատ-

տիկեան զբամա-կչոսյին համակարգի սկըղ-
բունքներին մենք կ'անդրադառնանք ստորեւ :
Սակայն կարեւոր է նկատել, որ բարձրորակ
արծաթից այս գրամի կշիռը (16,32 գրամ)
միանգամայն համապատասխան է չափա-
դիտութեան ատտիկեան տուեալներով թու-
գարկուող տետրադրախմաների իրական քա-
շին : Մինչեւ մ. թ. ա. 4րդ դարի վերջին
տասնամեակները, երբ գեւ միջադպոյին
տուեալութեամբ չէին երեւոյցել Ալեքսանդր Մա-
կեդոնացու գրամները, աթենական տետրա-
դրախմաները նշանակալից տարածում են
ունեցել : Ուշագրաւ է, որ հին թուղարկման
աթենական գրամների վրայ որոշակի գիտ-
ւում է գրամադարձութեան վաղ ժամանակ-
ներից մնացած սյուղէս կոչուած QUADRA-
TUM INCUSUM հասուածքը : Այդ քառա-
կուսի խորութիւնները շատ լաւ վկայում են,
որ Սիւրիանում գտնուած օրինակը վերա-
բերում է մ. թ. ա. 6րդ դարի վերջին եւ կամ
5րդ դարի սկզբին : Սակայն եղե՞լ են արդեօք
Հայաստանում չրջանաւորութեան մէջ յիշեալ
դատկերադրութեան աթենական գրամները :
Որքան էլ ուշագրաւ եւ հետաքրքրական լինի
գրամի յայտնութիւնը, սցյուհանդերձ Հա-
յաստանում ունեցած նրա գերի ու նշանա-
կութեան մասին Սիւրիանի այս եղակի օրի-
նակի հիման վրայ դատել հնարաւոր չէ :

Յունական չորեքդրամեան, բողարկուած Արեմեոմ,
մ. թ. ա. Վ—Նրդ գտրերում: Գտնուած Սխիանում
1906: թուին: Մեծացուած 1.5 անգամ

Ամփոփելով մեր խօսքը Հայաստանում
գտնուած ամենահին գրամների մասին, կա-
րող ենք տեսլ, որ գրանք վերաբերում են
մ. թ. ա. Վ—Նրդ գտրերին եւ իրենց պատ-
կերադրութեան ու կշտային տաւառներով
ներկայացնում են հին պարսկական, միջ-
տեան եւ տաւառիկան գրամակշտային գրա-
թիւնները, որանք ընդունուած են եղել փոք-
տաթական շուկաներում: Հայաստանում
որանք յայտնուել են հաւա ու կենա նմուշ-
ներով, արձանագրուած Այրարատում եւ
Սիւնիքում: Այդ բացառիկ կարգի վկա-
յութիւնները գեւեւս հնարասրութիւն չեն
ընձեռնում պատելու Աքեմենեանների ժամա-
նակ հայկական շուկաներում տարածուած
գրամների հիմնական խմբերի մասին: Սա-
կայն գրանք պատահականութիւններ չեն,
այլ մ. թ. ա. Վրդ գտրի վերջին եւ տաւառա-

պէս Ծրդ զտրի սնտեսական կեսնքին վերաբերող վկայութիւններ :

Եթէ մի կողմ թուենք զբաժաղիտական վկայութիւնները եւ հարցին մօտենանք տեսականօրէն, ապա բացասուած չէ, որ միջուղային տակարի միտմով մ. թ. ա. 6—5րդ զարեբում ուշ հնամենի կամ լատի գոտական շրջանի գրումները Փոքր Ասիայից կարող էին թափանցել հայկական շուկաները, յատկապէս տարանջիկ տակարի մայրուղիներին մօտ գտնուող հայաբնակ երկրամասերը : Վերջիններիս բնակչութիւնը պէտք է որ ծանօթ լինէր զբամի գործածութեանը : Հետեւապէս Հայաստանը չէր կարող Առաջուար Ասիայի զբամային շրջանառութեան սլարայից զուրս մնալ : Հայկական լեռնաշխարհի միայնով տեղնույ կարաւանները տեղական շուկաներն էին բերում օտարերկրեաց ապրանքներ : Հայերը եւս իրենց արտադրութեան սեփական բերքով մասնակցութիւն ունէին համաշխարհային տակարին : Պատահական չէ, որ պատմահայր Հերոդոտոսը (485—425) այնքան հետաքրքրական ձևով նկարագրել է Եփրատի վրայով Հայաստանի եւ Բաբելոնի միջեւ կատարուած ապրանքափոխանակութիւնը⁹ : Արդէն մի փոքր ուշ Քսենոփոնը (430—354) իր «Կիրարդեղիա»ի մէջ հայերին ուղղուած արքայական խօս-

⁹ Геродот, История, том I, перевод с греческого Ф. Г. Мищенко, Москва, 1885, стр. 101.

քում, յիշատակել է զբամբի նշանակութեան մասին տպարանքներ ձեռք բերելու գործում :

Աքեմենեան թագաւոր Կիւրոս Մեծը զիմելով հայերին յայտնել է այն միտքը, որ թանկարժէք իրերը, զարդարանքները եւ ընդհանրապէս «այն սոսկին ինչով կարելի է կեանքն աւելի դեղեցիկ եւ սւրտիս գարձնել» գրամով է ձեռք բերուած ¹⁰ : Քսենոփոնի շարադրանքի մի այլ տեղից իմացւում է նաեւ, որ Աքեմենեանների միտայեռը զիմելով հայերին սլահանջում է ծախսու տպարանքներ բերեն, եթէ կամենում են վաճառել ¹¹ : Սակայն նախահելլենիստական ժամանակներին վերաբերող գրամների հապուսդիպութիւնը մեծապէս պակասացնում է սրբիկ Եփրատի ու Տիգրիսի ափերի մօտ, Ծափքի, Փսքր Հայքի, ինչպէս նաեւ Վանայ լճի տնտեսում եղած գրամային անտեսութեան բնորոշութիւնը : Պետական կնիքով երաշխաւորուած, որոշակի կշռային չափերով թողարկուած մետաղեայ գրամների չքանատալիւնը, որ լայնածախ վկայութիւններով մ. թ. ա. 7—5րդ դարերի վերաբերեալ փաստուած է Փսքր Ասիայի յանդական քաղաքների եւ բուն Յունաստանի համար շատ աննշան, հազիւ նշմարելի չափով

¹⁰ Մանանդեան Հ., Քենական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Ա, Երեւան, 1944, էջ 412: Հետազայում այս աշխատութիւնը յիշատակում է հեղինակի ազգանունով՝ Մանանդեան :

¹¹ Նոյնը 399 :

է գիտւում Հայաստանում: Անհրաժեշտ են իրեզլն ապացոյցներ՝ հնամենի կամ զտասկան պատկերագրութեան արձաթեայ ու պղնձեայ գրամների աւելի շատ յայտնութիւններ քան պայտթիւն ունեն:

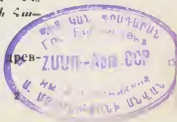
Այդուհանդերձ նկատի ունենալով ինչպէս յայտնարերուած գրամների այնպէս էլ գրասար հաղորդամները առեւալները, կարելի է ասել, որ գրամային շրջանառութիւնը Հայկական լեւոնալարհում սկզբնաւորուել է մ. թ. ա. Յրդ դարի վերջին:

Վաճառականութիւնը, միջապային առեւարի հայկական կենարոններում, ծանօթ էր մետաղեայ գրամների պրծածութեանը: Սակայն հայերի ներքին կեանքում ապրանքափոխանակութիւնը կատարում էր ընատուր ձեւով:

Բ. ԱՔԵՄԵՆԵԱՆ ՍԱՏՐԱՊԵՐ ՏԻՐԻԲԱԶՈՍԻ ԵՒ ՈՐՈՆՏԱՍԻ ԳՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻԱԽՈՐՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՇՈՒՐԶ

Աքեմենեան ըոնակալութիւնը մ. թ. ա. Յրդ դարի վերջերին ապրում էր իր ուժերի անկումը¹²: Այդ ժամանակ Առաջաւոր ու Միջին Ասիայում աեզական սատրապները (փոխարքաները) նաւաճել էին առեւարի հա-

¹² М. М. Дьяконов, Очерки истории Ирано-ново Ирана, Москва, 1961, стр. 90.

մար սեփական գրամ կարելու իրաւունքը, որ մինչ այդ արքայից արքաների մենաշնորհն էր¹³։ Սատրապական գրամները թագարկում էին նայն աքեմենեան կշտային չափերի սկզբունքներով։ Սակայն ի սարբերութիւն արքայականի, սատրապական գրամային միասորբ սոհմանուել էր 11,20) գրամ տրծաթ։ Այլ կերպ տառ սատրապական արծաթ գրամը կշտային չափով երկու տնդամ ծանր էր նայն մետաղի արքայական միասորից։ Ասանձին սատրապութիւններում, արտակարգ իրադրութիւնների հետ կապուած, երեսան էին եկել նաեւ տեղական կերտումքի սակեայ գրամներ¹⁴։ Ներքին չափայի համար թագարկում էին պղնձեայ գրամներ։

Սակայն թէ արքայական եւ թէ սատրապական գրամները չրջանաւաթեան մէջ էին մանում մեծ մասամբ փոքր Ասիայի վաստաւահաճ քաղաքներում, որ Ե—Արդ պարբրում քաղաքային կեանքի պարպոյման հետ կապուած տպրանքափոխանակութիւնը աշխարհ ընթացքի մէջ էր։

Հայկական լեռնաշխարհը եւ նրա հարեան պատաները, Աքեմենեանների վարչա-

¹³ Зорпаф, 42.

¹⁴ Ernest Babelon, Les Perses Achéménides, les Satrapes et les dynasties tributaires de leur Empire, Chypre et Phénicie. Paris, 1893, p. XXIX. Հետապայում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Achéménides տնտնտէրի մասին։

կան ըստ անմամբ ընդգրկուել էին երկու տարբեր ստորադաս թիւներէ կամ վախճարացութիւններէ կազմում : Դրանցից մէկը Տարասեան լեւոնքի հիւսիսից , Արածանու հովտով , Մշոյ գաւառից ստորածուելով հասնում էր մինչեւ Փոքր Հայքի Սեւծովեան տփերը : Մասաւսը տաւմով այն ընդգրկել էր իր մէջ Հայկական լեւոնաշխարհի կենտրոնական , հիւսիս-արեւմտեան եւ հիւսիսային շրջանները , ներկայացնելով մէկ տանձին ստորադաս թիւն : Հայաստանի այդ մասը պատմութեան մէջ յիշատակուել է իբրեւ «Արեւմտեան Հայաստան» եւ ճանաչուել որպէս Արեւմտեաններէ Նքոյ ստորադաս թիւնը : Ուսումնասիրութիւնները թոյլ են տուել ենթադրելու , որ այդ «Արեւմտեան Հայաստանի» կոտալարչութիւնը գտնուել է Վանում¹⁵ :

Յայտնի է նաեւ , որ մ . թ . 5րդ դարի վերջին եւ 4րդ դարի սկզբին «Արեւմտեան Հայաստանի» հիւպարքսը (կոտալարիչը) եղել է Արեւմտեան Արտաքսեւրդէս արքայի (404—358) բարեկամ Տիրիբուսոսը : Վեր-

¹⁵ Հայ ժողովրդի պատմութիւն , հատար 1ին , Հայաստանը նախնադարեան-համայնական եւ սարկառիքական կարգերի ժամանակաշրջանում , Հայկական ՄԱՀ Գիտութիւնների ակադեմիա , Պատմութեան ինստիտուտ , Երևան , 1971 , էջ 451 :

Ջինիս մասին յիշատակում է ակոնատես յայն պատմիչ Քսենոփոնը¹⁶ :

Միւս սատրապութիւնն իր մէջ ընդգրկել է հիմնականում Հայկական լեռնաշխարհի հտրաւային ու արեւելեան շրջանները եւ մատենագրութեամբ յիշատակում է «Արեւելեան Հայաստան» կամ պարպադէս «Հայաստան» անուններով : Արեւմտեանները վարչական բաժանմամբ այդ «Արեւելեան Հայաստանը» ներկայացրել է արքայից արքայի 18րդ սատրապութիւնը : Վերջինիս քաղաքական կենտրոնը գտնուել է նախկին ուրարտական քաղաք Էրեբունիի միջնաբերդում, ինչպէս ենթադրում է նաւ հետազոտութիւններով¹⁷ : Իրանի արքայից արքայ Արտաքսերքսէսի փեսան, յիշատակում Որոնտաս (Հայերի մէջ Երուանդ) անունով մ. թ. ա. 5րդ դարի վերջին եւ 4րդի սկզբին իշխել է այստեղ որպէս փոխարքայ¹⁸ : Նկատի առնելով 5—4րդ դդ. սատրապութիւնների քաղաքական սահմանների փոփոխութիւնները, ենթադրում է, որ Արեւմտեան Հա-

¹⁶ Ксенофонт, Анабасис, перевод М. И. Максимовой, под редакцией академика И. И. Толстого, Москва-Ленинград, 1951, книга IV, гл. IV. —

էջ 107: Քսենոփոն, Անաբասիս, Թարգմանութիւնը Սիմոն Կրկեաշարեանի, Երևան, 1970, էջ 93—95, 197:

¹⁷ Հայ Ժողովրդի պատմութիւն, 1ին, էջ 452:

¹⁸ Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 75, 81, 228—229:

բաստանի կառավարիչ ենթարկուել է Որոն-
տասին : Սակայն մի կողմ թողնելով ենթա-
դրութիւնները, որոնք վերջին ժամանակներս
հրապարակուած են մատենադրութիւնից քա-
ղաւած կցկտուր տուեալների մեկնարանու-
թիւններով¹⁹, գրամադիտութեան համար
կարեւորը ժամանակի անմիջական վկաներն
են՝ դարերի խորքից եկած մեռապեայ
հնչիւն գրամները : Եւ այսպէս, իբրեւ իրե-
զէն աղայայցներ բարերախատար սոհայտ-
նուել են Աբեմենեան ասորապներ Տիրի-
րազասի եւ Որոնտասի գրամները : Դրանց
սլոտկերադրութիւնը, ինչպէս նաեւ չափա-
դիտութեան տուեալները սրամութեան հար-
ցերի համար ունեն սկզբնադրիւրի առաջնո-
հերթ նշանակութիւն : Պարզուած է, որ Հա-
յաստանում ոչ Տիրիրազասը եւ ոչ էլ Որոն-
տասը գրամներ չեն թուարկել : Նրանց գրամ-
ները ծաղկել են Աբեմենեանների փոքրատիա-
կան երկրամասերում, ուր պաշտանի բերու-
մով ինչպէս Տիրիրազասը, այնպէս էլ Որոն-
տասը իշխանութիւն են ունեցել եւ տեղական
առեւտրի համար գրամներ են թուարկել :

Նկատի ունենալով Տիրիրազասի եւ Որոն-
տասի թուարկուած գրամների ազդիւրո-
դիտական նշանակութիւնը հայ-փոքրատիա-
կան տանջութիւնների եւ ընդհանրապէս այս
չրջանի սրամութեան համար, անհրաժեշտ

¹⁹ Հայ ժողովրդի սրամութիւն, 1ին, էջ 454 :

ենք համարում ներկայացնել նրանց չարքից
սրահպանուած և մեզ յայանի օրինակների
սրահերայրութիւնը .

ՏԻՐԻՖԱԶՈՍ . ԿԻԼԻԿԻԱ արծար-

Սաստիք , քաղարկուած Խոսոս Բաղաբում ,
ՅՏԿ—ՅՏՈ քուերիւն :

Ա . Կոյմ . Կենարանում սրահերում է
հոգի և ջրի տատում Բահայր , Կանդնած
մի փոքր թեքութեամբ զէպի ձախ , տանա-
կան , բաց կրծքով , սոսից մինչև սաքերը
ծիրանում , գանդրահեր գլխիս մորու-
քաւոր զէմքով չրջել է և նայում է իր աջին
բաղմած արծալին , իսկ միս ձեռքով բանել է
գաւազանը : Այս կերպարանքի երկու կող-
մերից արձանադրում է . աջից , արա-
մերէն , Տիրիրադոսի անունը , ձախից յու-
նարէն Խոսոս քաղաքի անունը ԼՇՇԻԿՍՆ : Ողջ
սրահերայրութիւնը վերցնում է կիտաւոր
չրջանակի մէջ : Բ . Կոյմ . Կենարանում սրա-
հերում է Աքեմենեանների գերազանց տա-
տումը՝ Ահարամագան , ողջ գործարանա-
կան կեանքի , յաւերժական լոյսի ու բարութեան
նախատիկը . տանական աւաքով ,
կարծքը բաց , մինչև գաւազանի մերկա-
մարմին , գլխին սրահ , զէմքը մորուքաւոր ,
զէպի աջ , ձախ ձեռքում շուշան , աջով սր-
հում է ու գլխին է մտակցել ճառագայթաւոր

մի պատկ ևւ գէղի վեր բարձրացրած թեւի
տակ յաւարէն գրեթով AMP յիշատակուած է
մագիստրոսի անունը: Դիցական այս կերպա-
րանքը ներքեւում յննուած է գնդի ևւ սա-
քերի փախարէն սւնի արծուային թեւեր ու
պուշ, սրանցմով ներկայանում է իրրեւ երկն-
քում ճախրող գերբնական տիրակալ:

Հայաստանի ԱԲԵՄԵՆԻԱՆ փախարեայ Տիրիբագոսի ար-
ծարեայ գրամբ, քաղարկուած մ. ք. ա. Իրդ դարում:
Մեծացուած 1.5 անգամ

Արծաթեայ այս գրամբը պահուած է Փա-
րիզում, Ազգային մատենադարանում²⁰:
Կէիսը՝ 10,332 գրամ, արամպիծը՝ 22 մմ.:
Նայն պատկերադրութեան ուրիշ արինակներ

²⁰ Ernest Babelon, Inventaire sommaire de
la Collection Waddington, 241, թիւ 4333, pl. X,
թիւ 14, Paris, 1898. Հետազոտում այս աշխատա-
թիւնը յիշատակում է Waddington անուանումով:

յայտնի են նաեւ Բերլինի²¹ եւ Բրիտանական²² թանգարանների մէջ հաւաքուած պատկան դրամների շարքից։ Անշտն տարբերութիւններով Տիրիբաղոսի նոյնանման դրամներից թողարկուել են նաեւ Կիլիկիայի այլ քաղաքներում։ Այսպէս օրինակ․

Ստատեր, քողարկուած Մալլոս քաղաքում,
386—380 թթ․

Ա․ կսղմ․ Կենտրոնում պատկերուած է Բահաղը, կանոնած գէտլի ձախ, նոյն խորհրդանշաններով, ինչպէս Իսսոս քաղաքի դրամի վրայ, թիկունքի մօտ Տիրիբաղոս արամէատառ անունը, ըստ ձախից յաւանդէն ΜΑΡ գրերը, սրանցով նշուած է Մալլոս քաղաքի անունն կրճատ ձևը (ΜΑΡΑΩΤΗΣ)։ Բ․ կսղմ․ Ահուրամաղան, պատկերուած նոյն ձևով, ինչպէս Իսսոսում թողարկուած դրամի վրայ, ըստ առանց մուլխարատի անունն յիշատակութեան։ Ողջ պատկերա-

²¹ Sallet Alfred, Satrapenmünzen mit griechischer Inschrift. Numismatische Zeitschrift, III. Jahrgang, 1871, Wien, 1872, S. 145—146. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Sallet անունումով։

²² Hill George Francis, M. A., Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia. London, 1900, P 90, No. 3, pl. XV, No. 3. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Hill անունումով։

քանդակը վերցուած է կիտաղարդ շրջանակի մէջ:

Կշիւր՝ 10,77 գրամ, տրամագիծը՝ 22 մմ.: Արծաթեայ այս ստատերի տուեալները յայտնի են տւոտրիական եւ Փրանսիական հրատարակութիւններով²³:

Ստատեր, քոզարկուած Սոլի քաղաքում,
386—380 թուերին:

Ա. Կոլմ. Բահաղը կանգնած մի փոքր թեքութեամբ պէտքի ձախ, կուրծքը բաց, ուսին ծիրանին, փաթաթուած դօտկատեղին եւ իջած մինչեւ ոտքերը:

Պարզէլ է իր աջ թեւը վրան տրծիւ պահած, իսկ ձախ ձեռքով յենուել է զուապանին: Դաշտի աջ կողմում Տիրիրադոսի անունը Արտաբէն արձանադրութեամբ, իսկ ձախից Սոլի քաղաքի անունը կրճատ յիշատակումը Σ() յունարէն տառերով: Երիզափակ շրջանակը կիտաղարդ: Բ. Կոլմ. Ահուրամադպան, որտեղեւորած նայն ձեռով, ինչպէս Իսոսա քաղաքի ստատերի վրայ, ըստ որում Մալիստրոսի անունն նայն A.M.P. դրերի յիշատակութեամբ, բայց առանց երիզափակ շրջանակի:

Տիրիրադոսի արծաթեայ այս գրամը

²³ Imhoof-Blumer F., Kleinasiatische Münzen, II, Wien, 1902, s. 466—467. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է KM տառերով:

յայտնի է բրիտանական թանգարանի հրատարակութեամբ, որ եւ այն ներկայումս պահուած է ²⁴ : Կշխար՝ 10,30 դրամ, արամադիծը՝ 20 մմ. :

Սատաեր, քողարկուած Տարսնի քաղաքում,
386—380 ԲՔ .

Ա. Կոյմ. Պատկերապատկերներ, ինչպէս նախորդ օրինակների վրայ, Տիրիբայասի անունն արամէաստան արձանապատկեամբ, բայց զխցադնական կերպարի առջեւ յունարէն τ տառը չի չառակ Տարսնից, որ ծաղկ է դրամբ : Պատկեր կիսապարզ չրջանակի մէջ : Բ. Կոյմ. Ահարամապան պատկերուած նայն ձեւով, ինչպէս նախորդ ստատերների վրայ, բայց պանդրահեր գլխի վարդարան թաղով (²⁵), գլմքը թեթեւակի մօրս քառք, մինչեւ պարտը մերկամարմին, վերջաւորութիւնը արծաւակեւ :

Սորհրդանշանները. բառապատկ եւ շուշան, սակայն ստանց մազխաարսի անունն առաւրի : Ողջ պատկերաքանդակը, չրջանաւոր փոսիկի մէջ :

Հիանալի պահպանուած այս արծաթեայ դրամը պահուած է բրիտանական թանգա-

²⁴ Hill, 148, No. 26, pl. XXVI, No. 2.

բանում²⁵ : Կշխր . 10 դրամ , արամայիծը .
21 մմ . :

Ստաաեր , քոպրկաւած խաւս քաղաքում ,
386—380 քուերին :

Ա . Կոպմ . Հերակլէսի (Վաճապնի) Կի-
սանդրին , գապրահեր պլիսով պէպի աջ ,
սուին տալիճենու հանդպցր , կիսապարզ
չրջանակի մէջ : Բ . Կոպմ . Տիրիբադասի պիմա-
քանդակը , գանդրահեր եւ թեթեւակի մօրու-
քուսը , տկանջակալներով ու վզկալով սաա-
րապական պլիսարկով , սրի ճակաար գարդու-
քուած է գահարներով , պարանոցին մանեակ-
ներ , պէմքով պէպի աջ , հայեապքի պիմապ
յանարէն արձանապրաւած է անունը T E P I -
B A Z O) : Երիզափակ չրջանակ չունի :

Աննչան մաշուածութեամբ արծաթեայ
այս պրամբ յայտնի է Փրանսիական²⁶
եւ աստորիական²⁷ հրատարակութիւններով :
Կշխր . 9,85 դրամ , արամայիծը . 24 մմ . :
Տիրիբադասի եւ Հերակլէսի (Վաճապնի) յի-
շեալ պատկերներով , սակայն պեղարուստի
ու պակաս կատարելութեամբ նայնանման
արծաթ պրամներ թաղարկուել են նաեւ Կի-
լիկիայի տրիչ քաղաքներում , սրանցից յի-
շատակելի են .

²⁵ Hill, 164, No. 12, pl. XXIX, No. 1.

²⁶ Waddington, 241, No. 4335, pl. X, No. 15.

²⁷ KM, 450.

Ստատեր, քողարկուած Մալլոս քաղաքում,
386—380 քուերին :

Ա. Կոզմ. Հերակլէսի կիսանդրին, դանդաղ-
րահեր զլիսով պէպի աջ, պէմքը թեթեւակի
մօրուքաւոր, ուսին երեւում է սալւծենու
հանդոյցը : Պատկերաքանդակը կիսապարզ
չրջանակի մէջ : Բ. Կոզմ. Տէրիբապետի կի-
սանդրին պէպի աջ, պէմքը թեթեւակի մօրու-
քաւոր, զլիսին տկանջակալներով ու վզկա-
լով, սատրապական զլիսակ, հակառին
տկանազարդ ժապուէն, սրի ծայրերը հան-
դուցուած են ծոծրակի մօտ, ուր նշուած են
յունարէն ΜΑΛ — Մալլոս քաղաքի անուն
տառջին երեք տառերը : Պարանոցին մա-
նեակներ, ուսին մի փունջ դանդաղեր վար-
սերից : Երկուսիակ չրջանակ չունի :

Արծաթեայ այս դրամը պահուած է բրի-
տանական թանգարանում²⁸ : Կշիւր. 10,42
դրամ, տրամադիւծը. 22 մմ. : Յայտնի են
նոյն պատկերադրութեան այլ օրինակներ
տարբեր ժապավածուներում²⁹ :

Ստատեր, թողարկուած Սսլի քաղա-
քում, 386—380 թուերին :

Ա. Կոզմ. Հերակլէսի դանդաղեր
զլուխը պէմքով պէպի աջ : Մանրամասնու-

²⁸ Hill, 100, No. 28.

²⁹ Государственный Эрмитаж (Ленинград)
рукописный каталог античных монет, թիւ 30.
Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է 9
տառով; Achéménides, 22, No. 166, pl. IV, No. 3;
Waddington, 243, No. 4360, pl. X, No. 21;
Зорграф, табл. X, թիւ 10.

թիւնները ինչպէս նախորդ օրինակի վրայ,
 բայց զրուսացաւ ուրիշ կնիքներով:
 Բ. Կաղմ. Տիրիրագոսի զիմաքանդակը,
 ստորապական զլխարկով, զկտի աջ, նման
 նախորդ օրինակին, բայց զրուսացաւ այլ
 կնիքներով: Շուրջը արձանագրուած է քա-
 ղաքի անունը. ΣΟΛΙΚΟΝ: Այդ տմենը, զիտ-
 ւում է զսպաւորութեան մէջ, ասանց երկզա-
 վակ շրջանակի:

Հայաստանի Աֆեմենեան փոխարքայ Տիրիրագոսի
 դիմաքանդակը. մ. թ. ա. 4րդ դար, արձարեայ
 դրամի վրայ: Մեծացուած 3,5 անգամ

Արծաթեայ այս դրամը (կշիւր 9),³⁰ գրամ, արամադիւր. 23 մմ.) պահուած է Ֆրանսիայի տպոյցին մտանագործութեամբ³¹:

Նոյնանման մէկ տրիչ օրինակ էլ յայտնի է բրիտանական թանգարանի հրատարակութեամբ³²: Այս պատկերապատկեամբ Սոլի քաղաքում գրտադրւած արծաթ ստատերներից մեկ յայտնի են նաեւ այլ նմուշներ, որոնց վրայ լինչպէս Հերակլէսի, այնպէս էլ Տիրիբուզոսի գլխաքանդակները թէեւ կերտուած է նոյն սճով, բայց մանրամասնութիւնների մէջ տեսնել որոշ տարբերութիւններ եւ կշռային չափերով տալիս են (0,20) — (0,50) գրամների տատանումներ: Այդպիսիները վկայում են դարձածուած տարբեր կնիքների եւ հաստձոյլերի պահպանուածութեան տարբեր տատիճանների մասին³³: Ստատերներից մէկի վրայ քաղաքի անունը նշուած է ոչ թէ ΣΟΛΙΚΟΝ, այլ ΣΟΛΕ[ΩΝ] ձեւով, ըստ որում արձանադրուած ազիդ Տիրիբուզոսի հայկապքի տաճեւ, գրամի տճ կադմում³³:

³⁰ Achéménides, 21—22, No. 159, pl. III, fig. 19; Waddington, 252, No. 4492.

³¹ Hill, 149, pl. XXVI, No. 3.

³² Achéménides, 22, Nos. 160, 161, pl. III, Nos. 20—21.

³³ Նոյնը, 22, No. 162, pl. III, No. 22.

Ստատեր, քողարկուած Մալլոս քաղաքում,
386—380 քուերին:

Ա. Կոզմ. զեղեցկութեան զիցուհի
Աֆրոդիտէի զլաւր զէմքով զէպի աջ, վար-
սերը զնպաձեւ ամփախուած են ծածրակին,
տկանջին սրտաձեւ Օզ, պարանոցին մա-
նեակ, ճակտաւին վարսակալ: Ողջ զլմաքան-
դակը չըջնակի մէջ: Բ. Կոզմ. Տիրերադասի
զլաւր զէպի աջ, ստարտպտական զլխար-
կով, սրի տկանջակալները անցնում են ծնոտի
տակով եւ վտակել են զէմքի այդ մասը: Հիւ-
պարքասի սուր մօտ զխուսմ է ծիրանու ծալ-
քերը, պարանոցին մանեակները երկու
չարտն, ճակտաւին օղակաձեւ զարդեր,
զլխարկի վրայով զայդ մտպաւն, սրի
ծայրերը հանդուցւում են ծածրակից վերեւ:
Տիրերադասի հայեացքի զլմաց պաշտօնակ
են յունարէն МАА տառերը. Մալլոս քաղաքի
անուան, նշուած համաստատարութեամբ:

Արծաթեայ այս գրամը յայտնի է Փրան-
սիական հրատարակութեամբ³⁴: Կշիւր.
10, 12 գրամ, արամադիւր. 22 մմ.:

³⁴ Jean Babelon, Catalogue de la Collection de Luynes. Monnaies grèques, I—IV, Paris, 1924—1936, p. 1—2. Հետապնդում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Luynes անուանումով: Achéménides, 22, No. 164, pl. IV, fig. 1.

Նայն պատկերագրութեամբ Տիրիրա-
զոսի արծաթեայ ստաւերնէր, գրուադուած
ուրիշ կնիքներով, յայտնի են նաեւ այլ ժո-
ղովածուներէց, ըստ որում գրանցից մէկի
վրայ քաղաքի անունը յիշատակուած է ոչ թէ
ՄԱԱ, այլ ՄԱԱՁԴԻՏ ձեւով³⁵: Բայցի
գրանից տուեալ տեղանունը մէկ ուրիշ գրամի
վրայ ներկայացուած է ՄԱԱՁԴՁՆ յունա-
սառ արձանագրութեամբ³⁶:

Ստաւեր, քողարկուած Խսոս քաղաքում,
386—380 քուերին:

Ա. Կոլմ. Բահայը, կոնզնած մի փոքր
թեքութեամբ գէտի ձախ, տառջ որարգած
տջ սփի վրայ արծիւ, ձախով յենուել է
գաւազանին, կուրծքը կիսով չափ բաց,
ուսից մինչեւ ոտքերը ծիրանու մէջ: Առ-
ջեւում, ծնկների մաս լՏ գրերը, թիկունքի
մաս ջնջուած արձանագրութիւն:

Բ. Կոլմ. Կենտրոնում Հերակլէսը կոնզ-
նած մերկամարմին, առնական կերպարանքի
եւ հուժկու մկանների չեչտուած արառայոյ-
տութեամբ:

³⁵ Waddington, 243, No. 4362, pl. X, fig. 22.

³⁶ Achéménides, 22, No. 165, pl. IV, fig. 2.

Դիւցազնական Հերակլէսի (Վահագնի) պատկերը.
Հայաստանի Արեւելեան փոխարքայ Տիրիւրատի
զրամի վրայ: Մ. թ. ա. 4րդ դարում: Մեծացւած
3 անգամ

*Գանդրահեր զլախր թեփել է զէպի իր
ձախ թեւը, որի վրայ տալիս ժողովին, իսկ
աջով բռնել է մահակը:*

*Արծաթեայ այս գրամը պահուած է
Փրանսիայի ազգային մասննադարանում
(Փարիզ)³⁷: Կշիւր. 10,42 գրամ, տրամա-
դիւր. 22 մմ.:*

³⁷ Achéménides, 21, No. 157, pl. III, No. 7.

Օրոդու, քողարկուած խոսոս քաղաքում,
386—380 քուերին:

Ա. Կոզմ. Բաճաղը Կանդնած ուղից,
ասնական ըստ կրծքով, առից մինչև
սաքերը ծիրանու մէջ, ձախ ձեռքին դուռ-
դան, պարպել է աջը, սրի տիրին արծիւ,
խոկ ներքեւում, ծնկները դիմաց մենադիր
 $\frac{P}{\wedge}$, թիկունքի մօտ Տիրիրադասի սնուան
արամիտառու արձանադրութիւնը (կիսով
չափ ջնջուած): Բ. Կոզմ. Ահարամադպայի
դլախը պատկաձեւ դարպով, գէմքը թեթե-
ւակի մօրաքաւսը, գէպի աջ:

Արծաթեայ փաքիկ այս դրամը (կշիւ
0,85 գրամ, արամադիւր 8 մմ.) պահուած է
Վիեննայի միսթարեան թանգարանում³⁸:
Այս առեւտրներով դրամներ յայտնի են նաեւ
այլ հրատարակութիւններով³⁹:

ՈՐՈՆՏԱՍ

ՍԻՒՍԻԱ

ՈՍԿԻ

Ստատեր, քողարկուած Լամպսակ քաղա-
քում, մ. ք. ա. 302 քուին:

Ա. Կոզմ. Որանասի կիսանդրին, մօ-
րաքաւսը գէմքով գէպի ձախ, գլխին սառ-

³⁸ P. Clemens Sibilian, Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten. NZ, II, 1870, Wien, 338—339.

³⁹ KM, 466—467; Achéménides, 21, No. 158.

բաղաձակող, զգործող, հաղորդող արարած
զինգերով, պարանոցին զայդ մանեակներ :

Բ. կոզմ. կենարանում բարձրաքանդակ
պատկերում է թեւաւոր մի ձի, տաջեւի
երկու սաքերով թռիչքի մէջ, տառնց վեր-
ջասրտ թեւամբ ու զգաւթեւամբ զէպի աջ :

Հազոտայիտ այս սակեայ գրամբ պահ-
ում է Փարիզում, ազգային մատենադա-
րանի գրամադիտութեան կարինեաում (թիւ
375) :

Տրամադրւած 15 մմ. , կշիւր 8,50 գրամ :
Յայտնի է ինչպէս Աստրիական⁴⁰, այնպէս
էլ Բրիտանական⁴¹ ու Փրանսիական⁴² հրա-
տարակաւ թիւններով :

ԱՐԾԱԹ

Կէս դրամ, քողարկուած կամպասկ քաղա-
քում, մ. թ. ա. 362 թաիւն

Ա. կոզմ. Աթենասի գլխիւր սաղաւոր-
աւով, զէպի ձախ, բարձրաքանդակ : Բ. կոզմ.
թեւաւոր ձի, տաջեւի սաքերով թռիչքի մէջ,

⁴⁰ Alfred von Sallet, Satrapenmünzen mit griechischer Inschrift, NZ, III, Wien, 1872, s. 419—426. (կշիւր՝ 8,42 գրամ սակի) :

⁴¹ Macdonald George, Catalogue of the Greek coins in the Hunterian collection. II, Glasgow, 1899—1905, pl. XLVII, No. 2. Հետա-
դայում այս աշխատութիւնը յիշ. է MHC տնտա-
նումով :

⁴² Achéménides. LXXIII. fig. 32; MN, 53, fig. 34.

ասանց վերջուսրութեան, չուրջը յաւարէն
արձանադրուած է OPONTA :

Կշիւր. 2,84 դրամ, արամայիծր.
16 մմ., յայտնի է բրիտանական⁴³ և այլ մու-
զեւմէնտներէ չրտաարական թիւններով⁴⁴ :

Կէս դրամ, քաղաքական Կազմէն քաղա-
քում, մ. ք. ա. 362 քաիկ :

Ա. Կոզմ. Մերկամարմին մի սուրմիկ,
ծնրադիր կեցուածքով, զէպի ձախ, Գլխին
կոնաձեւ սուրուսրա, աջ ձեռքին նիզակ,
ձախով բռնել է իր մեծադիր վաշանը, սրով
սրաշտարանում է առջեւից : Ոտքերի մէջ յա-
ւարէն ք. զիրը : Բ. Կոզմ. թեւասոր վարադ,
առջեւի ստքերը թուրքի մէջ, ասանց վեր-
ջուսրութեան, զէպի աջ, չուրջը յաւարէն
OPONTA, սրով ներկայացուած է Որոնտաոր
անունը :

Արծաթեայ այս կէս դրամը պահուած է
Փարիզում⁴⁵ և յայտնի է նաեւ Բրիտանա-

⁴³ Head V. Barclay, Catalogue of the Greek coins of Ionia. British Museum, Edited by Reginald Stuart Poole, London, 1892, XXXI, No. 3. Հետազոտում այս աշխատութիւնը յիշատակում է Ionia անունիւմով :

⁴⁴ Numismatische Zeitschrift, III, Wien, 1872, s. 421; Waddington, 75, No. 1362 (Կշիւր' 3,13 դրամ) :

⁴⁵ Waddington, 75, No. 1361, pl. III, No. 1.

կան թանգարանի⁴⁶, Պեռական էրմիտաժի
(Լենինգրադ)⁴⁷ ու այլ ժողովածուներից⁴⁸:

ՊՐԻՆՁ

Երկու լեպտոն քողարկուած Կիւրենիէ քա-
ղաքում, մ. ք. ա. 362 թ.

Ա. կոպմ. Որոնտասի գիմաքանդակը,
թեթեւակի մօրաքաւար, սատրապական
զլխարկով գէպի աջ: Բ. կոպմ. Աքշասի
հեծեալ, ձեռքին արմուհնու ճիւղ, գէպի
աջ: Ներքեւում յանարէն KΙΣΘΑ աստերով
խշատակուած է քաղաքի անունը:

Պահուում է Միւնխենի թանգարանում⁴⁹:
Կշիւր. 2,91 գրամ, արամազիծր 12 մմ.:

Լեպտոն, քողարկուած Լամպսակ, մ. ք. ա.
362 թուին:

Ա. կոպմ. Ջեւի կիսանդրին, գանդրա-
հեր զլխով, թեթեւակի մօրաքաւար, գէմ-
քով գէպի աջ: Բ. կոպմ. թեւասր ձի, սա-

⁴⁶ Ionia, pl. XXXI, No. 10.

⁴⁷ Յ թիւ 14973 (Կշիւր. 2,70 գրամ արծաթ, արամազիծր՝ 13—14 մմ.):

⁴⁸ Sallet, Satrapenmünzen mit griechischer Inschrift, NZ, III, Wien, 1872, s. 419—426; Droysen, 318 (z. f. N. II, 1875).

⁴⁹ F. Imhoof-Blumer. Griechische Münzen, München, 1890, pl. VI, Nr. 27; Achéménides, LXXIV.

ջեւի ստրեքով թսիչքի մէջ, ստանց վերջաւորութեան, գէպի ոջ:

Շուրջը հապիւ նշմարելի պահպանուել են ՕՐՕՆՏԱ յունարէն գրերը, սրնցով յիշատակուած է Որոնտոսի տնունը:

Հայաստանի ԱԲԵՄԵՆԵԱՆ փոխարեպ Օրոնտոսի գիմնականը, մ. թ. ա. 4րդ դար, անկեպ դրամի վրայ: Խեծուցում 3.5 անգամ

Փոքր արմեշտիի պղնձեայ այս դրամը (կշիւր. 1,76 գրամ, արտապիծը. 12 մմ.) պահուած է Փարիզում եւ հրատարակուել է

Էսենեսա Բարեւոյնի կողմից ⁵⁰ : Նոյն պատկերապրաթեմը, սակայն արծաթէ զրամ (կշիւր. 3,13 զրամ, արամադիւր. 17 մմ.) յայտնի է Վաղինդասնի հաւաքած Նախնէլ-լենիտատկան զրամներէ շարքից ⁵¹ :

Լեպառն, քողարկուած Լամպսակ փողափում, մ. ք. ա. 362 քուիւն :

Ա. կողմ. Որոնատարի զիմաքանդակը, ստարապական վեդարաձեւ զլիտարկով, ստանց մօրաքի զէպի աջ :

Բ. կողմ. Թեւոսար ձի, առջևի սաքերով թռիչքի մէջ, ստանց վերջաւորութեան, զէպի աջ : Շարժը մաշտած, անընթեանելի զրաթիւն [OPONT]A(C) :

Պղնձեայ փոքր շափի սյս զրամը (կշիւր. 1,12 զրամ, արամադիւր. 12 մմ.) պահուած է Պարիզում (սպիտակ մաւնեղապրանի զրամադիտութեան բաժնում) և յայտնի է Էսենեսա Բարեւոյնի հրատարակութեամբ ⁵² :

Ափեմենեան ստարապ Որոնատարի զրամներէ շարքում կան նաեւ պղնձեայ ու արծաթեայ փոքր արժեշափի զրամային միասրներ, որոնք ստանձին աարբերութիւններով կրկնուած են ընդունուած պատկերապրաթիւնը, բայց, (ինչպէս կերպուածքի սճով,

⁵⁰ Achéménides, IX, Nr. 12; Sonia, XXXI, Nr. 9.

⁵¹ Waddington, III, No. 2.

⁵² Achéménides, 56, No. 379, pl. IX, No. 15.

այնպէս էլ խորհրդանշանների տարբերութիւններով) նորութիւններ չեն: Այսպէս որինակ:

ԱՐՄԱԹ

Օքոդոս, թողարկուած Լամպսակ քաղաքում, մ. թ. ա. 362 թուին:

Ա. Կսզմ. Պատկազարդ սրմզդական զլախ, Երկարատան վարսերով և սրտկառելի մորս քով, զէմքը աջ: Ուզ զիմաքանդակը կիսազարդ չքանակի մէջ: Բ. Կսզմ. Թեւատար ձի, առաջին սաքերով թոխքի մէջ, առանց վերջատարութեան ազդութիւնը զէլի աջ:

Սնեպիդրաֆ, արծաթեայ այս վարքիկ զրամբ պահում է Փարիզում, ազդային մատենադարանի զրամադիտութեան բաժնում⁵³: Կչիսը. 0,67 զրամ, արամադիծր, 12 մմ.:

ՊՂԻՆՁ

Կէս քաղկես, թողարկուած Լամպսակ քաղաքում, մ. թ. ա. 362 թ.

Ա. Կսզմ. Աթենասի զլախը սազատարտով, զէլի ձախ, կիսազարդ չքանակի մէջ: Խիստ մաշուած:

⁵³ Jean Babelon, Catalogue de la collection de Luynes, III, Paris, 1930, p. 102, No. 2899, pl. CVII. Հետազոյում այս աշխատութիւնը յիշ. է BCL տառերով:

Բ. Կոպմ. Թեաւոր ձի, տաջկէի սաքե-
րով Թսիչքի մէջ, տասնեց վերջաւորութեան,
դէպի տջ: Ներքեւում տսի ծի դրսիս: Շարջը
մաշումը գրեթով ընթերցում է. OPONTA:

Հայաստանի Ամենեան փոխարեւոյ Օրոնտասի ոսկեայ
դրամը քեւոր ձիու պատկերով, բազարկում
մ. ք. ա. 4րդ դարում. Համպսակ բազմում: Մեծու-
ցում 4 սմցում

Պահում է Փարիզում, Փրանսիայի Ազ-
գային Մատենադարանում: Հրատարակել է
Էսնեստ Բարեկոնը⁵⁴: Կշիւր. 4,52 գրամ,
արամայիծը. 16 մմ.:

⁵⁴ Achéménides, IX, No. 13.

Յիշեալ տաւաղներով գետեւ չեն սպասուած Հայաստանի աքեմենեան սատարողներ Տիրիրադասի եւ Որանատասի կողմից թողարկուած գրամներից պահպանուած նմուշներէ մասին եղած վկայութիւնները :

Սակայն նկարագրուած օրինակները հանդիսանում են գրամադիտական այն կուրելուր վկայութիւնները, որոնք լայնորէն յայտնի են եւ հնարաւորութիւն են ընձեռնում գտակու իրենց ծագման մասին : Նախ եւ առաջ բացառացաւ ինչ որ աքեմենեան սատարող Տիրիրադասը գրամները է թողարկել Կիլիկիայի Իսսոս, Մալլոս, Սսիլ եւ Տարսոս քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թուերին :

Թողարկուած գրամներէ վրայ նշուած են Բեշպէս Տիրիրադասի, այնպէս էլ յիշեալ քաղաքներէ տնտնները, բոս որում ինչ յայտարէն եւ ինչ երկրպագան յանարէն տարածեղն արձանագրութիւններով :

Դրաչմումը պատկերները պաշտամունքային նշանակութիւն են տնեցել, նախքան Սահարամադայի, Բահայի, Հերակլէսի, Ափրոդիտի, Դիանիսոսի երկրպագութիւններին, ինչպէս նաեւ իրեն Տիրիրադասին, որի գիմաքանդակը պահպանուել է յիշեալ գրամներով : Պատկերները, կերտուած գտական շրջանին ընտրել արուեստի սճով, գրամներէ վրայ ներկայացուած են հետեւեալ իմաստի համադրութիւններով :

Հերակլէս — Տիրիբուսոս (զիմաքանդակներ)

Ափրայիտէ — Տիրիբուսոս (զիմաքանդակներ)

Բաճադ — Ահարամադպա (ամբողջական տեսքով)

Բաճադ — Հերակլէս (ամբողջական տեսքով)

Բաճադ — Ահարամադպա (զիմաքանդակներ)

Կշոսցին չտարեալ Տիրիբուսոսի զբամները արտայայտում են Աքեմենեաների զբամային զբաղման բնորոշ առեւանդեր՝ թ. ա. Արդ զարի վերաբերեալ :

Արծաթի միասնները կրկնակի զբաղմաներ կամ երկզբումներ են, որոնք Փաքր Ասիայի քաղաքներում կոչւում էին արծաթե ստամերներ :

Վերջիններս պահպանուել են ծանրութեան չափի հետեւեալ զբաղմանով .

10,65	10,30	9,65
10,47	10,12	9,80
10,42	10,10	9,60
10,42	10,00	9,23
10,32	9,85	

Փաքր կշոսցին միասնները կազմել են աքեմենեան արծաթ զբամի (զբաղմայի)

$\frac{1}{6}$ մասը եւ պահպանուել են հետեւեալ չափերով .

0,85 դրամ արծաթ

0,78 դրամ արծաթ

0,71 դրամ արծաթ

0,51 դրամ արծաթ

Ինչպէս արծաթի, այնպէս էլ պղնձի դրամային միասորները հաղուադէպ են : Մտադելով Կիլիկիայում Տիրիբադսի դրամները տարածուել են առաւելապէս այդ երկրամասերի մէջ :

Նրանց թափանցումը Փոքր Ասիայի և Միջագետքի տարանցիկ սահմարի համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող Հայկական շրջանները մասնաւորապէս Մոսիքի և Փոքր Հայքի անաւատկան կենտրոնները, սրանք մ. թ. ա. 4րդ դարի տառջին կէսին ենթակայ էին դարձեալ Տիրիբադսի կառավարչութեանը, բացառութեամբ չէ :

Առաջիկայում նոր յայտնաբերումները կարող են հաստատուել մեր ենթադրութիւնը թերեւս դուռ Տիրիբադսի դրամների շրջանառութեան սլոբար սարապդելու տեսքով :

Ինչ վերաբերում է Արեւելեան Հայաստանի ստորադ Որոնատուր (Երասնդ) դրամներին, ապա դրանք յայտնի են սակեայ, արծաթեայ և պղնձեայ միասորներով, թագարկուած Փոքր Ասիայի Լամպսակ, Կիոթենէ և Կլադամէն քաղաքներում մ. թ. ա. 362 թուին : Որոնատուր քաղաքական հանդամանքների բերումով իշխանութիւն է ու-

նեցել Միսխայում եւ իր գործով մահել է յունա-պարսկական շահերի բախման տապա-
րկիւր, պայքարելով Աքեմենեան Արտաքսերք-
սէս շրջ Մենմանի գէմ :

Որոնտատի գրամական միասորների վրայ նայնապէս գրուածուել են ժամանակի
գաղափարախոսութեանը բնորոշ, պաշտո-
մանքային խմատի պատկերներ, նախքան
Զեսին, Աթենասին, Ապոլլոնին ինչպէս
նաեւ իրեն Որոնտատին :

Պատկերները Որոնտատի գրամների վրայ
գրուածուել են կնիքների հետեւեալ գաղա-
փաթեմով :

Զես — թեւատոր ձի

Աթենաս — թեւատոր ձի

Որոնտատ — թեւատոր ձի

Որոնտատ — արշապա հեծեալ

Ռադմիկ — թեւատոր վարապ

Չափադիտական տաւածով Որոնտատի
գրամային միասորները մեզ յայտնի են հե-
տեւեալ աւելադրեալով .

Ոսկեայ ստատերներ

Տ,50 գրամ

Տ,43 գրամ

Տ,42 գրամ

Արծարեայ կէսդրամեաններ

3,28 *դրամ*

3,13 *դրամ*

2,84 *դրամ*

2,79 *դրամ*

2,70 *դրամ*

Պղնձեայ փաղկոս

4,52 *դրամ*

Պղնձեայ կէս փաղկոս

2,91 *դրամ*

Պղնձեայ Լեպտան

1,76 *դրամ*

1,12 *դրամ*

Սակայն Ռաճառաթի յիշեալ դրամները ոչ իրենց ծաղմամբ և ոչ էլ չբջանառութեան առումով Հայաստանի դրամային անաւանութեան հետ չեն տանչում :

Թողարկուած լինելով Փսքր Ասիայի արեւմտեան երկրամասերում նրանք բնորոշ են այդ վայրերի համար :

Քաղաքական պատմութեան տեսակէտից Ռաճառաթի դրամների դպրութեամբ հաստատում են մատենադրական հազարդամներն այն մասին, որ նա ռազմա-քաղաքական հանդամանքների մղումով Հայաստանից անցել էր Փսքր Ասիա : Ի վերջոյ մ. թ. ա. Արդ դարի (Յ) տական թուականներին Ռաճառաթի պատկերով սակեայ դրամի հանդէս դալը արքայից

տրքային հակադրաւելաւ մի ցոյց էր, եթէ նկատի առնենանք, որ աքեմէնէանների տիրապետութեան մէջ սակեայ գրամները թուարկւում էին բացառապէս գերացոյն իշխողի կողմից :

Այս երեւոյթը խրափի փաստում է Արտաքսերքսէս Զրդ Մնեմոնի գլմ սպաստամբած Որոնատտի մասին մտանադրական հազարգումներ իսկութիւնը :

Աւելին, Լամպսակ քաղաքում, Հելլենսպոնտտի տփին, Որոնատտի պատկերով սակեայ գրամը իր կշտային չափով ներկայացնում է աւգական գրամային գրութեան բնորոշ տուեալ եւ անյարիր է աքեմէնէան գահեկանների կշտային չափին :

Դրամի վրայ հիանալի յստակութեամբ պահպանուած է Որոնատտի գլմանկարը, որը միակ պաշտօնական վկայութիւնն է աքեմէնէան տիրապետութեան վերջում Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մէջ յիշատակուած, հայերի մէջ Երուանդէսնունով յայանի պարձած, ստարտպ-փոխարքայի համար :

Պատկերադրական ուրիշ վկայութիւններ տարարախտարար մեզ չեն հասել :

Գ Լ ՈՒՒ Բ .

ՀԵԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Աթենեոսները կործանումից յետոյ նրանց դրամա-կչուային սխառումը Հայաստանում եւ Հարեւան երկրներում չվերացաւ, այլ մնաց իրրեւ. այդպիսին գեոեւս Մակեդոնական տիրակալութեան սկզբնական շրջանում : Այլ մասին է վերցում այն իրագութիւնը, որ երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զօրքերը, նուաճել էին Իրանը, բռնադրաւ ոսկու. սաշարներէ թողարկում էին կրկնակի գահեկաններ նոյն հին պարսկական կչուային սխառումի սկզբունքով եւ անցեալում ընդունուած աթենեոսն դրամների ստակերտարկով¹ :

Բայի դրանից Հայաստանում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակայ սատրապ Միթրանեսի (Միհրան) արծաթեայ դրամները իրենց կչուային տուեալներով ներկայացնում են Աթենեոսն կրկնակի դրալմաներ կամ սիկքներ, թողարկուած մ. թ. ա.

¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, Материалы и Исследования по археологии СССР, № 16. Москва-Ленинград, 1951, стр. 42.

331—330 թուերին² : Սակայն Միջագոյսյին
առեւտուրը ծայրագոյն Արեւմուտքի յունա-
կան դադութներից մինչեւ Հնդկաստանի
Հիւսիսային մասերը, որ Ալեքսանդր Մակե-
դոնացու նուաճումներով անցել էր նրա
զերիշխանութեան տակ, մ. թ. ա. 4րդ դարի
վերջերից սկսել էր վարուել Հիմնականում
չսփերի ու կշիռների առաիկեան սիսու-
մով : Հայաստանի գրամական անուսու-
թիւնը, որ սերտ կապուած էր Իրանի, Մի-
ջագոյսի եւ Փոքր Ասիայի հետ, թեւակո-
խել էր իր գորգացման հելլենիստական
փուլը : Անցեալում բնոյւնուած բոլոր սիս-
տեմները եթէ անգամ չէին վերացել, ապա
ստեղծին սոսկ աւելան նշանակութիւն,
ստանձին երկրների ներքին շուկաներում :
Մինչդեռ Միջագոյսյին ապրանքա-գրամա-
կան գործարքներում լայն ճանաչում էր
ձեռք բերել առաիկեան գրամակցոյսին սիս-
տեմը : Վերջինիս ամենայայնի միաւոր-
ները արծաթի դոմի հետեւադներն էին .

	կիլոգրամ
Տաղանտ (ΤΑΛΑΝΤΟΝ)	26,20
	Գրամ
Մնա (ΜΝΑ)	436,60
Դրամ (ΔΡΑΧΜΗ)	4,336
Օբոլոս (ΟΒΟΛΟΣ)	0,728
Քալկոս (ΧΑΛΚΟΣ)	0,091

² Generalconsul Dr. Otto Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen. Numismatische Zeitschrift, IX, Wien, 1871, s. 101.

Յունարէն տնտեսականութիւն հայերէն ձեւերը յիշատակուած են հին հայկական դրամը սղորբներում³։ Տուեալ միտարները միմեանց նկատմամբ բազմապատկէին հաշուարի որոշակի օրինաչափութիւններով։

Քաղկոս	Օբոլոս	Գրամ	Մնաս	
8				
48	6			
4.800	(300)	100		
288.000	36.000	6.000	60	Տաղանտ

Սակայն հիմնական միտարը դրամական շրջանառութեան մէջ արծաթեայ դրաման էր, որը հայ մտանոսղորբեան մէջ արտադրուել է «Դրամ» կամ «Դրաքմէ» տնտեսով⁴։

Հիմք ընդունելով աստիկեան սլոյ արծաթեայ դրամի ($\Delta\rho\alpha\chi\mu\iota$) կշռային չափը, որը կազմում էր «Մնասի» $\frac{1}{100}$ բաժինը, այսինքն 4,366 դրամ, գրուագրում էին նրատանտարտիկը, քատարտարիկը, կրկնարտարիկը ներկայացնող, ինչպէս նաեւ կէսը եւ կէսից սակաւ շատ սլոյ միտարներ, որոնց տնտեսական ցանկը կազմում էին հետեւեալները։

³ Յակար Մանանդեան, Կշիռները եւ չափերը հնագոյն հայ սղորբներում, Երեւան, 1930, էջ 47։

⁴ Հ. Աճառեան, Հայերէն արժատական բառաբան, հատար Բ, Երեւան, 1926, էջ 626։

Դրախմա

Տասրամեան (ΔΕΚΑΔΡΑΧΜΟΝ)	10
Չորեքդրամեան (ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟΝ)	4
Երկդրամեան (ΔΙΔΡΑΧΜΟΝ)	2
Դրամ (ΔΡΑΧΜΗ)	1
Հինգ թրազս (ΠΕΝΤΟΒΟΛΟΝ)	$\frac{5}{6}$
Չորս թրազս (ΤΕΤΡΟΒΟΛΟΝ)	$\frac{2}{3}$
Կէս դրամեան (ΗΜΙΔΡΑΧΜΟΝ)	$\frac{1}{2}$
Երկօրազս (ΔΙΟΒΟΛΟΝ)	$\frac{1}{2}$
Մէկ ու կէս թրազս (ΤΡΙΗΜΙΟΒΟΛΟΝ)	$\frac{1}{4}$
Թրազս (ΟΒΟΛΟΣ)	$\frac{1}{6}$
Երեք քսոսրդ թրազս (ΤΡΙΤΗΜΟΡΙΟΝ)	$\frac{1}{8}$
Կէս թրազս (ΗΜΙΟΒΟΛΟΝ)	$\frac{1}{12}$
Երեք ութերորդ թրազս (ΤΡΙΗΜΙΤΑΡΤΗ- ΜΟΡΙΟΝ)	$\frac{1}{16}$
Քսոսրդ թրազս (ΤΕΤΑΡΤΗΜΟΡΙΟΝ)	$\frac{1}{24}$
Մէկ ութերորդ թրազս (ΗΜΙΤΕΤΑΡΤΗ- ΜΟΡΙΟΝ)	$\frac{1}{48}$

Այս ամբողջ շարքից գեղարարածաները (տասրամեան) թողարկուած էին բացառիկ գէպքերում : Հաջուպէպ էին չրջանասու-
թեան մէջ նաեւ գիդրարարները (երկ-
դրամեանները) ու հեմիդրարարները (կէս
դրամեանները) : Դրախմայի $\frac{5}{6}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$,
 $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{24}$ եւ $\frac{1}{48}$ մասերը ունէին
ներքին նշանակութիւն եւ Մայր Յունաս-
տանի տեղական շուկայից գտնուէին անց-
նում :

Ատարիկեան դրամա-հաշուային սխե-
մայի կառուցումը եւ նրանում ընդու-
նուած միասնական բաղդատութիւնները կա-
րելի է պատկերացնել նաեւ այսպիսի սխե-
մայով .

Լեւոն	Քաղկոն	Երկաղկոն	Կեսօրոդոն	Օրոդոն	Երկօրոդոն	Նրեֆօրոդոն	Զորեֆօրոդոն	Դրամ	Երկդրամ	Զորեֆդրամ	Մնաս
7											
14	2										
28	4	2									
56	8	4	2								
112	16	8	4	2							
168	24	12	6	3	1½						
224	32	16	8	4	2	1½					
336	48	24	12	6	3	2	1½				
672	96	48	24	12	6	4	3	2			
1-344	192	96	48	24	12	8	6	4	2		
33-600	4-800	2-400	1-200	600	300	200	150	100	50	25	
2,016-000	288-000	144-000	72-000	36-000	18-000	12-000	9-000	6-000	3-000	1-500	60

Տաղաքներ

Սակայն իրականում միջադպյին շըր-
ջանառութեան մէջ լայն տարածում ու-
նէին յատկապէս արծաթեայ դրամեան-
ները (ΔΡΑΧΜΗ) եւ չորեքդրամեան-
ները (ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟΝ) : Հայաստանում
եւ հարեւան երկրներում գտնուած հելլենիս-
տական դրամները դրախմաներ եւ տետրա-
դրախմաներ են :

Ատտիկեան սիստեմի ոսկեայ դրամը
կոչւում էր «Ստատեր» (ΣΤΑΤΗΡ), որի
օրինական կշիւը սահմանուած էր 8,60
գրամ : Հայ մասենադրութեան մէջ այդ
անուանումը յաճախ յիշատակւում է «Ստա-
տեր» ձեւով⁵ :

Ի տարբերութիւն արծաթեայ դրամների,
ոսկեայ դրամները համեմատաբար քիչ էին
թողարկւում : Ոսկին ունէր գերազանցապէս
հաշուային նշանակութիւն, հաշւում էին
սակով վճարում արծաթով : Հելլենիստական
դարաշրջանում սակու եւ արծաթի փոխա-
նակութիւնը միջադպյին առեւտրում նշւում
էր 1 : 10 յարաբերութեամբ : Նկտանք, որ
այդ յարաբերութիւնը կայուն չէր : Այն կա-
պուած էր ոսկու եւ արծաթի շուկայական
գների փոփոխման հետ : Մէկ ոսկեայ ստա-
տերը փոխանակւում էր 20 արծաթեայ
դրախմայի (դրամի) եւ կամ 5 տետրա-

⁵ Յակոբ Մանանդեան, *Կշիռները եւ չափերը
հնադպյն հայ աղբիւրներում*, Երեւան, 1930, էջ
24, 134 :

դրամացի (չորեքդրամեանի) հետ : Ինչ զե-
րարերում է արժաթի եւ պղնձի փոխարա-
րերութեանը , ապա դրանք գրեւորուել էին
1 : 40 կամ 1 : 30 չափով ⁶ :

* * *

Հելլենիստական դրամների տարած-
մամբ ուրուպդում է աւելի քան երեք
հարիւրամեայ դարպացման մի ժամանակա-
հատում հին աշխարհի դրամական անու-
սութեան մէջ : Այդ դարպացումը դիտում
է Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհա-
կարաթիւնից մինչեւ համէակաւ հան-
րապետութեան անկումը : Մակեդոնական
նուաճումների միաւորումը երկրներում
հնարաւորութիւն էր ստեղծուել ընդհանուր
հանուշում գտած կշռային սխեմայով դրամ-
ները թողարկել միաժամանակ տարբեր փո-
խարան կենտրոններում :

Հելլենիստական դարաշրջանի դրամ-
ները դրամապարծութեան մէջ կառարուած
առաջդիմութեան շնորհիւ անէին իրենց կեր-
տումքի սրտակի բնորոշութիւնը եւ տար-
բերում էին անցեալի ինչպէս հնամենի ,
այնպէս էլ դատական շրջանի դրամներից :
Նախ եւ առաջ դրամի մի կողմի վրայ , սրպէս
կանոն յաճախ գրաւմում էին իշխող միա-
պետի դիմաքանդակ-պատկերը , մի երե-
ւոյթ , որ մինչ այդ Արեւմուտքում բա-

⁶ А. Н. Зограф, Античные монеты, стр. 49.

ցառուած էր : Արձանագրութիւնները հիմնա-
կանում յաւատառ էին եւ առաւել ընդար-
ձակ քան տնցեալում : Բայցի միապեաների
ու քաղաքների տնտեսներից յիշատակուած
էին նաեւ փոքերանոցների կառավարիչների
տնտեսները : Յատուկ ուշադրութիւն էր
դարձում գրամների թողարկման տարե-
թուերին , նշուած տարբեր տոմարային
սկզբունքներով : Պատկերացրութեան մէջ
մտնում էին լրացուցիչ խորհրդանշաններ
մադխտրաանների , արհեստանոցների , ինչ-
պէս նաեւ թողարկման հերթականութեան
վերաբերեալ : Դրամների կլորակները ուռու-
ցիկ էին եւ թեթեւակի գոգաւոր , երիզները
նեղացում : Նրանց տրամագծային չափերը
գրախմբաների համար կազմում էին մօտ
20 միլիմետր , իսկ անարագրախմբաների մօտ
30 միլիմետր : Կլորակները նախապէս ձու-
լում էին յատուկ կազապարներում եւ ոյնու-
հեաեւ ենթարկում կնքման : Դրուագումը
կառարւում էր պատկերներով ու արձանա-
գրութիւններով փորագրուած կնիքների մի-
ջոցով : Կնիքների կերտման համար աշխա-
տում էին ժամանակի լուսպոյն քանդակա-
դործ-փորագրիչները , որոնք սակզծում էին
պետութեան կազմից ընդունուած պատկերա-
գրութեան գրոշմը : Փոքերանոցները գոր-
ծում էին արհեստների ու տեւարի նշանա-
ւոր կենտրոններում , գտնուելով գերադոյն
իշխանութեան հսկողութեան ներքոյ : Աշ-

խոստանքի բաժանումը փողերանոցներում կարգաւորւում էր մետաղների ընդունման, նրանցից սահմանուած կշռային չափերով կոսրակների ձուրման, այնուհետև հատաձոյրների յգլման, կնքման եւ ի վերջոյ պատրաստի դրամսեկան միասորների ստուգման, հաշուառքի ու պահպանման ստորադասութիւններով: Յատուկ հսկողութեան սակ էին պահւում կնիքները, որոնց մաշուելուց յետոյ կերտւում էին նսրերը: Ընդհանրապէս փողերանոցներում աշխատող փարպեաները մեկուսացուած էին եւ սերնդէ սերունդ պրադուում էին նոյն գործով: Դրամի կեղծումը պատժւում էր օրէնքի ծայրագոյն խոտութեամբ ⁷:

* * *

Հայաստանում հելլենիստական դրամների շրջանառութիւնը կատարուել է ինչպէս տեղական, այնպէս էլ օտար ծագման դրամական միասորներով, որոնք միջազգային սոյրանքաւիտխոտութեան շնորհիւ թաւանցել ու տարածուել են արհեստների ու առեւտրի հոյկական կենտրոնները: Բաղմատեսակ այդ դրամների հիմնական խմբերի

⁷ Փողերանոցների գործունէութեան եւ դրամների դրուողման արհեստական մանրամասնութիւնները քննութեան ենթակոյ սուանձին հարցեր են:

յաջորդականութեամբ ու փոփոխութիւններով գիտութեամբ է հելլենիստական Հայաստանի գրամական շրջանառութեան գարգացումը նրա պատմութեան կարեւոր փուլերում : Տեղական կերտումածքի հայկական գրամները ներկայացնում են հայոց միապետութիւնները՝ շատ քիչ Մոփքի ու Փոքր Հայքի եւ տասնյայտէս Արտաշէսեանների վերաբերեալ : Օտարամուտ գրամները ներկայացնում են այն տէրութիւնները, որոնք քաղաքական ու անտեսական տոնչութիւն են ունեցել Հայաստանի հետ հելլենական գարաշրջանում : Սակայն կարեւոր է նշել, որ Հայաստանում տարածուած հելլենիստական գրամները, անկախ իրենց ծագման բնորոշութիւններից, մեծ մասամբ թագարկուել են առաիկեան կշռային սխառմով եւ շրջանառութեան պրոցեսում յաճախ միասին էլ սպասարկել են տեւտրի պահանջները :

Հայաստանում գտնուած հելլենիստական գրամների շարքում վաղապէս գրամական միաւորները միջազգային տեւտրի մէջ մակ էն մ. թ. ա. 336—323 թուերին : Դրանք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արծաթեայ գրամեաններն ու չորեքգրամեաններն են, որոնցով եւ սկսուել է Հայկական լեռնաշխարհում հելլենիստական գրամների շրջանառութիւնը :

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դիմափանդակը դրամի վրայ: Մեծացուած 3 անգամ

Մակեդոնացու գրամները Հայաստանում յայտնաբերուել են ինչպէս հնադիտական պեղումների շնորհիւ, այնպէս էլ պատահականօրէն, տեղական բնակչութեան հսկային աշխատանքների միջոցին ⁸ :

Իրենց ծագման տուեալներով Հայաստանում գտնուած մակեդոնական գրախ-

⁸ Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարան, թիւ 14591, 13576, 12023, 17916, 17832, 17815 եւ այլն: Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարանի տնօնը հետագայ յիշատակարաններում տրուում է համաստադրուած՝ ՀՊԹ տառերով:

մաներն ու տետրագրախմաները նշում են Հայոց երկրի կապերը Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի ուղղությամբ լինելներով: Հայաստանում պահուած մակեդոնական դրամները թողարկուել են Բարեկոնում, Միլեաում կամ Եփեսոսում⁹), Կարդիսյում եւ Արիզոսում:

Ընդհանուր առումով պէտք է նկատել, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամները նրա լայնածառը աշխարհակալութեան մէջ, դրամպուս էին միաժամանակ տարբեր երկրներում, ըստ սրում ոչ միայն մ. թ. ա. Արդ դարի վերջերին, այլ նաեւ հետագայում: Հելլենիստական դրամների բազմաթիւութեան մէջ, Ալեքսանդր Մեծի դրամները եղել են ամենատարածուած, ամենակայուն պատահառութեան սրբաբան ամենէն երկարակեաց դրամները: Նրանք յաճախ յայտնարերում են անդամ մ. թ. ա. 1ին դարի դրամական դանձերի կազմում⁹:

Կովկասում Ալեքսանդր Մակեդոնացու

⁹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Баку вып. I, 1926; вып. II, 1938; вып. 3, 1940; вып. 4—5, 1949; вып. 6, 1954; вып. 7, 19, вып. 8, 1959; вып. 9, 1966. Եւտադայում այս աշխատութիւնը յիշատակում է համառոտադրուած՝ ПМК տառերով: ПМК, II, թիւ 314, 649; ՀՊԹ թիւ 24119, 24120.

գրամների տարածումը գիտուած է ոսկու եւ արծաթի գծով, ըստ որում տարբեր ուղղութիւններով: Ոսկին յաճախ է Սեւ ծովի հիւսիս-արեւմտեան մասերում¹⁰ ու Վրաստանի արեւմուտքում¹¹: Մինչդեռ արծաթը բնորոշ է Հայաստանին եւ նրան մերձաւոր Անդրկովկասի արեւելեան մասին, Շամխոր — Պարտաւից մինչեւ Օրդուբադի շրջանները¹²:

Վաղ հելլենիստական ոսկեայ տեսական շրջանառութիւնը Կովկասի հիւսիս-արեւմտեան մասերում, ուր նրանք թափանցել են Փոքր Ասիայից ծովային ճանապարհներով¹³, արդէն մ. թ. ա. 1ին դարում եւ աւելի ուշ, առաջ էր բերել Ալեքսանդր Մակեդոնացու ստատերներից ընդօրինակուած տեղական կերտուածքի ոսկեայ գրամական միաւորների թագարկումը: Սակայն այդ երեւոյթը Հայաստանի համար բնորոշ չէ: Դրամա-

¹⁰ ПМК, III, թիւ 654, 655, 656; V, թիւ 1317; VII, թիւ 1703; IX, թիւ 2076.

¹¹ ПМК, I, թիւ 15; II, թիւ 316; III, թիւ 651—653; V, թիւ 1318—1319; VII, թիւ 1702.

¹² ПМК, II, թիւ 313—314; III, թիւ 649—650; IV, թիւ 1003; V, թիւ 1320.

¹³ К. В. Толенко, Денежное обращение Колхиды в римское время, Ленинград, 1964, стр. 13—14.

գիւտերի հաստատագրուած վկայութիւնները
ցայց են տալիս, որ Հայկական ՍՍՀ տարածա-
ծաթեան վրայ Մակեդոնացու եւ նրա տն-
ժիջական յաջորդների սակեայ գրամները հա-
զուադիւա են ¹⁴։ Կովկասեան ընդօրինակա-
թեան Մակեդոնական սակեայ գրամներից
մէկ հաա գտնուել է Սիւխումում։

Հայաստանում շրջանառութեան մէջ են
եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացու տնժիջա-
կան յաջորդ՝ Փիլիպպոս Յրդ Արիդայասի ար-
ծաթեայ գրամները, թագաւրկուած Բարե-
յնում, Մուղնեղիայում եւ Կոլսֆոնում։
Սրանք եւս նշում են Հայաստանի սպարանքա-
դրամական կապերի ուղղութիւնները Միջա-
զեաքի եւ Փոքր Ասիայի հետ, որ գիտուած
էր նախա-հելլենիստական ժամանակներում։
Ուշագրաւ է, որ ըստ սրտակերտաւիւերի Փի-
լիպպոս Յրդի Հայաստանում գտնուած դրամ-
ները յար ու նման են Մակեդոնացու դրամ-
ներին եւ եթէ չլինէին նրանց վրայ արքայա-
կան տնճանաւանների յաւնաստա ստորերկու-
թիւնները, սալա հազիւ թէ հնարուար լինէր
ջակել միմեանցից։ Դրանցից մի կազմերին

¹⁴ А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа, том I, Ленинград, 1946, стр. 40—41.

Զեւսի պատկերը Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամի վրայ: Մեծացուած 3 անգամ

դրոշմուած է զխցապնական Հերակլէսի (Հայերի մօտ Վահագնի) պատկերը, զլուխը զարդարուած տախտի մարթով, իսկ միւս կողմերին՝ տառաւորաւոր Զեւսի (Արամայի) մերկամարմին կերպարը, բազում զահին, արծիւր ձեռքին: Յիրաւի, զբանք հելլենիստական դարաշրջանի այն դրամներն էին, որոնց վրայ միապետի զիմաքանդակը դեռեւս բացառապէս չէր ներկայացուած: Այն քաղաքիւում էր կիսաաւատուած-կիսամարդ Հերակլէսի կարծեցեալ պատկերով, որին տրուած էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու

անհատականութեանը ընտրուչ գիմազներ: Առաջաւոր Ասիայի վաճառահաճ քաղաքներում՝ քաջ յայտնի էին մակեդոնական յիշեալ գրամները: Եթէ Վրաստանի հիւսիս-արեւմտեան շրջաններում Ալեքսանդր Մակեդոնացու և մասամբ Լիսիմաքոսի (323—281) սակիէ գրամներն էին ընդօրինակում տեղական կերտումքի թողարկմամբ¹⁵, ապա Հաստատանի հարեւան Ազուսնքում, մ. թ. ա. ի ն գարի երրորդ քառորդում ընդօրինակում էին հայկական շտկաներում այնքան յայտնի այդ նայն Ալեքսանդր Մակեդոնացու արծաթեայ գրամները¹⁶: Այս իրողութիւնն ինքնութեան վկայում է նրանց տելուրգապուշտական պնահատումի մասին անգամ ուշ հելլենիստական ժամանակներում:

Արտակարգ վկայութիւն է Հայաստանի համար, նրա Արմաւիր մայրաքաղաքի տեղակների վայրում պատահականօրէն գտնուում մ. թ. ա. 333—304 թուերի սոցստեան արծաթեայ գրամման (կէս գրամման)¹⁷:

¹⁵ ПМК, I, № 16; II, № 315; III, № 651; V, № 1316, 1321, 1322, 1324—1327; VI, № 1352; VII, № 1705.

¹⁶ Е. А. Пахомов, Чекан в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским, в I в. до н. э. Материалы по истории Азербайджана, том V, Баку, 1962, стр. 75; К. Голенко, Важнейшие послевоенные находки античных монет. «Советский коллекционер», Москва, 1968, № 6, стр. 96.

¹⁷ ՀՊԹ, № 17912:

Ընդհանրապէս Անգրեկովկասում խիստ հա-
զուապէս էն ռոպոսեան գրամները: Եղակի
նմայչներով գրանցից ի յայտ էն եկել Սեւ
ծովի հիւսիս-արեւելեան ամերին ու Ղրի-
մում¹⁸: Միջերկրականի արեւելքում, Փոքր
Ասիայի հարաւային նահանգներից Կա-
րիային ու Լիկիային մերձաւոր Ռոդոս կըղ-
զին ապարանքա-փոխանակութեամբ գործօն
մասնակցութիւն ունէր միջոպային տուե-
արում: Ռոդոսում թաղարկւում էին տեղա-
կան կերասւածքի արծաթեայ գրամներ,
որոնք լայն տարածում ունէին Եգէական ծովի
արեւելեան մասերում եւ գրանք իրենց միա-
ւորների կշռային չափերով ներկայացնում
էին մի ինքնուրոյն սխաւում: Այդ այսպէս կո-
չւած ռոպոսեան սխաւումի գրամը կորցրել
էր իր նախնական քաշը եւ մ. թ. ա.
4րդ դարի վերջերին ներկայացնում էր մօտ
3,50—3,30 գրամ արծաթի չափով: Արժա-
ւիրում գանուած ռոպոսեան կէս գրամում-
նայր (1,65 գրամ արծաթ) կազմում է վաղ
հելլենիստական քաշի նուազեցւած չափը¹⁹:

Սակայն ռոպոսեան գրամների թափան-
ցումը Հայաստան եթէ անգամ առանձին
գէպքերում բացատուած չհամարուի, ապա
նրանց մշտական շրջանառութեան մասին
գտակու լիարժէք վկայութիւններ գետեւ

¹⁸ ПМК, II, рѣ. 312; III, рѣ. 974.

¹⁹ Historia numorum. A manual of Greek numismatics. New and enlarged edition by Barclay V. Head, London, 1963, p. 639—641.

չկան : Արմաւիրում յայտնուածք մնում է
 գետեւ իրբեւ եղակի օրինակ²⁰ :

Հետադոց առանձնականութեամբ, մինչեւ
 մ. թ. ա. 3րդ դարի կէսերը, Հայաստանի
 դրամական տնտեսութեան մէջ փոփոխու-
 թիւններ չեն գիտւում : Զարդացումը նկատ-
 ւում է նախ եւ սուս Հայկական լեւո-
 ոչխարի տրեւմտեան երկրամասերում՝
 Յոփքում ու Փոքր Հայքում ծագած հայոց
 թողարտութիւնների դրամներով : Ար-
 դարեւ, սեփական դրամ կարելու իրա-
 ւանքը փկացում է հայկական յիշեալ երկ-
 րամասերում աւագական իշխանութիւնների
 քաղաքական անկախութեան մասին : Բայց
 դարձնականում այդ իրաւունքը խիստ սահ-
 մանափակ էր, եթէ նկատի առնենք, որ
 հայկական ազգային դրամների անդրանիկ
 թողարկման այդ մթաւոքները ոչ թէ
 սակայն կամ տրծաթից էին, այլ պղնձից,
 որոնք ունէին սոսկ աւագական նշանակու-
 թիւն եւ ներքին շրջանտնտեսական սլորտից
 դուրս չէին տնցնում : Կշտային չափերով
 դրանք տատկեան սխտեմի դրամներ էին :
 Սակայն կարեւորն այն իրողութիւնն է, որ
 Յոփքում 3—2րդ դարերում ապրանքա-
 դրամական յարաբերութիւնների դարդա-

²⁰ Առաջիկայում Արմաւիրի հնագիտական պե-
 դումները, որ յաջողութեամբ իրադարձում են, թեր-
 եւս նոր լոյս սփռեն հայ-փոքրասիական առնչութիւն-
 ների հարցերին :

ցումը պահանջում էր ներքին առևտրի կարիքների համար մանր արժեզանքի գրամներին թողարկում, մի անհրաժեշտութիւն, որ կարող էր առաջանալ գրամի պաշտօնական նշանակութեան լիակատար ծառայման, քաղաքային կեանքի և նրանում դարդաքող առևտրի խորացման պայմաններում։ Այլ կերպ ասած, Հայաստանի Արեւմտարում մ. թ. ա. Յրդ դարի վերջերից մանր առածախսը կառարւում էր գրամով։ Մովսիսի և Փոքր Հայքի հայ թաղաւորներից յայտնի են Քարաաղէսի, Արշամէսի, Արդիսաարէսի և Քսերքսէսի գրամները, որոնք տարաբախտաբար պահպանուել են հաս ա կենսանմուշներով։

Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան շրջաններում, մասնաւորապէս Արարատում, Շիրակում, Սիւնիքում ու Լուսի-Փամբակում Մովսիսի թաղաւորութեան հայկական գրամներից չեն պահուել։ Այդ իրողութիւնը թերեւս իւրովի խօսում է այն սահմանափակ գերի մասին, որ յիշեալ խմբի գրամներն ունեցել են հին Հայաստանի մէջ։ Դրանց սակաւութիւնը հնարաւորութիւն չի բնձնանում գտաւելու թէ շրջանառութեան ինչ սլորտ են ունեցել այդ գրամները, հեռեւապէս Մեծ Հայքի ու Մովսիսի միջեւ եղած ներքին կտուրների մասին սրճակի պատկերացում ունենալ գրամային շրջանառութեան տեսակէտից։ Բայց գրանից Մովսիսի Հայ յայ գրամների հազուադէպութիւնը, նրանց

պահպանուած որինսկների չնչին քանակու-
 թիւնը հնարաւորութիւն չի տալիս նաեւ
 համեմատական աշխատանք ծաւալել պար-
 զելու այդպիսիների ժամանակադրութեանը
 և պատկարզման սկզբունքներին վերա-
 րերայ հարցերը: Պէտք է ենթադրել, որ
 վստի հայկական այդ գրասենիքի թուղարկումը
 կատարուել է բացառապէս ներքին տեւարի
 դարդացման պահանջով, որ բնթուղել է
 Մարտի 10-ի Փոքր Հայքի քաղաքներում
 մ. թ. ա. Յ—2րդ դարերում: Գրաւոր աղ-
 բիւրներում յիշատակում են Արշամաշատի
 և Արկաթիտիկերտի մասին, որոնք եղել են
 անտեսական կեանքի կենտրոններ հելլենիս-
 տական դարաշրջանում: Մինչդեռ Փոքր
 Հայքի գրամագործութեան կենտրոնները
 որոշուած չեն: Այդ խնդրի լուծմանը մեծա-
 պէս կարող են նպաստել տառջիկայում հնա-
 գիտական պեղումների շնորհիւ և տեղական
 բնակչութեան կողմից հաւաքուած գրամ-
 ների քննութիւնները: Այդպէս հանդերձ, եթէ
 մ. թ. ա. 3րդ դարի վերջերից և 2րդ դա-
 րում Փոքր Հայքում և Մարտի մանր
 տեւարի համար տեղացիին տեղական կեր-
 տածքի որոնման գրասենիքը, ապա այդ
 նոյն ժամանակաշրջանում արտաքին աղ-
 բանքափոխանակութեան բերումով Հայաս-
 տանում տարածում էին գտել Սելեւկեան
 պետութեան արծաթեայ գրասենիքը: Դրանք
 տարակեան սխառմի տեւարադրաբաններ
 էին, թուղարկուած Ասորիքի վաճառաչա՜

քաղաքներում : ժամանակագրական առումով Հայաստանում գտնուած սելեւկեան զբաժները վերաբերում են Անտիոքոս Արդ (175—164) Եւրիփանոսի, Անտիոքոս Ե. (164—162) Եւստատրի, Դեմետրիոս Ա. (162—150) Սուսերի, Ալեքսանդր Ա. (152—144) . Բարսոի իշխանութեան տարիներին : Սակայն ստուել նշանակալից է գտնուած նրանց զերը մ. թ. ա. 2րդ դարի վերջերից եւ նամանատանդ 1ին դարի ընթացքում : Անտիոքոս Է. (138—129) Եւերզեաէսի եւ նամանատանդ . (92—83) Փիլադերփոսի տետրագրաթմները սելեւկեան ամենատարածուած զբաժներն են եղել Հայաստանի քաղաքներում եւ արտադրում են հայ-սիրիական կապերի անմիջականութիւնը : Անդրկովկասում սելեւկեան զբաժների շրջանառութիւնը գիտում է նաեւ Ագուանքում²¹, Բոյց Վրաստանում, Կուր գետի վերին հոսանքից հիւսիս-արեւմուտք հաստատարուած վիպաթիւններ չկան : Հարաւային Օսեալայում ի յայտ եկած Անտիոքոս Է. Եւերզեաէսի արծաթեայ դրամը միակ օրինակն է սյգպիսիների շարքից եւ գետեւ շատ աննշան է գտաւորու համար սելեւկեան զբաժների սյգտեղ ունեցած զերի մասին²² : Ընդհանրապէս Կովկասում սելեւկեան դրամ-

²¹ ПМК, II, թիւ 314; IX, թիւ 2080.

²² ПМК, IV, թիւ 1346.

ներքը և նրանցով սծառւած գրամային գանձերը շատ չեն պահպանուել։ Ամենայայտնի վկայութիւնները վերաբերում են Հայաստանին ու Ազոտանքին։ Հայկական ՍՍՀ տարածութեան վրայ սեղեւեկան գրամներով հարուստ երկու գանձեր են յայտնի գարձել գիտութեանը, որոնցից մէկը բացուել է անցեալ գարի վերջերին Աւանայ լճի տօրին, նախկին Երեւովկո գիւղում²³, իսկ միւսը՝ 1945 թուին, Սիւխանի չրջանի Սասնակունք գիւղում²⁴։ Տեղագրական տարածով այդ երկուսն էլ գտնուել են քաղաքամայր Արաաշտովց ոչ շատ հեռու։ Ազոտանքում նման գրամայիւտերը յայտնուել են անցեալի անտեսական կարեւոր կենտրոնների՝ Պարաուի²⁵ և Կապոպոլի²⁶ մօտ։ Նիւթի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ յիշեալ վայրերում ուտրածուած սեղեւեկան գրամները թուրքերուել են գլխաւորապէս Աւադն Անախքում (Որանաչսի վրայ)։

Միջազգային տեսաւարը Միւրայից գուրս եկած սեղեւեկան գրամների ընդհա-

²³ ПМК, I, թիւ 22.

²⁴ X. A. Мушегян, Новые данные к характеристике сарнакунского клада античных монет. Доклад, прочитанный на юбилейной сессии РАИИМК, 21 апреля 1969 года, Ленинград, Государственный Эрмитаж, Отдел Нумизматики.

²⁵ ПМК, II, թիւ 314.

²⁶ ПМК, IX, թիւ 2080, сел. Хинислы, Шемахский район, Азербайджанской ССР, 1958 год.

նուր հասանքով Հայաստանն է բերել նաեւ
 փիւնիկեան ծաղման տեարադրախմաներ Սի-
 րիայ, Արագոսից եւ ասուելտայէն Տիւրս-
 սից : Պէտք է ընդդէմէ, որ Հայաստանում
 գտնուած թէ՛ սելեւկեան եւ թէ՛ փիւնիկեան
 գրամները տեարադրախմաներ են արծաթի
 14,50) գրամ միջին քաշով : Իրախմանայները
 եւ սղնձեայ գրամական միասորները խիստ
 հազուադէպ են : Այդուհանդերձ, տրտաքին
 տեսարի գործարքներին բնորոշ սելեւ-
 կեան արծաթեայ գրամները, մակեդոնո-
 կան գրախմաներից ու տեարադրախմաներից
 յետոյ, նշանակալից եզան Հայաստանի գրա-
 մական շրջանատու թեւան մէջ հելլենական
 գորաշրջանում, որոնցով եւ արտացոլում
 են երկրի տպրանքա-գրամական տանչու-
 թիւները միջերկրականի արեւելեան չու-
 կաների հետ : Ըստ էութեան սելեւկեան
 գրամներով Հայաստանում սկսուեց ներ-
 կայացուել հելլենիստական միտպեաների
 պաշտօնական գիմանկարները, նրանց իւրա-
 քանչիւրի անհատականութեանը բնորոշ
 տուեալներով : Այլքստնոր Մակեդոնացու
 օրօք, ինչպէս ասուեց, նրա գիմաքանդակը
 ներկայացուած էր Հերակլէսի կերպարով :
 Սակայն կարեւորն այն է, որ մ. թ. ա.
 2րդ դարի վերջերից եւ յատկապէս Նին գա-
 րում հելլենիստական գրամների շրջանա-
 տութիւնը Հայաստանում ընդլայնուել էր մի
 կողմից հայ տպագրին գրամների ասուել
 ծաւալուն թոգարկմամբ, միւս կողմից մի-

ջնայգային տակարի մզումով սեղեկեան ,
 պարթևական , կապույտկիական , Հոմի
 հանրապետական և այլ արծաթեայ գրամ-
 ների տարածմամբ : Այս շրջանի հայկական
 ծագման հելլենիստական գրամները թո-
 գարկում էին Հայոց Արտաշէսեան թագա-
 տրների կողմից , նրանց արքայական
 նշանաւոր անտեսական ու քաղաքական
 կենարաններում : Արտաշէսեանների իշխա-
 նութիւնը 2—1ին դարերում տարածուել էր
 Հայկական լեւոնաշխարհի վրայ միասնական
 տրսհում , մանր հայտնակ երկրամասերը
 մէկ համահայկական թագաւորութեան մէջ :
 Արտաշէսեանների միապետութիւնը պարձել
 էր Առաջաւոր Ասիայում խոշոր արքայապա-
 թիւններից մէկը :

Արտաշէսեան թագաւորութիւնը թո-
 գարկել է .

Տիգրան Ա . (123—96) պղնձեայ գրամներ

Տիգրան Բ . (95—56) արծաթեայ և
 պղնձեայ գրամներ

Արատապոյ Բ . (56—34) արծաթեայ և
 պղնձեայ գրամներ

Արտաշէս Բ . (30—20) միայն պղնձեայ
 գրամներ

Տիգրան Գ . (20—8) արծաթեայ և պղնձեայ
 գրամներ

Տիգրան Դ . (8—5) միայն պղնձեայ
 գրամներ

Արատու ապղ Գ. (5—2) միայն պղնձեայ
գրամներ

Արատու ապղ Դ. (4—6) արծաթեայ եւ
պղնձեայ գրամներ

Տիգրան Ե. (6) միայն պղնձեայ գրամներ

Արատու չեւանները սեբեւեւանների նման, իրենց գրամները թողարկում էին ատտիկեան սիռաւմի սկզբունքներով: Շրջանառութեան մէջ տարբեր է եղել նրանց դերը Հայաստանի տպրանքաւ — փոխանակութեան գործարքներում: Տիգրան Ա. (123—96) հեղինակ էր օրօք Հայոց գրամները տարածման խիստ սահմանափակ սլորտ են ունեցել: Դրանք հազուադիւր են Մեծ Հայքի հիւսիսարեւելեան մարզերում: Ոչ Ալլարատում ու Գուգարքում եւ սչ էլ Սիւնիքում, Արցախում կամ Ուտիքում, ինչպէս նաեւ վերջիններիս հարեւան Աղսւանքում ու վրացական շրջաններում Արատու չեւաններից վաղագոյն շրջանի գրամներ չեն գտնուել: Նրանց շրջանառութեան սլորտը սերտացւում է Հայկական լեւոնաշխարհի հարաւարեւմտեան կողմերում, մասնաւորապէս Հայոց Միջագետքում ու նրան մերձուր շուկաներում: Առաջնահերթ վկայութիւն է այդ մասին Մծրին քաղաքի մօտ բացուած պղնձեայ գրամների գտնձը՝ հեղինակաւոր գարաւշրջանի խոչարագոյն գտնձերից մէկը²⁷:

²⁷ Henri Seyrig, Trésor Monétaire de Nisibe, Paris, 1955. Revue Numismatique, p. 85—128.

Մծրինի դանձի մէջ եղել են նաեւ հայկական
 դրամներ, որոնք ըստ նորագոյն քննութիւն-
 ների, արդարեւ վերաբերում են Տիգրան Ա.
 (123—96) հայոց թագաւորի իշխանութեան
 տարիներին²⁸։ Պզնձեայ դրամները բնորոշ
 լինելով տեղական առևտրին, Մծրինի
 դանձի տուեալներով արտացոլում են միա-
 ժամանակ ներքին շուկայի կախումը արտա-
 քին առևտրից, որը ընդլայնուել էր
 մ. թ. ա. 2—1ին դարերի ընթացքում։ Նրա-
 նում տեղայէն պզնձեայ դրամներ Սսլի,
 Մսղաուստիա, Աւայն Անախոք, Ալեւկիա,
 Լասպիկէ, Ապամէա, Արադս, Սիզան, Դա-
 մասկսս եւ այլ քաղաքներից։ Բուն Հայաս-
 տանում նման պարսնակութեան դանձեր,
 եւ այն էլ հելլենիստական պզնձեայ դրամ-
 ների, չեն գտնուել։ Այլպիսիներն Անգր-
 կովկասի դրամական տնտեսութեանը բնո-
 րոշ չեն։ Հայկական դրամները Մծրինի դան-
 ձում տարարախտարտը խիստ մաշուած են,
 չնայած նրանց պատկերապրութեան սրտա-
 կութիւնը պահպանուել է։ Սակայն լինելով
 թողարկուած տեղական առևտրի համար,
 վաղ Արտաշէսեան այդ պզնձեայ դրամները
 լայն ճանաչում Մեծ Հայքում չեն ունեցել։
 Հայկական դրամների միջնադարին հա-
 նաչումը գիտում է Արտաշէսեանների հզո-

²⁸ Paul Z. Bedoukian, A classification of the coins of the Artaxiad dynasty of Armenia. Reprinted from the American Numismatic Society. Museum Notes, 14, New York, 1968, p. 52—53.

բուժեան ըստ ճշտագոյն շրջանում՝ Տիգրան Մեծի (95—56) թագաւորութեան տարիներին : Ներքին եւ արտաքին առեւտրի պահանջով Տիգրան Մեծի գրամները թագաւորութին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ եւ Հայոց տիրակալութեան սիրիական քաղաքներում : Իրենց կշռային չափերով այդ գրամները անշեղորէն պահպանում էին տաւրիկեան սիւտեմի սկզբունքները : Շրջանաւարտութեան մէջ տարածուած էին տաւրիկեան Տիգրան Մեծի արծաթեայ գրաւմաները եւ ուտարագրաւմաները, իսկ ներքին, մանրատու ծախսի համար՝ սղոյնեայ մէկ, լինչսլա նաեւ կէս ու քառորդ միւսերները : Հայաստանում Տիգրան Մեծի փողերանոցները պարծում էին երկրի անուստական ու քաղաքական կենտրոններում՝ Տիգրանականում, Արաշտատում եւ այլուր, իսկ Սիրիայում՝ Անտիոքում (Արանտէսի վրայ) եւ ուելի հարաւ՝ Դամասկոսում :

Անդրկովկասում Տիգրան Մեծի արծաթեայ գրամները տարածուել են Արարատեան դաշտի, Շիրակի, Գեղարքունիքի, Ախնիքի, Արցախի, Գուգարքի շրջաններում, Կարս գետի միջին հոսանքից մինչեւ Սև ծովին մերձաւոր վայրերը²⁹ : Հազարապէս են նրա սղոյնեայ գրամները, իսկ սակեայ գրամներ լինչսլա Տիգրան Մեծի, այնպէս էլ նրան

²⁹ ПМК, I, թիւ 25, 26; II, թիւ 318; III, թիւ 776; V, թիւ 1348; VI, թիւ 1536, 1548.

Հայոց «արքայից արքայ» Տիգրան Մեծի (95—56) դիմափանդակը դրամի վրայ: Մեծացուած 3 անգամ

նախորդող ու յաջորդող Արտաշէսեան թագաւորների կողմից չեն թողարկուել ³⁰:

Հայաստանում, ինչպէս նաեւ ողջ Կուր-Ալաքսեան Միջագետքում գտնուած Տիգրանեան արծաթէ դրամները թողարկուել են տասեկողմէ Անախաթում՝ Որոնտէսի վրայ Դուքս գաւառի Սիրիայից նրա՛նք տպրանքափոխանակութեան պահանջով մտել են Հայ-

³⁰ Տիգրան Մեծի պատկերով սակէ դրամների մի քանի օրինակներ պահւում են տաւնձին ժողովածուներում, սակայն դրանք բոլորն էլ կեղծ են: Այդ տպիւ տես Paul Bedoukian, Cold Forgeries of Tigranes the Great of Armenia. Reprinted from The American Numismatic Society, Museum Notes XI, p. 303—305, pl. XLIX.

կական քաղաքները եւ զբանով իսկ նշում են Հայաստանի տոնհովիտներ սիրիական շուկաների հետ Մերձատուր Արեւելքում : Սակայն հետազոտում , Տիգրան Մեծի տնտիջական յաջարկների օրօք խիստ կրճատում է Հայկական դրամների թագարկումը եւ նսեմանում է նրանց գերն ու նշանակութիւնը միջադպրոցին տակարարում : Արատւագդ Բ. (56—34) Արատւէսեանի արժարկեայ դրամները թագարկում էին հիմնականում միայն Հայաստանում :

Հայոց «արխայից արխայ» Արատւագդ Բ.ի (56—34) դիմախանդակը պղնձեայ դրամի վրայ : Գտնուած Արատաշատում : Մեծացուած 3 անգամ

Ի տարբերութիւն Տիգրան Մեծի գրամների, որոնք ստուար խումբ են կազմում հին հայկական գրամների շարքում, Արտատոգ Բ.ի գրամները շատ քիչ օրինակներով են յայտնի :

Հաղաւաղ էլ են նաեւ վերջին Արտաշէսեան թագաւորների գրամները, որոնք նշանակալից տարածում չեն ունեցել ոչ արտաքին առևտրում եւ ոչ էլ Հայաստանի ներսում : Լինելով մեծ ժառանգ պահպան

Հայաստանի Արտաշէսեան Արտատոգ Բ.ի գլխաւորանդակը դրամի վրայ, գրաւգաւած 4—6 բաւերին : Հրատակում է տուգին տնգում : Պատկերում է Սաւրանի կաւաքած գրամների շարքում : Մեծացած 3 անգամ

այդպիսիներն ընդունելութիւն չէին կարող
ունենալ օտար շուկաներում, իսկ ներքին,
մանր առևտրում նրանց բնորոշութիւնը
պարզելու վիսյութիւններ չկան: Յամենայն
դէպս ողջ Անդրկովկասում Արտաշէս Բ.,
Տիգրան Գ., Տիգրան Գ., Արտաշատի Դ.
և դրանց յաջորդող վերջին Հայոց թագա-
ւորների գրամներից չեն գտնուել: Ընդհա-
նուր առումով Լարսական, ամերիկեան ու
ատիական երկրների գրամայիտական մոզո-
վածուներում Արտաշէսեան տաճի վերջին
արքաներին վերադրուած գրամները ներ-
կայացուած են հաւաք եկնա նմայնեալով:
Այդ իրադութիւնն ինքնըստինքեան խօսում է
նրանց ունեցած աննշան պերի մասին:

Այդուհանդերձ Արտաշատի պեղում-
ները, սրանք արդէն սկսուել են, ամենայն
հաւանականութեամբ ի յայտ պիտի բերեն
ձին հայկական պղնձեայ գրամներ, սրանք
չոտ կարեւոր են երկրի գրամային անա-
ստիեան ներքին տառնձնայտակութիւնները
պարզելու համար: Ի տարբերութիւն ար-
ծաթի, պղինձը միշտ էլ աւելի շատ տեղում
է լնում:

Հայաստանում շրջանառութեան մէջ
եղել են նաեւ Կապուպովիական գրամներ:
Արտաշէսեանների թագաւորութեան տարի-
ներին արտաքին առևտրի բերումով հայկա-
կան քաղաքները թափանցել են Կապուպով-
կիայի Արխարադանէս Ա. (95—62) և
նուազ չափով Արխարաթ Դ. (220—163),

Արխարաթ և . (163—130) թագաւորների արձաթեայ գրաւմաները : Դրանք բայտըն էլ իրենց միջին կշռային չափով ներկայացնում են 3,82 գրամ արծաթ³¹ : Նկատենք, որ Ագաւանքի, Իրերիայի ու Կոգփոսի շրջաններում կապագովկիական գրամներ չեն յայտնարեւել :

Արատչեւան գրամներից բացի Հայաստանում 2—1ին դարերին լայնօրէն տարածուել էին պարթեւական արծաթեայ գրամները : Միջագոյային տակաուերը գրանց իրանից ու Միջագետքից բերում էր հայկական շուկաները, ըստ սրում չափ աւելի յաճախ Միհրգատ Բ . (123—88) , Հրահատ Գ . (70—57) , Որոդէս Բ . (57—38) և Հրահատ Գ . (38—2) Պարթեւայ թագաւորների գրաւմաները : Վերջիններիս հետ նկատուում են նաեւ վաղ պարթեւական գրամներ, բայց խիստ հազուադէպ, հաւաքու կենսամայչներով : Սակայն իրրեւ տատիկեան սխաւմի գրամական միտւորներ, Հայաստանում շրջանաուելեան մէջ եղած պարթեւական արծաթեայ գրամները բայասապէս գրաւմանոյներ էին, սրանց միջին քաշը պահպանուած օրինակների տակալներով նշում է մոտ 3,4 գրամ : Հայաստանում պարթեւական տետրագրաւմաներ չեն պանուել և ընդհանրապէս գրանք հազուադէպ են :

³¹ ՀՊԹ, նո. նո. 17824/55—59, 15108., 15171, 15193 :

Հելլենիստական ժամանակներին ընտրուշ Պարթևաց զրախմաների յայանութիւնները Մուզանի հարթաւայրից Շամախի, Նախ-ճատանից և Օրդուբադից մինչև Պարասի չրջանները ցայց են տալիս, որ Հայաստանին մերձաւոր Ալուանքի առեւտրական կենտրոնները նայնպէս ընդգրկուած են եղել նրանց չրջանաւորութեան սլորտի մէջ³²։ Վրաստանում այդ նայն պարթևական ծագման 2—1ին դարերի զրախմաները գտնուել են Կուր գետի վերին հոսանքի աւազանում՝ Թրիլիսի-Մցխեթի գծով մինչև Քաթայիսի և Բաղխից մինչև Հարաւային Օստիայի չրջաններում³³։ Առանձին գէոքրոսւմ նրանք թափանցել են Սև ծովի հիւսիս-արեւմտեան կողմերը։

Ի տարբերութիւն անդրկովկասեան միւս երկրների, Հայաստանում գտնուել են պարթևական 2—1ին դարերի սղնձեայ զրախմաներ։

Տարարախտարար այդ զրախմաները խիստ մաշուած են և նրանց կշտային տուեալները լրիւ չեն պահպանուել։ Հաստատադրուած օրինակները մեծ մասամբ խիստ վաւեր կշտային չափի զրախմաներ են, որոնք ի յայտ

³² ПМК, I, № 23, 31, II, № 329, 332; III, № 762; V, № 1369, 1377; VI, № 1544; IX, № 2080.

³³ ПМК, I, № 40; II, № 328, 337; III, № 761; IV, № 1020—1024, 1040; VII, № 1738, 1742, 1743; VIII, № 1925; IX, № 2082.

են եկել Արթիկի, Ապարանի եւ Աշտարակի շրջաններում ³⁴ : Սակայն քանի որ այդպիսիների տարածման օրինաչափությունը բացայայտուած չէ կար-Արաքսեան միջագետքի ողջ տարածութեան վրայ, հետեւապէս նրանց դերի ու նշանակութեան հարցը մնում է անորոշ : Առաջիկայում հնադիւտական պեղումներն Արմաւիրում եւ Արտաշատում կարող են պարզել թէ սրբանով անհրաժեշտ են եղել պարթեւական պղնձեայ դրամները : Հայաստանի տարածքա-փոխանակութեան ներքին ոլորտում մ. թ. ա. Նին դարի վերջերին : Այլապէս դրանք ներկայանում են իրրեւ պատահական, ոչ լիարժէք վկայութիւններ :

Արեւելքի հելլենիստական դրամների շարքում Պարթեւաց դրամները ճանաչելի էին անմիջապէս իրենց ինքնատիպ պատկերապատկեամբ : Պարթեւ սրբաները մօրութաւոր էին, իսկ նրանց տիտղոսների ընդարձակ դրութիւնները տարբերւում էին ինչպէս սելեւկեան ու արտաշեսեան, այնպէս էլ կասյադավիական ու Հռոմի հանրապետական դրամներից : Դրանք բոլորն էլ շրջանաւորեալ մէջ Հայաստանում հանդէս էին գալիս միասին եւ յայտնի էին վաճառաւաճ քաղաքների բնակիչներին :

Յիշատակուած հելլենիստական դրամ-

³⁴ ՀՊԹ, նո. նո. 4799—4808 :

ներքից բացի գրամական չըջանառութիւնը
 Հայաստանում Արատչէսեանների հօգու-
 թեան տարիներին, մասնաւորապէս Տիգրան
 Մեծի և նրա անմիջական յաջորդների օրօք,
 դարդանում էր նաեւ հռոմէական գրամնե-
 րով: Հելլենիստական դարաչըջանի վեր-
 ջերին հռոմէական գրամները ընդունուած
 էին Փոքր Ասիայի և Առաջաւոր Արեւելքի
 ստեւարական գործարքներում: Ունենալով
 չափերի ու կշիռների սեփական համակարգ,
 հանրապետական Հռոմը մ. թ. ա. 2—1ին
 դարերին սղսղել էր միջազգային շուկան
 դանդաղածարար թողարկուող իր արծաթեայ
 գրամներով: Ոսկէ գրամներ Հռոմի հանրա-
 պետութիւնը գրեթէ չէր գրուեցում: Հռոմի
 հանրապետութեան սոսնձին զօրավարների
 անուններից մ. թ. ա. 1ին դարի երկրորդ
 կէսին միայն թողարկուեցին սոսկեայ գրամ-
 ներ, որոնք սակայն խիստ հազուադէպ էին:
 Պատահական չէ, որ սչ Հայաստանում ևս ոչ
 էլ հարեւան երկրներում Հռոմի հանրա-
 պետական սոսկեայ գրամներ չեն դանուել:
 Բացասուած է նաեւ Հայաստանում հռոմէա-
 կան այդ չըջանի սղնձեայ գրամների չըջա-
 նառութիւնը, եթէ նկատի աւնենանք, որ
 սղնձեայ գրամական միաւորները թողարկ-
 ւում էին զուտ տեղական կարիքների համար
 և ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին
 անցնում: Հանրապետական Հռոմի սղնձեայ

դրամների բացակայությունը Սնդրկովկասում հաստատում է այդ խրոդությունը³⁵ :

Հիմնական միասնորը հանդիսանում էր Հոմի արծաթեայ դրամը, որը կոչւում էր Դենար = DENARIVS, սերուած լատիներէն deni = տասնեակ կամ տասնաւոր բառից³⁶ : Հայաստանում գտնուած Հոմի հանրապետական գէնարների միջին քաշը նշուած է 3,86—40,0 դրամ արծաթ³⁷ : Սակայն հնամեայ տատիկեան գրախման էլ 2—1ին դարերում ներկայանում էր տակւորում 4,04 դրամ արծաթի չափով³⁸ : Արդպիսով միջադպային շրջանասութեան մէջ տատիկեան գրախմայի ու հոմէական գէնարի միջև ստեղծուել էր գրեթէ ամբողջական հաստատարակչութիւն. մէկ տատիկեան գրախման փախանակում էր մէկ հոմէական գէնարով : Ֆայանարերումները ցոյց են տալիս, որ հայկական չաւաններում տարածուած են եղել տատակապէս մ. թ. ա. 1ին դարի

³⁵ E. Sydenham, p. 167—213. The coinage of the Roman Republic, London, 1952.

³⁶ Հ. Աճառեան, Հայերէն արժատական բառաբան, հատոր Բ, Երևան, 1926, էջ 338 :

³⁷ Խ. Ա. Մուշեղեան, Հայաստանի դրամական դանձկըր, հատոր 1ին, Երևան, 1973, էջ 49 :

³⁸ Fr. Schrötter, s. 160, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930.

Հայոց Արտաշէսեան քաղը, սրտակերում մ. ք. ա.
Ա. դարի հռոմէական դրամի վրայ: Մեծացում
3 անգամ

80—30-ական թուերի հռոմէական գեներալները: Աւելի վաղ ժամանակների վերաբերեալ վկայութիւններ չկան:

Այդ նայն վիճակը գիտաւմ է նաեւ Վրաստանի³⁹ եւ Ադուանքի⁴⁰ տարածութեան վրայ ինչպէս նաեւ Աբխազիայի, Կերչի, Կրասնոդարի կողմերը⁴¹: Սակայն դրամա-

³⁹ ПМК, I, թիւ 29; IV, թիւ 1022; V, թիւ 1761.

⁴⁰ ПМК, VI, թիւ 1548; IX, թիւ 2080, թիւ 2081.

⁴¹ ПМК, II, թիւ 339; V, թիւ 1351; VII, թիւ 1736; VIII, թիւ 1915—1916.

զխօսելի տաւալներով Հայաստանում Հռոմի
 հանրապետական գէնարների տարածումը
 նկատուամ է շատ աւելի առատ քան Ալլուան-
 քում կամ Վլատասանում : Բաւական է նշել ,
 որ միայն Ստանակունքի գանձի կազմից
 յայտնուել են 113 տարրեր պատկերներով եւ
 80 տարրեր պաշտօնական անձնանունների
 յիշատակութեամբ արձաթեայ գրամներ :
 Դրանց մէջ տակայ են Մ . Սնտանիսի , Յու-
 լիսս Կեսարի , Տիտոս Կարիսիսի , Մ . Բար-
 րասիսի , Պ . Կլոդիսի , Գ . Կոնսիդիտո
 Պետտի , Վլելիսս Պանոպի , Հոսսիլիսս
 Սասեռնայի , Լ . Ռեզուլտի եւ շատ այլոց
 գէնարները , որոնք գրուագուել են ինչպէս
 բան Հռոմում , այնպէս էլ նրա փրակալու-
 թեան տանձին երկրներում : Հայկական
 քաղաքներում տարածուած Հռոմի հանրա-
 պետութեան գէնարները թողարկուել են
 քաղաքամայր Հռոմում : Դրանց հետ Հա-
 յաստան են հասել նաեւ արձաթեայ հա-
 մէական գրամներ , որոնք ծագել են Գալ-
 լիսում , Բատլիսում , Սիկիլիսում , Ափրի-
 կայում , Յունաստանում , Փոքր Ասիայում եւ
 Միջերկրականի հարաւ-արեւելեան տրերին :
 Հռոմի հանրապետական գրամների տարած-
 մամբ ուրուագւում է միջոցառին առեւարի
 այն ոլորտը , որի մէջ ընդգրկուած է եղել
 Հայաստանը Հելլենիսի մայրամուտին : Ժա-
 մանակադրական տեսմով հռոմէական
 գրամներով հայոց շուկաների լիցքաւորումը

տառակի նշանակալից էր դարձել Լուկու-
րոսի, ինչպէս նաեւ Պամպէսի ու Մարկոս
Անտոնիոսի գէպի Հայաստան կատարած ար-
շաւանքների տարիներին :

Այբրահամ—փոխանակութեան պարծարք-
ներում հանրապետական Հոմի գրամները
հաստատարողն ընդունելի էին հելլենիստո-
կան գրամների հետ : Վերջիններս քանակա-
պէս գիջում էին իրենց երբեմնի ունեցած
գերիշխան գերը հոմէական արծաթի ամեն-
ուրեք թափանցող թարմ հասանքին :

Ի տարբերութիւն հելլենիստական գրամ-
ների, արոնց վրայ միշտ սրպէս կանան մի
կապմից պրոշմում էին իշխող միապետի
գլխանկարը, իսկ միւսին՝ գիցարանական
կամ տահմային խորհրդանշան, Հոմի հան-
րապետական գեներները իրենց սրտակերտ-
գրութեամբ բարձրաձայն էին : Այդ բար-
ձրաձայնութիւնը հասկանալի էր գրամադար-
ձութեան մէջ իշխող կարգից : Իւրաքանչիւր
տարի Հոմում փոխում էին Ֆինանսական
կոստաւորիչները, արոնք թագաւորակաւիք
գրամների համար ընտրում էին բոլորովին
նոր սրտակերներ եւ գրութիւններ, տար-
բերուող չըջանաւորութեան մէջ եղած նախորդ
աւտակներէից ⁴² : Պատկերների շահադրական

⁴² А. Н. Зограф, Античные монеты, Москва-
Ленинград, 1957, стр. 68. Материалы и исследо-
вания по археологии СССР. № 11.

ընտրութեան մէջ Հոմի հանրապետական կառավարիչները տուրք էին սալիս իրենց նախնիների փառաբանութեանը, հեթանոսական առանձին կուսքերի երկրպագութեան կամ պետութեանը մատուցած ծառայութիւնների յաւերժացման նպատակով: Հանրապետական անկման շրջանում, արտակարգ լիազօրութիւններով օժտուած զօրավարները թողարկել էին տալիս գրամներ իրենց իսկ գլխաքանդակների գրոշմով: Հայաստանում շրջանառութեան մէջ եղած Հոմի հանրապետական գենարների պատկերային զանազանութիւններն իրրեւ անմիջական վկայութիւններ արտացոլում են Սասնակունք գիւղում պահուած գանձում: Նրանում տակայ են հումէական գենարներ, որոնց վրայ պատկերւում են հեթանոսական սարբեր տառուածների կարճեցեայ կերպարները եւ գենարներ, որոնց գրոշմով ներկայացւում են հանրապետական Հոմի երեւելի զօրավարների ու պետական գործիչների գլխանկարները, ինչպէս նաեւ սպամաքաղաքական կարեւոր գէպքերը յիշատակող տեսարաններ եւ յաշարձաններ: Այդիւրապիտական առումով հանրապետական գրամները կարեւոր տեղեկութիւններ են հազարգում Հոմի հետ տանջուած երկրների քաղաքական պատմութեան հարցերին:

Այդ խմբի գրամներով աւարտում է հելլենիստական դարաշրջանին ընտրու Հայաստանի գրամական շրջանառութեան պատ-

մաթիւնը : Այնուհետեւ սկսւում է զարգացման մի նոր շրջան , երբ սուրբանքաւորամական յարաբերութիւնների մէջ բացարձակ գերիշխանութիւն են ձեռք բերում կայսերական Հոռմի գրամները , որոնք կշռային համակարգի եւ Հայաստանի վերաբերեալ առեւայիններին կ'անդրադատնանք առանձին շարադրանքով : Սակայն մինչ այդ անհրաժեշտ է յիշատակել նաեւ փոքրատախան ծաղման գրամական սխառմի մասին , որը գիտւում է Հայաստանում հեղինակական եւ Հոռմի հանրապետական գրամների շրջանառութեան պրոցեսում : Այդ սխառմը ներկայանում է մեր առաջ Հայաստան թափանցած այսպէս կոչուած «կիսաաֆորներով» : Դրանք խոշոր արծաթեայ գրամներ էին $11^{1/2}$ — $12^{3/4}$ գրամ քաշով , թնդարկուած մ . թ . ո . 2—1ին պարերում հոռմէական հարատակութեանը ենթակայ քաղաքներում , մասնաւորապէս Պերպոմոնում , Եփեսոսում , Ապամէայում , Ապոլլոնիսում եւ այլուր : Շրջանառութեան մէջ մէկ կիսաաֆորը փոխանակւում էր երեք առտիկեան գրամայով կամ երեք հոռմէական գենարով : Նրանց տեսքը միանպամսն տարբերւում էր ինչպէս հեղինակական , այնպէս էլ հոռմէական գրամներից : Միշտ , որպէս հոռմնուհանուր խորհրդանշան , կիսաաֆորների վրայ պատկերւում էր ծաղիկներից ու պտուղներից հիւսուած պատկը իսկ կենտրոնում կիսաքայ կափարիչով տուր :

Վերջինիս միջից գալարուելով գուրտ
էր սպասկում մի օձ: Այդ գրամներէ հակա-
սակ կողմերին դրոշուած էին պէպի վեր
ձգուած երկու օձերի սլաակներնէրը եւ նրանց
միջեւ դարպանչաններ: Մտպկեպտակը խոր-
հուրդ էր Դիանիսի պաշտամունքին:

Խորհրդատար կապովի (cista) խմտաւից էլ
արծաթեայ փոքրատիական այդ թեթեւ քաշի
սեւարադարախմանները ստացել էին cisto-
phorus — կիստաֆոր տնտեսումը: Նրանց
թուղարկմամբ հոսմէական Ասիայի ինքնա-
վար քաղաքները միաստուած էին մէկ ընդ-
հանուր լիպայի մէջ, որը գլխաւորում էր
Պերգամոնը: Հայտատանում գտնուած կիս-
տաֆորները բոլորն էլ թուղարկուել են Պեր-
գամոնում եւ կփեստսում: Դրանցով եւ փոք-
րատիական թուղարկման հոսմէական գենտր-
ներով գիտուած է այն կտորը, որ եղել է Հա-
յատանի եւ Փոքր Ասիայի միջեւ միջնադ-
պային տուեալում:

Գ Լ ՈՒՆ Գ.

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Ա.—Բ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Քաղաքական այն վախճանությունները, որոնք կատարուել էին հելլենիստական դարաշրջանի վերջերին, այնպիսի խոշոր երևույթներ, որպիսիք հանդիսացան Արեւելքում՝ Սելևկեանների ու Արտաշէսեանների կարծանումը, Արեւմուտքում՝ հռոմէական հանրապետութեան վերացումը և նրա վերածերումը կայսրութեան, դրամական շրջանառութեան մէջ արտացոլանալին շատ մեծ ուշացումով։ Դրամական գանձերը վկայում են որ մ. թ. 1ին դարում, երբ վաղուց արդէն չկային հելլենիստական շատ պետություններ, նրանց դրամները սակայն շրջանառութեան մէջ էին։

Այսպէս օրինակ. Քաթայիսի մօտ, ներկայիս Յիսակայա շրջանի Նազդեղեղաւ գիւղում գտնուած գանձում մենք տեսնում ենք Հռոմի հանրապետական գէնարներ մ. թ. ա. 1ին դարից

Կապուղովկիայի Արքեղայոս (34—17)
Թաղաւորի գրախման 1 հատ

Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի մ. թ. ա. 2—
մ. թ. 11 թուի գէնորներից 2 հատ

Պարզորոշ է, որ գտնձը իւր յիշեալ կազմի
գերակշռող մասով վերաբերում է նախա-
կայսերական շրջանին եւ եթէ նրա մէջ անցել
են Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի (2—11 թուերի)
կայսերական գրամներից եղակի նմուշներ,
ապա գրանք չեն կարող լինել գրամա-
դիւի բնորոշութիւնն իւր ժամանակաշրջանի
համար¹։ Այլ կերպ ասած մ. թ. 1ին դարի
սկզբին շրջանառութեան մէջ եղել են տե-
ղայից մնացած մ. թ. ա. 1ին դարի գրամ-
ները։

Բայի գրանից, Հին Հայաստանի
մայրաքաղաք Տիգրանակերտից հարաւ, վա-
ճատաշահ Մծրինի տւերակների շրջակայ-
քում, այժմեան Կամիշլի կոչուող վայրում,
1966—1967 թուերին գտնուել են գրամա-
կան գտնձեր, որոնց մէջ մ. թ. ա. 3—1ին
դարերի հելլենիստական գրամների հետ

¹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья. I, Баку, 1926, № 29; А. Н. Зограф, Распространение находок античных манет на Кавказе. Труды отдела нумизматики, Гос. Эрмитажа, I, Ленинград, 1945, № 118.

եղել են արդէն մ. թ. 2րդ դարի եւ անդամ
 3րդ դարի սկզբի Համէսական գրամներ² :
 Հելլենիստական գրամներն այդ գանձերում
 ներկայացուած են սեյեւեան եւ Արտա-
 շէսեան Տիգրան Մեծի (95—56) եւ Տիգ-
 րան Դ-ի (8—5) գրամներով, որոնց առկա-
 յութիւնը Համի կայսերական 1—2րդ դա-
 րերի գրամների հետ վկայում են, որ գրանդ
 միասին են սպասարկել ասորանքափոխանա-
 կութեան պահանջները : Հեռեւապէս մեր
 գորաչրջանի սկզբին, շնայած Արտաշէ-
 սեանների պետութիւնը կարծանուել էր,
 րայց նրանց գրամների շրջանառութիւնը չէր
 վերացել, ճիշտ այնպէս ինչպէս չէր վերա-
 ցել ընդհանրապէս հելլենիստական գրամ-
 ների շրջանառութիւնը Հայաստանի ներքին
 ու արտաքին առևտրի ոլորտում : Հայաս-
 տանում արտաշէսեան գրամների շրջանա-
 րութիւնը շատ աւելի երկար է տևել,
 րան Արտաշէսեան ասմի թագաւորութիւնը
 երկրի քաղաքական կեանքում : Եւ այդ իրո-
 ղութիւնը պատահականութիւն չէ, այլ գրա-
 մական շրջանառութեան զարգացման օրինա-
 չափութեան արտայայտութիւնը : Միշտ սր-
 պէս կանոն շրջանառութեան մէջ նոր գրամ-

² Paul Z. Bedoukian, Five hoards containing coins of the Artaxiads of Armenia. *Revue des Etudes Arméniennes*, nouvelle série, t. V, Paris 1968, p. 421—433.

ների հետ հին գրամներ էին ընդունում : Նոր թուղթերով ան գրամները նախապէս կարող էին հանդէս գալ աննշան քանակութեամբ եւ անցեալից մնացած գրամային միասորների հսկողանքով մէջ լինում էին յաճախ աննկատ , բարդ իրենց թարմ հասանքով ստախճանարար գտնում էին նշանակալից եւ այնուհետեւ տիրապետող : Արտաշէսեանների անկման տարիներից գրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում թեւակոխել էր իր պարզացման նոր փուլը , որը բնորոշում է հելլենիստական ու Հռոմի հանրապետական գրամների սղանմամբ եւ միտամամանակ հռոմէական կայսրութեան գրամների տարածմամբ : Հռոմի հանրապետական եւ հելլենիստական (սելուկեան , պարթևական , արտաշէսեան եւ այլն) գրամների սղանումը կատարում էր տեւական , խիստ պահպող ընթացքով : Մինչդեռ կայսերական գրամներով շրջանառութեան լիցքաւորումը ընթանում էր արագորէն : Հռոմի կայսերական գրամները 1-ին դարի 20-ական թուականներից մ . թ . ա . թափանցելով առեւտրի հայկական շուկաները արդէն Արշակունեաց թագաւորութեան հաստատման տարիներին եւ նամուանդ հետագայում մինչեւ Յրդ դարի տասնին քառորդը , լայնորէն տարածուել ու տիրապետող էին դարձել : Հռոմէական գրամա - հաշուային գրութիւնը կայսրութեան ծաղման տարիներ-

րին չէր փախուէր: Եւրոպական եւ ասիական երկրներում Հոմի փողերանոցներն ասորանքա-փոխանակութեան համար թուղարկում էին սակեայ, արծաթեայ ու պղնձեայ դրամային միավորներ, ըստ սրում ի տարբերութիւն հանրապետական ժամանակների, կայսրութիւնը սակեայ դրամներ թողարկում էր առաւել կանոնաւոր: Ոսկու դոմլ հիմնական միւսւորը կոչւում էր Աւրէսուս (AUREUS NUMMUS), սահմանուած 8,19 գրամ քաշով: Հոմէական մէկ ֆունտ սակեայ (327,45 գրամ) հատում էին 40 սակեայ դրամներ՝ Աւրէսուսներ: Սակայն միջոցդային առեւարում հիմնական միւսւորը մնում էր, ինչպէս անցեալում, հոմէական արծաթ գրամը, սրը կոչւում էր դենար (DENARIUS) = «սասանոց», սեբում լատիներէն deni = «սասնեակ» բառից ³:

Ինչպէս հանրապետութեան, այնպէս էլ փողկայսրութեան շրջանում հոմէական գենարն իր կշտային չափով ներկայացնում էր 3,90 գրամ բարձրորակ արծաթ, կայմելով հոմէական ֆունտի $\frac{1}{84}$ մասը: Հոմէական մէկ սակեայ գրամը (Աւրէսուսը) փախանակում էր 25 արծաթ գրամով (դենարով):

³ Հ. Աճառեան, Արմատական բառարան, հասոր Բ, Երեւան, 1926, էջ 504—505:

Ոսկու եւ արծաթի փոխարարելութիւնը
կայսրութեան վաղ շրջանում գիտւում է
1 : 11,9 չափով : Ներքին շուկայի մանր
առուծախսի համար թողարկւում էին սղինձի
եւ արայրի խառնուրդով գրամներ , այսպէս
կոչուած սետերցիաներ , սրոնց միասորի
քաշը սահմանուած էր մէկ ունկի (UNCIA)՝
27,30 գրամ : Վերջինիս կէս մասը (13,65
գրամ) կազմող սղինձեայ գրամը յայանի էր
Դուպոնդիուս (DUPONDIIUS) անունով : Ար-
ծաթի եւ սղինձի փոխանակութիւնը սրոշ
ատտանտումներով գիտւում էր 1 : 45 յարա-
բերութեամբ ⁴ :

Հռոմի կայսերական դրամների անուա- նումները

Ոսկի	Արծաթ	Արայր	Պղինձ կամ անագապղինձ
Աւրէուս	Դենարիուս	Սետտեր	Աս
Aureus	Denarius	Sestertius	As
Քուինա- րիուս	Քուինա- րիուս	Դուպոն- դիուս	Սեմիս
Quinarius	Quinarius	Dupondius	Semis
			Քուադրանս
			Quadrans

⁴ А. Н. Зограф, Античные манеты, М-Л, 1951, Материалы и исследования по археологии СССР, № 16, стр. 53—54.

Հոմերի կայսերական դրամների հաշուարկը ⁵

Յարաբերակցութիւնը

Միավորը	Փոխադր. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1	Մոնետ. հարաբ. 1
Աւրիւս	2	25	50	100	200	400	800	1600	Փոխադր. հարաբ. 1
Ոսկի ֆունիւսիւս	1	121/2	25	50	100	200	400	800	Փոխադր. հարաբ. 1
Դենարիւս	—	1	2	4	8	16	32	64	Փոխադր. հարաբ. 1
Քսիւսիւսիւս (սոլուս)	—	—	1	2	4	8	16	32	Փոխադր. հարաբ. 1
Սեստերցիւս	—	—	—	1	2	4	8	16	Փոխադր. հարաբ. 1
Դուպոնդիւս	—	—	—	—	1	2	4	8	Փոխադր. հարաբ. 1
Աս	—	—	—	—	—	1	2	4	Փոխադր. հարաբ. 1
Սեմիս	—	—	—	—	—	—	1	2	Փոխադր. հարաբ. 1
Քուադրանս	—	—	—	—	—	—	—	1	Փոխադր. հարաբ. 1

⁵ Harold Mattingly, M. A. Coins of the Roman Empire in the British Museum, vol. I, p. 1.
 — Այս աշխատութեան յաջորդական յիշատակութիւնը տրուած է համառոտագրուած՝ Mattingly աշխատ. 3

Հիմք ընդունելով այս սկզբունքները և
 ելնելով գրամադիւտերի տրճանագրուած
 տառայնութիւն , վերջէնք տեսնել թէ ինչ-
 պիտի⁶ համէական գրամներ էին մտել հա-
 յատանում շրջանառութեան մէջ 1—2րդ
 դարերում : Այսինքն բացի այն հելլենիստա-
 կան և համի հանրապետական գրամնե-
 րից , սրանք ընտրու էին երկրի գրամական
 անունաւորիչնր Արտաշէսեանների օրօք , ինչ
 նոր գրամներ էին թափանցել հայկական քա-
 ղաքներն Արտաշէսեանների անկումից յետոյ
 մինչ Արեւելքում կը գաղարէր պարթեւական
 գրամների թագարկումը և հանդէս կը գային
 ստատնեան գրամները : Ասելի քան երկու հա-
 բիրամեակ ընդգրկող այդ շրջանը ըստ հա-
 թեան համի կայսերական գրամների տա-
 րածման ամենածաւալուն ժամանակաշրջանն
 է եղել : Այն եղել է միաժամանակ հայաստա-
 նում պարթեւական գրամների նուազման և
 այնուհետեւ 3րդ դարի կէսից նրանց ան-
 վերադարձ շրջման շրջանը :

Եթէ հաշուի տանենք կայսրութեան
 գրամների տարածումն ըստ մետաղների ,
 ապա կարելի է նշել , որ հայաստանում
 համէական սակեայ գրամները խիստ հա-
 զաւարիւտ են : Իրրեւ տրտակարգ վկայու-
 թիւններ յիշատակուած են Տիրերիտ (14—
 37) և Հանուրիտ (395—423) կայսրների
 սակեայ գրամների եզակի յայտնաւորիւնները
 մէկը Գասնիւում , իսկ միւսը Արաքսի սիւն ,

Նախնականի մօտ⁶ : Տեսականորէն բացառուած չէ հսոմէական սակաւ թափանցումը Մեծ Հայքի հարաւ-արեւմտեան գաւառները, սրանք կապուած էին Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի տարանջիկ առեւտրի հետ : Սակայն իրականում ստացւած սեղեկութիւններ այդ մասին չունենք եւ գտաւել թէ սրբանով նրանք նշանակալից են եղել Արաքսի վերին հոսանքի, ինչպէս նաեւ Եփրատի ու Տիգրիսի հայկական շրջաններում, ներկայումս չենք կարող : Անդրկովկասում հսոմէական սակեաց գրամները գտնուել են առաւելագոյն Վրաստանի ծովամերձ շրջաններում⁷ եւ Մցխեթի տեղակներում⁸ : Հսոմէական սակին Վրաստանում նշուած է շուրջ 400 տարուայ տեւողութեամբ, իր գրեթէ անընդմիջաց հոսանքով, Աւարստու Ոկտաւիանոսից մինչեւ Թէոփոսիոս առաջինի (379—395) կայսրութեան ժամանակները : Ապուանքի տարածու-

⁶ Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, սակէ գրամ, գտնուած 1973 թուին Արսւկանի շրջանի Գտանի գիւղում : Հետագայ յիշատակութիւնները արւում է համառօտագրուած՝ ՀՊԹ՝ առաւել — Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարան : — Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, Баку, 1938, вып. II, № 354. — Այս աշխատութեան յաջորդական յիշատակութիւնը արւում է ПМК, առաւել :

⁷ ПМК, II, № 344; IV, № 1049, 1051.

⁸ ПМК I, № 32; IV, № 1040—1042, 1050; V, № 1413, 1414, 1426, 1431; VII, № 1738, 1756.

թեան վրայ նայնալէս, ինչպէս Հայաստանում, հայուազիւս են համէական սակեայ գրամները: Հազարգուսել է միայն, որ Գանձակի՝ այժմեան Կիրավարազի շրջանում, Ենդիքենդ գիւղում, ուր 1896 թուին պատահականօրէն բացուած աւշհամէական պնակի, երկաթէ գրահի ու այլ տոարկաների հետ եղել է նաեւ սակեայ գրամ⁹: Ուրիշ գիւտեր յայտնի չեն: Այդու հանդերձ, մնում է որոշակի այն իրողութիւնը, որ Կարբի միջին հասանքից մինչեւ Կասպից ծով, սոջ Անդրկովկասի արեւելեան մասում, համէական սակեայ գրամները հայուազէս են: Բաւրսովին այլ պատկեր է սրտապծւում մեր տառջ արծաթեայ գրամների յայտնարեքման տուեալներով: Դրանք ցոյց են տալիս, որ կայսերական արծաթեայ գրամները Հայաստանում լայնօրէն տարածուած են եղել եւ նրանց թափանցումն տեւարի հայկական սլորտը գիտւում է նախ եւ տառջ համէական գրամային գրայթի հիմնական միտարներով՝ գէնարներով: Համի կայսերական արծաթ գրամների շրջանառութիւնը Հայաստանում սկսուել էր գետեւս վերջին Արատշէսեանների օրօք, Ապոստոս Սկասիանտի մ. թ. ա. 1-ին դարի 20ական թուերի գէնարներով: Այդպիսիների տակայաթեամբ նշում է այն նոր յիցքաւարումը, որ կատարուել էր Հայաստանի գրամական տնտեսու-

⁹ ПМК, I, № 47.

թեան մէջ Հեյլենխատեան պարաշրջանի մայրամասին : Դրանք իրենց շրջանառութեան սլորտի մէջ էին տուել ոչ միայն Հայաստանը, այլ և հարեւան երկրները, թէ Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի և թէ Կովկասի կողմից : Հանդիսանալով կայսրութեան անդրանիկ թուղարկման գրամները Ապստոս Ոկտաւիանոսի զենարները անմիջական վկայութիւններ են ոչ միայն իրենց այն քանակութեամբ, որ գտնուել են Հայկական ՍՍՀ տարածութեան վրայ, իրեւ տարեկացական ապացոյցներ երկրի գրամական շրջանառութեան վերաբերեալ, այլ և այն իրադարձութեամբ, որ նրանցից որոշ օրինակներ թուղարկուել են յատկապէս կայսերական զօրքերի զէպի Հայաստան կառարած արշաւանքների ու նուաճումների առթիւ : Ի մի բերելով ինչպէս Հայաստանում գտնուածներին, այնպէս էլ Հայաստանի նուաճման համար թուղարկուած Ապստոս Ոկտաւիանոսի զենարներից պահպանուած նմուշները, կարելի է նրանց խմբաւորել իրար յաջորդող ժամանակաշրջանի տուեալներով : Դրանց վաղագոյն օրինակները թուղարկուել են Արեւելքում և վերաբերում են մ. թ. ա. 29—27 թուերին¹⁰ : Իրենց պատկերասրահերով ար-

¹⁰ «Արեւելք» քնդհանուր հասկացողութեան տակ համէական գրամների դասակարգման պարծում հասկացում է Մերձասոր Արեւելքի երկրները, առաւելապէս Ասորիք, Միջագետքը, Հայաստանը և շրջապատի երկրները :

ծաթեայ այդ գրամները գեռեւս չէին հեռացել հանրապետական գենարների ձեւաւորման բնորոշութիւնից եւ Հայաստանում շատ տարածուած չեն եղել, ըստ սրում յայտնարեւմտ հետքերը տանում են մեզ գէպի Վանայ լճի եւ Արշակունի շրջակայքը։ Անդրկովկասում նայնպէս մ. թ. ա. 29—27 թուերի համեմատական գենարները հազուապէս են։ Յաջորդ տասնամեակում շրջանառութեան մէջ մտնում են Ապստան Ոկտաիտնոսի անունից Հայաստանի նուաճման ասթիւ թագարկուած կայսերական գրամները։ Այդ տարիներին կայսրութեան զօրարանակները գրուել էին Արտաշատը, անգարաշխուած էին Հայաստանի անտեսական ու քաղաքական կենտրոններում։ Աւելին, թագարկուած լինելով մ. թ. ա. 20—18 թուերին Արեւելքում, բացառուած չէ, որ սրտ զանակութեամբ այդպիսի շքադրամներ գրուապուել են Հայաստանում, ուր մինչ այդ Արտաշէսեանների օրօք գործող փոփոխանայներն անցել էին համեմատական իշխանութիւնների ձեռքը։ Նկատենք, որ կայսերական այդ շքադրամները նայնպէս իրենց պատկերատախտակով շարունակում էին պահպանել ձեւաւորման հանրապետական աւանդութիւնը եւ եթէ նրանց վրայ չլինէին կայսրների զիմաքանդակների գրոշմները, ապա հազիւ թէ տարբերուէին հանրապետական գենարներից։ Հայաստանը պատկերւում էր իրրեւ գեանին խանար-

Հուսոյ ցուլ կամ ծնրագիր գինուսր : Երբեմն ցոյց էր արւում հոյսոյ թաղը, գերուած գինանշաններով, ըստ սրում միշտ ARMENIA CAPTA կամ ARMENIA RECEPTA մականգրութիւններով : Նոյն գրամներէր վրայ Հռոմը պատկերում էր մերթ Զապրթանակի, մերթ Աղատաւթեան կամ Արխութեան գիցուհիներէ կերպարներով, որ այնքան յայտնի էին հանրատեատկան գրամներով : Այդ համաձայն գրամներէ պատկերադրութեանը մենք կ'անգրադատնաճ տանձին : Սակայն գրանք եւս չըջանտաւթեան մէջ վազանցուկ են եղել եւ Հակոն գեր ու նշանակութիւն չեն ունեցել : Զամենայն գէտը Հոյկական ՍՍՀ տարածութեան վրայ եւ նրան հարեւան անդրկովկասեան երկրամասերի հնադրատեան պեղումներէ, ինչպէս նաեւ պատահական յայտնարեւած նիւթերի շարքում նմանօրինակ համաձայն շքադրամներ չեն երեւաղել, եթէ գտակու լինենք պաշտօնապէս արձանագրում տաւեալներէ : Հոյտատանի համար կայսերական գրամներէ տաւելութիւնը գիտում է նախ եւ տաջ Աղատաւ Ոկտաւիանոսի այն գենարներով, որոնք թողարկուել են իրեն Ոկտաւիանոսի եւ նրա երկու սրղեղիրներ Գոյիւսի ու Լուկիոսի պատկերներով, գրաւադում մ. թ. ա. 2 թուից սկսած ¹¹ : Ասանձին օրինակներով գրանք ի

¹¹ Mattingly, I, p. 89—90, № 519—534, pl. 13—14.

յայտ են եկել ներքունի եւ Գասնի ամրաց-
 ներում, Զուարթնոցի, Արտաշատի եւ
 Դուինի աւերակներում, Արթիկում, Կոչում,
 Խջեւանում, Ագարանում, Սեւանի աւազա-
 նում եւ այլուր: Հայկական ՍՍՀ տարածու-
 թեան վրայ սրարդապէս հազիւ թէ բացասուի
 մի շրջան, ուր Լուկիասի եւ Գայիոսի կեր-
 պարներով Ոկտաւիանոսեան արծաթ գրամ-
 ներից գտնուած շինեն¹²: Նոյն վիճակը
 գիտուում է Վրաստանի¹³ եւ Աղսւանքի¹⁴ վե-
 բարերեալ: Աւելին, այդ գեղարները լայն տա-
 րածում են ունեցել նաեւ կենտրոնական
 եւրոպայում, Մերձասոր Արեւելքում ու
 Հնդկաստանում: Ուսումնասիրութիւնները
 ցոյց են տալիս, որ Հոսմի վաղ կայսերական
 շրջանի հէնց այդ արծաթեայ գրամները թո-
 պարկուել են գլխաւորապէս արաաքին տու-
 արի պահանջներից ելնելով¹⁵: Հայաստա-

¹² ՀՊԹ նո. նո. 8997, 12683, 13962, 14161, 14529, 14544, 15616, 17700, 17785, 17962, 22290—22295:

¹³ ПМК, I, №№ 29, 33—37; II, 339; 341, 345; III, №№ 768, 773; IV, №№ 1033—1035, 1037, 1038, 1040, 1057; V, №№ 1389, 1395—1397, 1400, 1401; VII, №№ 1733—1735, 1738; VIII, № 1918.

¹⁴ ПМК, II, № 342; IV, № 1039; VI, № 1549; VII, № 1737.

¹⁵ К. В. Голенко, Денежное обращение Колхиды в римское время, Ленинград, 1964, 44; 42—43.

նում գտնուածները իրենց պատկերատախտակ-
 րով բացդատուած են Գալլիայում թողար-
 կուածների հետ եւ լերազբուած են մ. թ. ա.
 2—մ. թ. 11 թուերին: Ստիպյն նրանց գան-
 դուածային տարածումը Անգրկալիտաւում
 ստիպում է ենթադրել, որ այդպիսիները
 կարող էին թողարկուել նաեւ Մերձաւոր
 Արեւելքում, ըստ որում ոչ միայն Աւգոստոս
 Ոկտաւիանոսի կայսրութեան տարիներին,
 այլեւ նրա յաջորդների օրօք: Հայկական
 քաղաքները, դրանք թափանցել են միջադ-
 ցային առեւտրի այն ուղիներով, որոնցով
 շրջանառութեան մէջ էին մտել անցեալում
 հելլենիստական եւ Հոմեր հանրապետական
 արծաթեաց դրամները. Ասորիքից ու Միջա-
 դեաքից, Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով ադ-
 րանքափոխանակութիւնը բերել է նրանց
 Արաքսի հովիտը եւ այնուհետեւ Կուրի աւա-
 րանով մղել գէպի Արուանք ու Վրաստան:
 Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի պատկերով վադ
 կայսերական այդ դրամներն իրենց արծաթի
 պարունակութեան բարձր որակով Միջադ-
 ցային շուկայում ընդհանուր վստահութիւն
 էին շահել եւ երկար ժամանակ ճանաչուել
 են իբրեւ արծաթի ամենակայուն փաշի դրա-
 մական միաւորը: Առեւտրական գործարք-
 ներում լինելով ամենուրեք ընդունուած,
 պատահական չէ, որ ինչպէս կենտրոնական

երապայում, այնպէս էլ Հնդկաստանում և Ռնդերկովկասում հանդէս եկան այդ դրամական միասւորների ընդօրինակութեամբ տեղական կերտուածքի արծաթեայ դրամներ, որոնք երկար ժամանակ սորոսորկում էին ներքին շուկայի պահանջները¹⁶ :

Ռնդերկովկասում կայսերական դրամների ընդօրինակութեամբ տեղական կերտուածքի արծաթ դրամներ թողարկուել են իրերիայում կամ Կոդքիսի հիւսիս-արեւելեան շրջաններում¹⁷ : Սկսուելանսան արծաթեայ դրամների (յառկապէս Գայիսսի և Լուկիսսի պատկերներով) Կովկասեան ընդօրինակութիւններն տկնայայտ են իրենց անմշակ տեսքով, ըստ որում ընդօրինակուած պատկերներն ու դրութիւններն այնքան են սխեմատիկ և հետաքուտ ըսին համէկականներից, որ յաճախ զժուար է նրանց համեմատութեան մէջ գնել :

¹⁶ А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе. Труды отдела нумизматики государственного. Эрмитажа, том I, Ленинград, 1945, стр. 29—85.

Այսուհետեւ այն աշխատութիւնը յիշատակում է ՀՀ տասերով :

¹⁷ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика. Академия наук СССР, Институт истории Материальной культуры, Москва, 1955, стр. 43.

Հայաստանում տարածուած հռոմէական արծաթեայ
 դրամ Աւգուստոս Ոկտաւիանոսի եւ նրա երկու որդե-
 ղիւրների պատկերներով: Մեծացուած 3 անգամ

Հայաստանում ոչ Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի եւ ոչ էլ նրան յաջորդող կայսերներին արժաթեայ գրամների այսպէս կոչուած «կալիքանուն» ընդօրինակութիւններից չեն պահուել: Հայկական քաղաքներում, ուր վաճառականութեանը քաջ յայտնի էին յունա-հռոմէական բարձրարուեստ կերտածքի գրամներն իրենց արքայական ու գիշարանական կերպարների գեղեցիկ պատկերներով, հազիւ թէ ընդհանուր վստահութիւն եւ տեսական ընդունելութիւն ունենային Ոկտաւիանոսի կենարների ազատուած, գեղարուեստից դուրի ընդօրինակութիւնները: Ընդհանրապէս թերեւս հնարաւոր է, որ Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի արժաթեայ գրամների թողարկման կենտրոններից մէկը լինէր Հայաստանում, ուր նրանք այնքան տարածուած էին Սրտաշէտանների անկումից յետոյ: Այդ պատճառով էլ Հարատանում հաւանաբար ընդօրինակութեան հարկ չկտր, երբ կարող էին շրջանառութեան մէջ մտնել ընդի ծաղման հռոմէական օրինակները:

Այդ հարցը կարելւոր է յառուկ քննութեան, սակայն իրողութիւնն այն է, որ վաղ կայսերական գրամներից ընդօրինակուած աւետիան կերտուածքի կապիտ ու անմշակ գրամները Հայաստանի գրամական շրջանառութեանը բնորոշ չեն: Ինչ վերաբերում է կայսերական սղանձեայ գրամներին, ապա գրանք հազուադէպ են, մանաւանդ վաղ

կայսերական շրջանին վերաբերաւողները : Երաժ հաւառ ու կենառ նմուշները հնարաւորութիւն չեն ընձեռնում գտակաւ այդպիսիների Հայաստանում ունեցած դերի մասին :

Ի տարբերութիւն նշանակալից տարածում գտած Աւստրոս Ռկատախանոսի արծաթ դրամների, հաւառ սննչան է եղել Հայաստանում պարթեւական դրամների հասանքը : Չնչին չափով այն նշմարոււմ է Վահանի Ա. (8—16) Պարթեւ արքայի իշխանութեան տարիներին : Հայաստանում գտնուել է նրա սղնձեայ դրամը : Վահանի դրամները բնդհանրապէս հազարապէս են, սակայն նրա սղնձեայ դրամի յայտնութիւնը Գեղարքունիքում¹⁸ պատահականութիւն համարել չենք կարող, եթէ նկատի ունենանք, որ մ. թ. 1ին դարի 12—16 թուերին պարթեւաց Վահան թագաւորը, հետացած լինելով Իրանից, շուրջ չորս տարի իշխեց հայաց գահի վրայ : Ուշուրաւ է նուաւ դրամի սղնձից լինելու իրողութիւնը : Այդպիսիները կատարած են շրջանառութեան ներքին սլարաի հետ : Արաաքին առեւտուրը կարող էր հետո տանել միայն միջուղային նշանակութիւն ունեցող արծաթ դրամները : Վահանի արծաթ դրամներից մի օրինակ յայտնուել է Հայաստանից դուրս, հիւսիսային Կովկասի Նովորոսիյսկ քաղաքում¹⁹ : Վա-

¹⁸ Գտնուել է Նախիկին Նոր-Բաղադետի, այժմեան Կամայի շրջանում, տես ՀՊԹ դրամ N° 14425 :

¹⁹ ПМК, V, N° 1378 :

նանի գրամները վերցուծ են , որ Հայաստա-
 նում եւ Իրանում վաղ կայսերական շրջա-
 նում գեւեւս սրահպանուել էին կշտային շա-
 փերի Առաքիկեան սկզբունքները : Հայաստա-
 նում գտնուած սղոյնձեայ գրամք խիստ մա-
 չուած է եւ իր սրահպանուած վիճակով
 կշտում է տւելի քան մէկ գրամ : Ընդհան-
 րապէս Վաննի տրծաթ գրամները յայտնի են
 առաքիկեան քաչի տեսրադրախմանայնեքով
 եւ գրախմանեքով , սրոնք սրահուած են եւ-
 րոպական խաչարադայն ժողովածունեքում :
 Դրանք իրենց պատկերառիպեքով տարբեք-
 ւում են շրջանառութեան մէջ եղած պարթե-
 ւական տրծաթ գրամներէ : Տարբերութիւնն
 տկնրախ է գտնում տրքայական գիման-
 կարի շարջ նչուած յանառառ գրութեամբ :
 Ըստ էութեան Վաննի գրամները պատկա-
 նում են պարթեւական ծաղում՝ ունեցող այն
 հաղատղլուս գրամների շարքին , սրոնց վրայ
 նչուած է տրքայի անձնանունը : Դա նորու-
 թիւն էր , որ կատարուել էր պարթեւական
 գրամների պատկերադրութեան մէջ : Ինչ-
 պէս յայտնի է , մինչ այդ պարթեւ տրքաների
 անձնանունները գրամների վրայ չէին տրծա-
 նադրում : Անձնանունների յիշատակումը
 յատուկ էր Արեւմուտքի հելլենիստական սկե-
 առութիւններին եւ այնուհետեւ բնորոշ դար-
 ձաւ Հռոմի կայսրութեան կողմից թողար-
 կուած գրամների ձեւաւորմանը , երբ միշտ

որպէս կանոն կոչուելը զխմանկարի շուրջ նշում էին նրա տխուր պատմութիւնը և անձնականը : Տխուր պատմութեան այդ պատճառով նկատուում է այն շեղումը, որ կատարուել էր պարթևական գրամներէ ձևաւորման ուսնդութեան Ոկոտտախանսի գենարներէ տարածման ժամանակ : Վանսի գրամները և սևարագրամները հէնց այդ նորութեամբ կարող էին անմիջապէս ճանաչելի դառնալ Հայաստանում շրջանառութեան մէջ եղած պարթևական գրամներէ շարքում : Վանսի արծաթ գրամներէ յիշեալ ինքնատիպութիւնը պատահականութիւն չէր, այլ արտացոլումն էր այն դրեղ սղակցութեան, որ թողել էր հռոմէական պատկերապատկիւնը պարթևական և քնդհանրապէս արեւելեան գրամներէ վրայ : Հռոմէական դատաւարակութիւն ստացած, Հոմից Աւդատոս Ոկոտտախանսի կողմից սկզբում Իրանում և այնուհետև Հայաստանում (12—16) թուարար դարձած պարթև Վանսը ինքը հռոմէական կողմնորոշման ներկայացուցիչ էր և իր արծաթ գրամներէ պատկերապատկեամբ արտայայտել է իր այդ ձգտումը :

Նկատի ունենալով Վանսի Ա.ի անունից թուարկուած գրամներէ նշանակութիւնը Հայաստանի քաղաքական պատմութեան համար, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայաց-

նէլ գրանցից ամենայայտնի նմուշների
տուեալները .

Արծաք

1. Տետրադրախմա, թողարկուած Վո-
նոնի և Յազթանակի սրտակերներով, արքայի
անուան և տիադսաների յունտառ արձա-
նուդրութեամբ :

Ա. կողմ. Վոնոնի կիսանդրին զէպի
ձախ, զլիսին արքայական վարսակալ ժաղա-
ւէն, զէմքը մօրուքուսր, մաղերը ճոխ
փնջերով իջած ևն ուսին, շուրջը գրուած է՝
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗC և այդ ամէնը
երիզափակ շրջանակի մէջ : Բ. կողմ. Յազ-
թանակի թեւաւոր զիցուհին, կանգնած
զէպի ձախ և իւր աջ ձեռքով բռնել է սրակ
ու սարղել է այն տուջ, իսկ ուսին կրում է
դափնեծիրդ : Շուրջը գրուած է . ΒΑΣΙΛΕΩC
ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΧΑΚΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΠΙΦΑΝΟΥC ΦΙΛΕΛΛΗΝΟC, ըստ որում Յազ-
թանակի զիմաց նշուած է տարեթիւր՝
ΓΚΤ, այսինքն 323 սելեւկեան տոմարով հա-
շուած, որը համարտոտսխանում է մ. թ.
11 թուին : Երիզափակ շրջանակ չունի :

Կշիւր՝ 12,10 գրամ, արամադիծը՝
30 մմ, աւս Alexander Ritter von Petrowicz,
Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, S. 105, թիւ 1,
Tafel XVI, թիւ 1 :

Արշակունի վոնոն թագաւորի արծաթեայ դրամը,
 թողարկուած Տ—16 թուին: Մեծացուած 3 անգամ

Արծաք

2. Դրախմա, թողարկուած Վանոնի եւ Յաղթանակի պատկերներով, արքայի անուան եւ տիազոսների յսենատոս արձանադրութեամբ:

Ա. Կոյմ. Վանոնի գլուխը, զարդարուած արքայական վարսակալ ժապաւէնով, դէմքը մօրուքուոր, գէպի ձախ, շուրջը պրուած է. BACIAEYC ON(Ω)NHC եւ այդ սմէնը կիսաւոր շրջանադրի մէջ: Բ. Կոյմ. Յաղթանակի թեւաւոր գիյուհին, կանոնած գէպի աջ, ձեռքին արմաւենու ճիւղ, ներքեւում մեհադիր Ա, իսկ շուրջը պրուած է. BACIAEYC ON(Ω)NHC NEIKHCAC APTABANON եւ առանց երիզափակ շրջանակի:

Կշիւը՝ 3,93 գրամ, արամադիծը՝ 18 մմ: Petrowicz, 106, թիւ 5, Tafel XVI.

Ինչպէս տեսնում ենք Վանոնը իր աւտրագրախմայի վրայ յիշատակուած է BACIAEYC BACIAEON (արքայից արքայ) տիտղոսով: Արքայի անուանման այդ ձեւը հայերին յիշեցնում էր Տիգրան Մեծ եւ Արտաւազ Բ. թագաւորների, Հայաստանի հզօրութեան ու անկախութեան անցեալ ժամանակները: Սակայն մէկ պրախմա ներկայացնող արծաթեայ միաւորների վրայ Վանոնը յիշատակում էր պարզապէս արքայ (BACIAEYC), բայց այդպէս էլ կրկնում էր յատուկ արձանադրութեամբ իրրեւ «յաղթող Արաարտին» NEIKHCAC APTABANON: Պարթեւական տիտղոսաձեւերին ան-

յարիւր եւ արտակարգ այդ ձեւը պատահական մտայղացման արդիւնք չէր։ Այն իւրեւ քաղաքական լողունը արտայայտում էր Վանոնի պայքարը նրա հակառակորդ Արաաբան Գ.ի դէմ Իրանի պահի համար, որի մասին յիշատակում են գրաւոր աղբիւրները²⁰։

Այդ նորութեամբ եւս Վանոնի գրամները ատրրեւում են թուն պարթեւական ծաղման գրամներից եւ ըստ էութեան տիրակալի տնուան յիշատակութեամբ ներկայացնում են հռոմէական տիրողութեւի պարթեւական արտայայտութիւնը։ Յայտնի է, որ Աւղոստոս Ոկտաւիանոսի յաղթանակների տոթիւ թոյարկուած գրամների վրայ յաճախ նշում էին AEGIPTO CAPTA (= Եգիպտոսը նուաճուած²¹, ASIA RECEPTA = Ասիան վերստին նուաճուած²², ARMENIA CAPTA (= Հայաստանը նուաճուած) կամ ARMENIA RECEPTA (= Հայաստանը վերստին նուաճուած) լողունները։ Հռոմէական դարավարներն իրենց ստղծի յաղթանակների վառքը յաւերժացնելու համար յաճախ կոչւում էին հակառակորդի տնունով։ Աւղոստոս Ոկտաւիանոսի եղբոր թոյր գեամանայիների դէմ տարած յաղթանակների

²⁰ Շ. Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, Երեւան, 1944, էջ 305—306։

²¹ Mattingly, I, 106։

²² Mattingly, I, 105։

չնորհիւ ստացել էր Գերմանիկոս (GERMANICVS) պատուանունը:

Վոնոնը ժամանակակից էր Գերմանիկոսին եւ լինելով Ոկտավիանոսի գրածոն²³ պարթևաց պահի վրայ, Արտաբան Գ. (12—38) պէժ տարած իր յաղթանակի համար հռոմէական ձեւով յիշատակել է գրամի վրայ յունաատա գրութեամբ իւր տիտղոսը NEIKHCAC AP'TABANON (= յաղթող Արտաբանի)²⁴: Ուշագրաւ է, որ Վոնոնի սյդ գրամներն վրայ նշուած են առուելապէս եւ իժ մենագրերը²⁵: Դրանք ներկայացնում են կրճատ անուններն սյն քաղաքների, ուր կառարուել են առուել գրամների գրուպուսները: Արեւելապէտ Ալ. Մարկովի կարծիքով իժ մենագրով Վոնոնի գրամները, ամենայն հաւանականութեամբ, հաստուել են Միջագետքից պէպի Փոքր Ասիա եւ Իրան, ինչպէս նաեւ Կովկաս տանող առևտրական ճանապարհների վրայ գլաւնուպ Տիգրանակերտ քաղաքում²⁶: Հայաս-

²³ Նոյնը, I, 109:

²⁴ А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, Москва, 1966, часть II.

²⁵ The coinage of Parthia by Percy Gardner. Introduction and Supplementary catalog of a Recent Hoard by L. Malter. Chicago, copyright, 1967, p. 47.

²⁶ A. Markoff, Les Monnaies des rois de Parthe, Paris, 1877, Part 2, p. 41; Warwick

առնի քաղաքական պատմութեան առեւտր-
ները չեն թիւում այդ հասանականութիւնը :
Իրոք Վանանը մ . թ . 12 թուից մինչեւ 16 թիւը
չորս տարի եղել է թագաւոր Հայաստանում
և իրրեւ Հոմի շահերի պաշտպան Տիգրա-
նակերաւում կարող էր թողարկել իր դրամ-
ները : Տիգրանակերաւը դրամադարձութեան
նշանաւոր կենտրոններից մէկն էր հելլենիս-
տական դարաշրջանում և Վանանի իշխանու-
թեան տարիներին հազիւ թէ սղտամ լինէր
իր նշանակութիւնը այդ ասպարէզում : Մե-
նուիր ձեւը պարզորոշ արտայայտում է
Տիգրանակերաւ քաղաքի անուան յանառաւ
ΤΓΡ հնչիւնների դրոֆիկ միահիւսուածու-
թիւնը : Սակայն Վանանի դրամները շատ ան-
նշան են եղել շրջանառութեան մէջ : Նրանց
հազուադիպութիւնը Հայաստանում և հա-
րեւան երկրներում ինքնըտաինքեան վառ-
տում է այդ իրողութիւնը : Գերակշռութիւնը
մնացել էր ուշ հելլենիստական , Հոմի հան-
րապետական և վաղ կայսերական դրամնե-
րին : Վանանի դրամների թողարկումից երկու
տարի անց կայսրութիւնը Հայաստանում
թագաւոր կարգեց Պանտոսի արքայապն Զե-
նոնին : Թագադրութեան հանդիսուար արա-
րողութիւնը կատարուեց Արտաշատում , Տի-
րերիս կայսեր սրգեդիր զօրափար Գերմա-

նիկոսի ձեռքով : Զենանը հայոց թագաւոր
 պատկուէց Արտաշէս անունով եւ այդ նշանա-
 ւոր իրադարձութեան տաթիւ կայսրութիւնն
 արծաթեայ դրամներ թողարկեց : Միտանք
 Գերմանիկոսի գիմաքանդակի գրոշմով եւ
 լատինատառ տրձանագրութեամբ միանգա-
 մայն հստակեան էին, բայց կշաւային
 տուեալներով տատիկեան գրայթի գիւրաթ-
 մաներ (երկդրամեաններ) էին, թողար-
 կուած Արտաշատում կամ Կապադոկիայի
 մայրաքաղաքում՝ Կեսարիայում : Վերջինս
 կայսրութեան կտրեւոր յենարաններէջ էր
 Արեւելքում, նամանաւանդ Հայաստանի
 նկատմամբ լուրտած քաղաքականութեան
 գործում : Ինչպէս Երանում պարթեւական
 դրամները, այնպէս էլ Հայաստանում եւ
 Կապադոկիայում կայսրութեան կողմից թո-
 ղարկուած դրամները կշաւային չափերով չա-
 րունակում էին պահպանել տատիկեան
 սկզբունքները, չնայած այդ տառնձնայա-
 կութեանը հստակեան գրայթի նկատմամբ
 միջնորդային տակաւրում տառնատար նշա-
 նակութիւն չունէր : Գերմանիկոսի եւ Արտա-
 շէսի անունով թողարկուած գիւրաթմա-
 ները սոնէին տաւելապէս քաղաքական
 իմաստ, հաղորդելու համար այն իշխող
 գիրքի մասին, որ սակզծուել էր Հայաստա-
 նում կայսրութեան շահերի օգտին : Հայերի
 համար նախրական էր արքայական Արտաշէս
 անունը, որ արձանագրուած էր այդ գրամի
 վրայ :

Գերմանիկոսի եւ Արտաշէսի անունով
 գրուած արժարթեայ շքադրամների վերա-
 բերեալ, գոյութիւն ունեն տարրեր կարծիք-
 ներ: Հարսից Մատինելին համարում է այն
 թագարկում 37—38 թուերին եւ գտնակար-
 ակ է կայսր Կալիպուլոյին (37—41) վերա-
 բերող դրամների շարքում, նուիրում Գեր-
 մանիկոսի յիշատակին²⁷: Կարապետ Բա-
 մաճեանը ցոյց է տուել, որ գրամի լոյս
 ընծայումը կատարուել է 18 թուին համէա-
 կան կայսրութեան կալմից հայերին թաղա-
 ւոր տալու օտթիւ: Յիրտի Գերմանիկոսի
 ուղեւորութիւնը 17—19 թուերին Մերձա-
 ւոր Արեւելք եւ Զենոնին 18 թուին Հայաս-
 տանում թաղադրելը կայսրութեան յաղ-
 թանակն էր եւ այդ նպատակով թաղարկուող
 շքադրամները չէին կարող անմիջապէս
 շմանել շրջանառութեան մէջ, տեղեկացնելու
 համար այն վիճակի մասին, որ սակզուել
 էր Արեւելքում եւ մասնաւորապէս Հայաս-
 տանում ի նպատակ Հռոմի: Սակայն շրջանա-
 փութեան մէջ այդ դրամները լայն տարա-
 ծում չեն ունեցել: Արարտատեան գտնար
 հնուդիւտական նիւթերում, մասնաւորապէս
 Արտաշատ քաղաքի տւերակների շրջակայ-
 քում, ինչպէս նաեւ սղջ անդրկովկասեան
 գոնձերի ու դրամների մէջ Գերմանիկոսի
 եւ Արտաշէսի պատկերներով համէական
 դրամներ չեն գտնուել: Առաջիկայում Ար-

²⁷ Mattingly, I, 162.

տաշատի պեղումները կարող են լայն սփռել այդ հարցին, եթէ նկատի աւնենանք, որ Արտաշատում է կատարուել Ձենոն-Արտաշէսի թագադրութիւնը եւ այդ քաղաքում նոյնպէս կարող էին թողարկուել նման օրինակ չքաղրանները: Պատմականօրէն կարելոր է այն իրողութիւնը, որ շուրջ 16 տարի այս պոնտացի Արտաշէս կոչուած (18—34) թագաւորի օրօք Հայաստանի պատմական շրջանաստիճանը պարզացել է ստանց չեղուելու իր հիմնական ընթացից, այսինքն հոռմէական պատմահաշուային պրոյթի սկզբունքներից: Կայսրութեան նուաճումները Արեւելքում այդ ժամանակ սմբապնդուել էին եւ Հոռմի տիրապետութեանը միացուել էին սմբապնդութեամբ Կապադովկիան, Կամպղէնր եւ Կիլիկիան ²⁸:

Հայաստանը պարձել էր սահմանակից կայսրութեանը, ստորանքա-փոխանակութիւնը կատարուում էր անմիջականօրէն: Սակայն 34 թուին Ձենոն Արտաշէսի մահից յետոյ խաղաղութիւնը Հայաստանի երկու հզօր հարեւանների՝ պարթևական Իրանի եւ Հոռմի կայսրութեան միջև վերացաւ եւ անգիք տուեց երկարատեւ կռիւների: Պարթևաց Արտաբան 3րդ (12—38) արքան, ստանց Հոռմի համաձայնութեան Հայաստանում 35 թուին թագաւոր կարգեց իր

²⁸ А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, часть II, Москва, 1966, стр. 172—173.

աւաղ սրգուն՝ Արշակին : Վերջինիս վերադրուած է արծաթեայ մի գրամ , որը պահուած է Պետական էրմիտաժի հին հայկական գրամներէ շարքում : Նկատի ունենալով այդ գրամի հաղուադիւտ լինելը , քննական խօսք տակուց առաջ , անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել պահպանուած նմուշի պատկերադրութիւնը .

Արծաթ

3. Դրախտա , թաղարկուած իշխող արքայի եւ արչակունեայ նահապետի պատկերներով , ΑΡΣΑΚΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ արձանադրութեամբ :

Ա. կողմ . արքայի կիսանդրին , երիտասարդ , անբխ—անմօրուք գէմքով , գէպի ոջ : Ինքնակալը զլխին ունի վեղարածեւ զլխարկ , ճակատին ժապաւէն , սրի ծայրերը հանդուցուած են զլխադեղեւում եւ ազատ արձակած իջել են թիկունքին : Արքայական պատկերը վերցուած է կէտաւոր շրջանակի մէջ : Բ. կողմ . Արչակունեայ նահապետը բազմած գահին , գէպի ձախ , հազին ծիրանի , զլխին սաղաւարտ , աջ ձեռքում աղեղ , սրբ պարպել է առաջ : Արձանադրութիւնը թիկունքի մօտ՝ ΑΡΣΑΚΟΥ առջեւում՝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ (ΟΣ) եւ այդ ամէնը առանց երկդափակ շրջանակի :

Կշիւր՝ 3,75 գրամ , սրամագիծը՝ 17 մմ , էրմիտաժ նս . 19401 :

Ընդհանուր տառամով նման օրինակ գրամները խիստ հաղուաղէպ են եւ յայտնի

են հաս ու կենա նմա չներսով պահպանուած արծաթեայ ստաթիկեան գրաթմաներով²⁹ : Նկարագրուած նմուշը բացասիկ է իր գրուածի ակտակէտից : Պարթևեայ թագաւորները գրամներ զբոյ պատկերուած էին միշտ ուղղաթևումն զէպի ձախ, իսկ հակառակ կողմում իրենց նահապետի կերպարը ներկայացնում էին միշտ զէպի աջ : Այդ սովորական սխեման պատկզ փոխուած է ուղիղ հակառակ ձևով : Սակայն արքայական պատկերները եւ արձանագրութիւնները պատկզ բնորոշ են վաղ պարթևական շրջանին³⁰ եւ անհամասեղելի են մ. թ. Վին գարի գրամագրական վկայութիւնների տուեալներին : Տեսւիտնորէն հնարաւոր է, որ Արշակը Հայաստանում իր իշխանութեան հաստատումը հաստատէր գրամի թագարկմամբ : Այդ զէպքում նրա գրամի պատկերագրութիւնը պէտք է բաղդատուի տուեալ ժամանակաշրջանին (մ. թ. 35 թիւ) բնորոշ պարթևական գրամների եւ նամանաւանդ իր հօր՝ Արտաան Գ.ի գրամների հետ : Մինչդեռ այն

²⁹ Warwick Wroth, Catalogue of the coins of Parthia, British Museum, London, 1903. Reprint: Bologna, 1964, p. 5.

Հետազոյ յիշատակութիւններում այն աշխատութիւնը արւում է Parthia ձևով :

³⁰ The coinage of Parthia, by Percy Gardner, Chicago, 1967, Copyright, 1966 by D. M. Metcalf, plate C, nr. 7 a. Introduction and Supplementary catalog of a recent hoard by Joel L. Malter.

խիստ պատական է եւ օրինաւորական կապակցութիւն չունի ոչ Արատւան Գ.ի եւ ոչ էլ նրա անմիջական նախորդներից որեւէ մէկի, ուշհելլենիստական շրջանի պարթեւաց գրամական միասորների հետ։ Հարցի անորոշութիւնը կարող է պարզուել միայն նոր գրամագիւտների շնորհիւ եւ ներկայումս ոչ մի հիմք չկայ ընդունելու այդ բացասիկ նմուշը, իրրեւ թողարկուած մ. թ. 35 թուին, ինչպէս այն ներկայացուած է Պետական էրմիտաժի (Լենինգրադ) հին հայկական գրամների շարքում։ Իրականում պարթեւ Արատւան Գ.ի սրբի Արշակը, ինչպէս նաեւ նրան հայոց գահի վրայ յաջորդող Վրաց արքայազն Միհրդատը (35—37 եւ 41—51 թուերին) ու վերջինիս եղբայր Հոսիամիդը (51—54), որոնք Հոմի հովանաւորութեամբ իշխել էին Հայաստանում, գրամներ չեն թողարկել։ Դրամագիտական խոչորացն ժողովածուներում եւ Անգրկովկասում յայտնաբերուած նիւթերի մէջ այդպիսի վկայութիւններ չկան։ Քաղաքական այդ խառնաշփոթ տարիներից յայտնի են պարթեւ Վարդան Ա. (40—45), Գոտարդ Բ. (40—51) եւ Վադարշ Ա. (51—78) արքաների գրամները։ Դրանք պատահականութիւններ չեն, այլ անհրաժեշտորար վարդապետ հայ-պարթեւական յարաբերութիւնների սրահաւանուած յիշատակներ։ Յայտնի է, որ Վարդան Ա. պարթեւը 40—41 թուերին փորձեր կատարեց նուաճելու Հայաստանը Հոմէական կայսրութիւնից։ 54

Թուին Վաղարշ Ա. ի զօրքերը պառւել էին Տիգրանակերտն ու Արտաշատը : Հեռեւարար հէնց այդ ժամանակներում պարթեւական արծաթեաց ու սղնձեաց դրամների շրջանառութիւնը կատարուել է հայկական առեւտրի ներքին սղորտում , ուր նրանք կաբող էին թափանցել ոչ միայն պարթեւական զօրքերի հետ , այլ եւ պարթեւների հաստատման թէկուզ շատ կարճատեւ միջոցին : Սակայն Հռոմի կայսերական դրամների տարածութիւնը շրջանառութեան մէջ աննկատելի էր դարձնում պարթեւական դրամներին :

Արդէն 58—59 թուերին Արտաշատը եւ Տիգրանակերտը նորից անցել էին հռոմէացիների ձեռքը եւ դարձել նրանց ենթակայ : Իրանի եւ կայսրութեան միջեւ դրանք այն նշանաւոր քաղաքներն էին , որոնք յայտնի էին նաեւ իրրեւ դրամների թողարկման կենտրոններ : 59 թուին ներսն կայսեր անունից թողարկուեցին շքադրամներ Հայաստանի նստաճման տոթիւ : Այսպիսիներն իրենց կշռային տուեալներով առաիկեան դրոյթի երկդրամեաններ ու կէսդրամեաններ էին , որոնք սակայն լայն տարածում չեն ունեցել : Հայաստանում նստաճումներն ամբապնդելու համար կայսրութիւնը (60 թուին թափաւոր կարգից Տիգրան Զ.ին , որը ըստ կսթեան Հռոմի կամակատարն էր : Հայոց այս վերջին Տիգրանից դրամներ յայտնի չեն : Նրա ոչ օժման տոթիւ եւ ոչ էլ մէկ տարուայ (60—61) իշխանութեան ընթացքում դրամներ չեն

Թողարկուել : Սակայն արդէն 62 թուի դարհանը հայ-պարթեական միացեալ ուժերը պարտութեան էին մատնել համէական հաւանդներին եւ Հայաստանում հաստատել Արշակունիների թաղաւորութիւնը, որին վիճակուած էր շուրջ երեք ու կէս դար զլխաւորելու հայ ազգային պետականութիւնը : Այն սկսուեց ծաղումով պարթեւ Տրդատ Ա. ի (66—75) թաղաւորութեամբ : Օժման արարողութիւնը կատարուեց Հոսմում, 66 թուին, կայսր Ներանի ձեռքով : Ամփոփելով վերայիշեալ տուեալները, կարելի է նշել, որ Արաուզսեանների անկումից մինչեւ Արշակունիների հաստատումը, շուրջ 60 տարի, Հայաստանում գրամական շրջանառութիւնը պարպայել է ինչպէս անցեալից մնացած, այնպէս էլ առեալ ժամանակներում թողարկուած գրամներով, որոնք միտոին սպասարկել են երկրի արտաքին ու ներքին տնտեսի պահանջները : Շրջանառութեան մէջ եղածը բնորոշուած է երեք տարրեր ծաղում ունեցող գրամական խմբերով .

- I. Ուշ հելլենիստական գրամներ
- II. Հոմի հանրապետական գրամներ
- III. Հոմի կայսերական գրամներ

Առաջին խումբը ներկայացնում է մ. թ. ա. 1ին դարի վերջերից շրջանառութեան մէջ եղած արեւելեան ծաղման այն գրամները, որոնք թողարկուել էին աւա-

կեան կշտային գրայթի սկզբունքներով : Հաստատանում գրանք կազմում էին նախ և առաջ արտաշէսեան և պարթևական գրամները , ինչպէս նաև աննշան չափով վերջին սելեկեան գրամները :

Արտաշէսեան գրամները ներկայացնում էին Հսմի կազմից նշանակուած Տիգրան Գ. (20—8) , Տիգրան Դ. (8—5) , Արտաւադդ Դ. (4—6) և Տիգրան Ե. (մ. թ. 6 թիւ) թագաւորների պղնձեայ գրամները , որոնցով վարւում էին ներքին տնտրի մանր գործարքները : Ասեւարի միջնադային ոլորտում սակաւին չէին սպասուել նաև Տիգրան Մեծի ու Արտաւադդ Բ. արծաթեայ գրամները : Պարթևական գրամներից չրջանառութեան մէջ կային Որոյէս Բ. (57—38) , Հրահատ Դ. (38—2) և արդէն նոր թագարկման Վսնան Ա. (8—16) , Գաստարդ Բ. (40—51) , Վարդան Ա. (40—45) , Վադարշ Ա. (51—78) թագաւորների արծաթեայ ու մասամբ պղնձեայ գրամները : Երկրորդ խմբում ամփոփում են հասմէական ծագման այն գրամները , որոնք հանդէս էին եկել հանրապետութեան վերացման ատրիներին մասնաւորապէս Մարկոս Անտոնինոսի պէպի Հայաստան կատարած արշաւանքների ժամանակ : Դրանք որոշ չափով կտրուկ էին թագարկուած լինել Հայաստանում , մասնաւորապէս Մ. Անտոնինոսի զիմանկարով և հայոց թագի պատկերով , ինչպէս նաև

ANTONI ARMENI DEVICTA մականորութեամբ:

Ընդհանուր առումով յիշատակուած այս երկու խմբի գրամները Արատչէսեանների անկումից մինչեւ Արչակունիների հաստատումը կազմել են երկրի գրամական տնտեսութեան հիմքը: Սակայն գրանք չըջանապատեան մէջ երկար մնալու հետեւարից զարկ են եղել, նոր թագարկում չեն ունեցել եւ զնալով անվերապարձ կորցրել են տնտարական գործարքներում իրենց ունեցած երբեմնի կարեւոր գերը: Երբորդ խմբի գրամները՝ Հոսմի վաղկայսերական արծաթեայ գրամներն են, որոնց թափանցումը Արատչէսեանների անկման տարիներին սոթեղ չէր, բայց զնալով պարձաւ րնորոչ, նամանաւանդ Արչակունեայ թագաւորութեան հաստատման տարիներին: Դրանք հիմնականում Ապստոս Ոկտաւիանոսի արծաթեայ գրամներն էին, որոնցով եւ սկսուել է Հայաստանում կայսերական գրամների տարածումը: Ապստոս Ոկտաւիանոսի գենարները շատ երկար են մնացել չըջանապատեան մէջ:

Սովետական Միութեան տարածքի վրայ յայտնարերուած գանձերը ցոյց են տալիս, որ Ապստոս Ոկտաւիանոսի գենարները միջագոյսին չըջանապատեան մէջ գերիշխող են եղել մինչեւ ինչ պարի վերջերը: Այսպէս օրինակ. Դրիմում, 1958 թուին, չեհարարական աշխատանքների ընթացքում,

Պրիբրեժնյէ կոչուող վայրում, գտնուել է 1ին դարի 80ական թուականներին թաղուած գանձ, որից պահպանուել են 57 արծաթեայ համէական գրամներ³¹։ Վերջիններս ներկայացնում են հետեւեալ ժամանակաշրջանի տուեալները․

Հաս

Համէական հանրապետութիւն, Պ. Կլապրոս	
մ. թ. ա. 38 թիւ	1
Համէական կայսրութիւն, Ալգաստոս Ոկտաւիոս	
նստ (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 4 թիւ)	34
Համէական կայսրութիւն, Տրեբիան (14—37)	10
Համէական կայսրութիւն, Կալիկուլոս (37—41)	3
Համէական կայսրութիւն, Կլապրոս (41—54)	1
Համէական կայսրութիւն, Ներոն (54—68)	1
Համէական կայսրութիւն, Վեսպասիանոս (69—79)	7
Համէական կայսրութիւն, Տրոնս (79—81)	1

Ինչպէս տեսնում ենք գանձի մէջ ժամանակով ամենաճոր գրամները Վեսպասիանոսի և Տրոնսի ղեկարներն են, որոնց կապին

³¹ В. В. Кротошкин, Клады римских манет на территории СССР. Институт археологии. [Свод археологических источников под общей редакцией академика Б. А. Рыбакова, вып. Г 4—4, Москва, 1961, стр. 65. Հետազոտում տես КРМ.

ասկայ են Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի գրամ-
ները (59,120/0), թաղարկուած էին զարի
սկզբին: Այլ կերպ ասած այն տարիներին,
երբ Հայաստանում իրրեւ թաղաւոր հա-
տատուել էր Արշակունեաց Տրպտա Ա.ն
(66—75), միջազգային շրջանառութեան մէջ
իշխում էին փաղկոյցեւրական գրամները,
մասնաւորապէս Աւգոստոս Ոկտաւիանոսի
գենարները: Վերջիններս Անգրկալկասում
յաճախ հանդէս էին գալիս պարթեւական
Գոտարգ Բ. (40—51) արքայի գրամներին
հետ: Այդ մասին վկայում են Հայաստանին
մերձաւոր Վրաստանում յայտնաբերուած
նիւթերը³²: Աւելին, Աւգոստոս Ոկտաւիա-
նոսի, արծաթեայ գրամներն ասկայ են ան-
գամ Զրպ զարի գանձերի կազմում³³:

Հարց է առաջանում թէ ինչո՞ւ Աւգոս-
տոս Ոկտաւիանոսի արծաթեայ գրամներն
այդքան երկար մնացին շրջանառութեան
մէջ, նայնիակ կայսրութեան ամենածաւ-
լուն ժամանակներում, երբ հոռմէական գե-
նարները տարածուել էին ոչ միայն Մերձա-
ւոր Արեւելքում, այլ եւ Սկանդինաւիայից
մինչեւ Հնդկաստան: Նկատենք, որ նախ
այդպիսիները թաղարկուում էին բարձրորակ
արծաթից, մօտ 4 գրամ քաշով: Մինչդեռ 64

³² ПМК, I, № 33; IV, №№ 1012, 1013, 1024, 1034, 1038, 1040; Голенко, 87—88, №№ 84, 86.

³³ ПМК, II, №№ 345, 346; III, № 773; КРМ, 17.

թուից, Ներոնի տնտեսական բարենորոգումով կայսերական արծաթեաց գրամների համար սահմանուեց նոր քաշ, որը կազմում էր հոամէական Փունտի $1/96$ մասը, այսինքն արծաթի գծով հիմնական միաւորը՝ գենարը նուազել էր քաշով եւ պարձել էր 3,40 գրամ³⁴ :

Բացի գրանից, Ներոնի բարենորոգումով սահմանուած հոամէական արծաթ գրամներն այլեւս չունէին արծաթի այն մաքրութիւնը, որը յատուկ էր վաղ կայսերական գրամին եւ մասնաւորապէս Աւգուստոս Ոկտաւիանոսի գրամներին: Նոր գրամներն իրենց մէջ պարունակում էին միայն $55\frac{1}{2}$ — $65\frac{0}{10}$ արծաթ³⁵: Այդ հանգամանքը մեծապէս բարձրացել էր բարենորոգումէ առաջ արծաթ գրամների եւ յատկապէս Աւգուստոս Ոկտաւիանոսի գենարների հեղինակութիւնը եւ միջազգային գործարքներում 1—2րդ. դարերում նախադասութիւնը նրանց էր տրւում: Հայտատանում Արչակունեաց թագաւորութեան հաստատումից յետոյ Աւգուստոս Ոկտաւիանոսի արծաթ գրամներից բացի չրջանատութեան մէջ կային նաեւ Ներոնի (54—68), Վեսպասիանոսի (69—79), Տիտոսի (79—81) եւ Դոմիտիանոսի (81—96) արծաթ գրամները: Վերջիններիս թափանցումը հայկական քաղաքները

³⁴ Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, S. 126.

³⁵ Mattingly, VI—VII.

կատարուել է միջազգային առևտրի բերումով, Արշակունիների հայոց թագաւորութեան ծաղման ու զարգացման վստփ ժամանակներին, մասնաւորապէս Տրդատ Ա. և նրա անմիջական յաջորդների իշխանութեան տարիներին: Սակայն Ներսի տնտեսական վերանորոգումից յետոյ շրջանառութեան մէջ մտած դրամները այլևս չունեցան այն համընդհանուր տարածումը, որը դիտոււմ է Ոկտաիանոսի գնարների գծով, իսկ իրենք՝ հայոց Արշակունի թագաւորները դրամներ չէին թողարկում: Այդ իրողութիւնը պայմանաւորուած էր նրանց իրաւական վիճակով: Հայաստանում Արշակունիները մինչև 3րդ դարը ժառանգական իրաւունք գահի համար չունեին: Միապետները առաջագրւում էին պարթեւական Իրանից և թագադրում կայսերական Համի կողմից³⁶: Հետևաբար պատահական չէ, որ սելևական դրամ կարելու իրաւունքն Արշակունի հայ թագաւորները 1—2րդ դարերում նայնպէս չեն ունեցել: Այդ իրաւունքը, պէտք է ենթադրել, որ վերապահւած էր Արշակունեայ տոհմի մեծ տանը՝ Իրանի Արշակունիներին (պարթեւներին): Յամենայն պէտք ցարկ ոչ Հայաստանում, և ոչ էլ նրանից դուրս Արշակունիների հայկական ճիւղին վերաբերող 1—2րդ դարերի դրամներ չեն գրանուել: Այդպիսին է եղել երկու հօր և իրար

³⁶ Հայ Ժողովրդի պատմութիւն, 1ին, Երեւան, 1958, էջ 75:

թշնամի տէրութիւնները՝ Հոռմի եւ Իրանի միջեւ շահերի բախման տապարէզ դարձած Հայաստան երկրի միճակը, որի միջով անցնում էին Արեւելքի ու Արեւմուտքի տուեարական քարտանները, նրանց տպրանքներն ու գրամները :

Հոռմէական գրամների բացարձակ գերակշռութիւնը Հայաստանի գրամական շրջանառութեան մէջ շարունակուեց նաեւ ողջ Չրդ դարի ընթացքում : Վաղկայանքական արժաթ գրամների հետ շրջանառութեան մէջ էին Վեսոլասիանոսի (69—79), Դոմիտիանոսի (81—96) եւ արդէն Չրդ դարի սկզբից նաեւ Տրայիանոսի (98—117), Հուդրիանոսի (117—138), Անտոնինոս Պիոսի (138—161), Մարկոս Ալբելիոսի (161—180) ու Լուկիոս Վերոսի արժաթեայ գնարները : Կայսերական գրամների պատկերապրութիւնն այդ ժամանակներում վաղուց արդէն դարձել էր միտանալ : Միշտ սրդէս կանան նրանց վրայ ներկայացւում էին մի կողմից իշխող կայսեր գիմաքանդակը, իսկ միւս կողմից պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող պատկերներ՝ Վիկտորիա, Վեներա, Ֆորտունա, Մարս, Աստատութիւն, Յոյս, Միներտա եւ այլն :

Գանձերի ուսումնասիրութիւնները ցայց են տալիս, որ Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում Հոռմի կայսերական գրամները շրջանառութեան մէջ հանդէս են եկել միատարր ձեւով, այսինքն առանց այլ ծաղուծ

ունեցող գրամների հետ խառնուած լինելու : Գանձերի կազմում հոռմէական գրամներից բացի ուրիշ գրամներ չեն գիտւում : Այդ երեւոյթը կազմում է Հայաստանի գրամական տնտեսութեան բնորոշ գիծը կայսերական գրամների տարածման ինչպէս սկզբնական , այնպէս էլ տմենածուալուն շրջանում՝ 2րդ դարում : Բացի գրանից , պարթեւական այն գրամները , որոնք Հայաստանում Արտաշէսեանների օրօք լայն տարածում ունէին արդէն Արշակունիների աիրապեաութեան 2րդ դարում չքաջել էին շրջանառութիւնից : Բաւական է , նշել , որ Հայաստանում գրտնուած 2րդ դարին վերաբերող գրամների չարքում գրեթէ չկան պարթեւական գրամներ : Եւ այդ իրողութիւնը պատահականութիւն չէ , այլ օրինաչափ արտացոլումը պարթեւական գրամային տնտեսութեան սնանկացման , որ գիտւում է նաեւ Հայաստանին հարեւան երկրների գրամագիւտերով : Ոչ Վրաստանում եւ ոչ էլ Աղուանքում 2րդ դարի պարթեւական գրամներ չեն գրտնուել :

Հետապայում , պարթեւների կործանումով Իրանում վերացաւ նրանց գրամների թոյարկումը , որ մինչեւ 3րդ դարի սկիզբը կատարւում էր օտտիկեան կշռային գրոյթի սկզբունքներով : Սակայն պարթեւական գրամների սպառմամբ օտտիկեան կշռային համակարգը բոլորովին չվերացաւ : Մերձաւոր Արեւելքում Հռոմին ենթակայ որոշ

չրջաններում թողարկում էին հռոմէական պատկերազրույթեան գրամներ, բայց չին տատրիկեան կշտային չափերով: Այդ գրամների վրայ արձանազրույթիւններն անգամ ըստ տեղական աւանդոյթի յաւարէն էին: Գրականութեան մէջ յաճախ գրանք տնտեսւում են պարզապէս յաւնա-հռոմէական գրամներ, չնայած քաղաքական առումով միանգամայն հռոմէական էին եւ այն էլ մեծ մասամբ կայսերական:

Միջազգային առևտրի բերումով այդ յաւնատու արձանազրույթիւններով եւ տատրիկեան կշտային օրինաչափով հռոմէական գրամները Չրդ գարում թափանցում են Հոստոտան, Ասսրիքի եւ Կասպսոյովկիայի վաճառաչս կենտրոններից, մասնաւորապէս Անախքից եւ Կեսարիայից, ուր նրանք գրտադւում էին:

Թէ ինչ չափով այդ գրամները տարածւում են եղել Մեծ Հայքի կենտրոնական, եւ հարաւ-արեւմտեան շրջաններում ներկայումս մնում է անորոշ հնադրատեան տուեալների բացակայութեան պատճառով: Սակայն Շիրակում, Լոսի-Փամբակում, Սիւնիքում, Այրարատում եւ ընդհանրապէս Հայաստանի Կովկասեան մասերում նրանց հասանքը նուազ է եղել: Հայաստանի համար Չրդ գարում բնորոշ են եղել Հռոմի կայսրութեան համընդհանուր պատկերազրույթեան եւ բուն հռոմէական գրոյթի գրամները, թողարկւում թէ Մեարոսպոլիտում եւ

թէ Արեւելքում : Աստիկեան զբոյթի հոսմէական տիրապետութեան գրամները , ըստ որում տատելապէս Կապալովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում թողարկուածները , Անդրկովկասի մէջ համեմատաբար լայն տարածում են ունեցել յատկապէս Արեւմտեան Վրաստանում :

Կարեւոր ցուցմունք է տալիս այդ մասին Արխայիայում գտնուած , նշանուար Գերպեուլեան գանձը , թաղուած 2րդ դարի վերջերին : Նրա սրբաւնակութեան մէջ մենք տեսնում ենք հետեւեալը .

	Հատ
Ոսկի , ստտակ , բնօրինակութիւն Լիսիմա- քսից	1
Արծաթ , գէնար , Ազոստոս Ոկտաւիանոս (2—11)	1
Արծաթ , կէսգրամ , Ներոն (54—68)	1
Արծաթ , երկգրամ , Վեսպասիանոս (69—79)	21
Արծաթ , գրամ , Վեսպասիանոս (69—79)	8
Արծաթ , կէսգրամ , Վեսպասիանոս (69—79)	1
Արծաթ , երկգրամ , Դամիանոս (81—96)	8
Արծաթ , գրամ , Դամիանոս (81—96)	1
Արծաթ , երկգրամ , Ներուա (96—98)	22
Արծաթ , երկգրամ , Տրայիանոս (98—117)	80
Արծաթ , գրամ , Տրայիանոս (98—117)	84
Արծաթ , կէսգրամ , Տրայիանոս (98—117)	1
Արծաթ , երկգրամ , Հադրիանոս (117—138)	2
Արծաթ , գրամ , Հադրիանոս (117—138)	13
Արծաթ , կէսգրամ , Հադրիանոս (117—138)	75
Արծաթ , գրամ , Անտոնինոս Պիոս (138—161)	63
Արծաթ , երկգրամ , Լուկիոս Վերոս (161—169)	28
Արծաթ , երկգրամ , Մ . Արելիոս (161—180)	59

Կուստակուած միաւորները 1—2րդ դարերից պահպանուած ատտիկեան քաչի արծաթեայ դրամեաններ ($\Delta PAXMH$), երկդրամեաններ ($\Delta I \Delta PAXMON$) եւ կէսդրամեաններ ($HMI \Delta PAXMON$) են: Ընդհանուր թուով յիշեալ 469 դրամներից 467ը թողարկուել են Կապոպոլիիայի Կեսարիա քաղաքում, որ ի կապը Վրաստանի արեւմտեան շուկաների հետ եղել է անմիջական, հասանարար Տրապիզոնից Սեւ ծովի միայով անցնող առևտրի չնորհիւ ³⁷: Գանձի դրամները ներկայացնում են կայսրութեան դրամային շրջանառութեան ամենածաւալուն ժամանակը, երբ սպրանքափոխանակութեան մէջ գերիշխում էին Տրայիանոսի, Հադրիանոսի, Անտոնինոս Պիոսի, Լ. Վերոսի եւ Մ. Ալեքիսիոսի պատկերներով դրամները ³⁸: Սակայն Գերդուսիան գանձը կապոպոլիական ծաղում ունեցող դրամներով բնորոշ է հիմնականում Սեւ ծովին մերձաւոր շրջանների տնտեսութեանը ³⁹:

³⁷ Голенко, 65.

³⁸ Վերջերս Գերդուսիան գանձից Վրաստանի թանգարանը ձեռք է բերել եւս 8 արծաթեայ դրամներ, որոնք ժամանակադրական փոփոխութիւն չեն մտցնում եղած տուեալների համար:

³⁹ ПМК, II, № 346; III, № 771; IV, № 1047, 1051; V, № 1409—1411, 1416, 1417; VII, № 1739; VIII, № 1919, 1923.

Անդրկովկասի արեւելեան մասերում այդ հասանքը թուլանում է եւ նամանաւանդ Աղուանքի համար այն դրեթէ տակաւին փաստուած չէ : Հայաստանում արձանագրուած միակ եւ բարեբախտարար ամբողջութեամբ պահպանուած վիտյուէթիւնը Գասնիում գտնուած կայսերական գենարնէրի գանձն է : Նորա մէջ ամփոփուել են հաւեւեալ գրամային միաւորներ :

Համ

Արծաթ, գենար, Վեսպուսիանսս (69—79)	8
Արծաթ, գենար, Տրաուս (79—81)	1
Արծաթ, գենար, Տրայիանսս (98—117)	3
Արծաթ, գենար, Հադրիանսս (117—138)	13
Արծաթ, գենար, Անտոնինսս Պիոս (138—161)	16
Արծաթ, գենար, Ի. Ալեքիոս (161—181)	6
Արծաթ, գենար, Կոմմոդոս (182—192)	2

Ընդամէնը՝ 49

Գանձն իր պարունակութեան գրամներով թէեւ քանակապէս մեծ չէ, բայց լիովին արտացոլում է գրամային շրջանառութեան այն կարմը, որ եղել է Հայաստանում շրջ գարի վերջերին : Յիշաւի, այսպիսին է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլ եւ միջագային շրջանառութեան մէջ տարածուած հռոմէական գրամների բնորոշութիւնը

Չրդ գարի կէսից, մնալով տիրապետող
 ժինչեւ Յրդ գարի առաջին քառորդը: Ըստ
 էութեան Անտոնինոս Պիտսի, Մ. Արեւիտսի
 եւ Կոմմոյսսի կոյսրութեան տարիներին
 հոսմէական գրամների տարածումը հասել
 էր աշխարհագրական ընդգրկման առաւելա-
 գայնին⁴⁰: Հոյատառանը տմբողջութեամբ այդ
 սլորտի մէջ էր ընդգրկուած ունենալով իր
 լապտտիկ գերը իրրեւ եղբայրաւոր հերեւելքի
 եւ Արեւմուտքի միջեւ:

Հոսմէական գրամների ընդհանուր հո-
 սանքի հետ, իրիտ հաշուադէտ, Հոյատառան
 էին թափանցել հաւանաբար այս ժամանակ-
 ներում նաեւ Հոսմին ենթակոյ Բսսփորի
 թաղաւորութեան գրամները, որոնցից հոս-
 ու կենա նմուշներ գտնուել են Արտա-
 շատի աւերակներում⁴¹: Սակայն հէնց այս
 Չրդ գարի վերջերին հոյսց մայրաքաղաքի
 ներսում գարդացող ներքին առեւտրի սլա-
 հանջով առաջ էր եկել նաեւ որչնձեոյ գրամ-
 ների տեղական թաղորկում, ըստ սրում ոչ
 թէ Հոսմի կոյսեր կամ Արչակունի միա-
 պետի, այլ քաղաքամայր Արտաշատի անու-
 նով ΑΡΤΑΞΙΝΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC յուշա-

⁴⁰ KPM, 17.

⁴¹ ՀՊԹ, ԹԻւ 8611, 11022, 13320:

առաւ արձանագրութեամբ: Յայտնի է, որ Արտաշատը նշանաւոր էր դարձել Փոքր Ասիայից եւ Միջագետքից գէպի Կովկաս, Միջին եւ հեռուստ Արեւելք տանող քարաւանային առեւտրում: Ժամանակադրական առումով Արտաշատի քաղաքային զրամները ծաղկել են 183 թուին, ինչպէս աղացուցել է զրամագիրատիքեան Փրահսլական զարպի երախտաւորներէից Էոնեստ Բարելոնը⁴² եւ վերջինիս հետեւելով հայտնի աւարապետ Բամաջեանը⁴³: Ընդհանուր գնահատութեամբ թաղարկումը կատարուել է Կամմոգոսի (182—192) կայսրութեան, այսինքն Հայաստանում նրան ժամանակակից Արշակունիի վաղարչ Բ.ի թաղաւորութեան աւարներին: Մինչ այդ ոչ Արտաշէսեանների ժամանակներում եւ ոչ էլ առաջին Արշակունիների օրօք, Հայաստանի սրեւէ քաղաքի տնտեսից զրամներ չեն թաղարկուել: Այդ տեսակէտից Արտաշատի զրամը բացառիկ է, սպասմանաւորաւորած ոչ միայն ներքին շու-

⁴² E. Babelon, Artaxisata. Revue Numismatique, s. IV, vol. XV, Paris, 1911, p. 363.

⁴³ Կ. Բ. Բամաջեան, Հայկական բնդհանուր զրամագիրատիքեան եւ Հայաստանի վերաբերեալ զրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 63—64:

կայի զարդացման պահանջով, այլ և քաղաքական այն իրավիճակով, որ նուաճել էր հայաց մայրաքաղաքը։ Արեւելքում կայսերական Հոմերի գերիշխանութեան մէջ, միջոց-կային առեւտրի խոշոր նշանակութեան առանձին քաղաքներ ունէին ինքնավարութիւն և թողարկում էին իրենց գրամները։ Այգոյսիոն էին Անտիոքը, Ապամէան, Լատիկէն, Նիկոպոլիսը, Գոմասկոսը և ուրիշները⁴⁴։ Թուրքիայի քաղաքային կեանքի զարդացմանը վերաբերող այս հարցը առանձին քննութեան, նշենք, որ 2րդ դարի վերջերին Արտաշատում կերտուած գրամներն իրենց պատկերազրութեամբ գեոհու պահպանում էին հելլենիստական դարաշրջանին բնորոշ առեւտրները։ Նախ և առաջ գրանք օժտուած էին գուտ զիցարանական նշանակութեան պատկերներով, նախընտրած քաղաքի բախտի, ինչպէս նաև նրան յաղթութիւն պարգեւող զիցուհիների պաշտամունքին։

⁴⁴ Barclay V. Head, *Historia Numorum*. A manual of Greek numismatics. New and enlarged edition, Oxford, 1911. Reprint, London, 1963, p. 775—805.

Մայրաքաղաք Արտաշատի դրամը, քաղարկուած երկ-
րորդ դարի վերջին: Մեծացուած 3 անգամ

Այդ խմատի պատկերները հեղինակաւոր
կան քաղաքների համար լայնօրէն յայտնի
էին անցեալում, նամանաւանդ Մեծն Տիգ-
րանի իշխանութեան տարիներին: Բայց
գրանից, Արատչատի գրամների վրայ նշուած
արձանագրութիւնները յստիքէն էին, չնա-
յած համէական գերիշխանութեան ներքոյ
էր երկիրը եւ տուրքի մէջ տարածուած էին
Հոմի կայսրութեան լատինատառ գրամ-
ները: Արատչատի գրամը կարելուք նշանա-
կութիւն ունեցող եւ քարեքանդակաւ շատ
լաւ պահպանուած վկայութիւն է: Այն ներ-
կայացնում է իր ժամանակը ստանց միջնոր-
դութեան եւ վերաբերում է 2րդ դարի վեր-
ջին տարիների քաղաքական կեանքի պատ-
մութեանը:

Դրամի պատկերագրութեան մանրու-
մաննութիւնները, կերտուածքին ընդուն-
աւանդները ներկայացւում է նրա մեծագիր
պատկերով:

Սակայն մենք չգիտենք ի՞նչ մինչեւ ե՞րբ
է տեւել քաղաքային այդ գրամների թողար-
կումը Արատչատում եւ կշռային ի՞նչ ստու-
րաբանականներով, պատկերագրութեան
ինչպիսի՞նք տարբերակներով են գրանք հան-
դէս եկել: Հայկական ՍՍՀ տարածութեան

վրայ ևւ հարեւան երկրների գրամագիտական նիւթերի մէջ գրանք հազուադիւտ են : Լինելով սղոյնձից Արտաշատի գրամները արտաքին տեսարական գործարքներում ընդունելի չէին կարող լինել ևւ քաղաքային շրջանաստիճան ներքին սլորտից շատ հետո անցել չէին կարող : Այդպիսիները գրուադում էին քաղաքի ներսում ընթացող մանրածախս փոխանակութեան համար , հետեւաբար սկտք է որ գտնուեն տաւելապէս աւղական նիւթերի մէջ : Բացասուած չէ , որ ստաջիկայում Արտաշատի աւերակների հնագիտական պեղումները կարող են նոր վկայութիւններ լի յայտ բերել քաղաքային կեանքի այս շրջանի համար , ինչպէս նաեւ պատմական շատ այլ հարցերի վերաբերեալ :

Այդուհանդերձ , Հայաստանի գրամական շրջանաստիճան ընարոշութիւնը կազմում էին Հսովի կայսրութեան արծաթեայ գրամները , որոնք միջապպին լայն տարածում ունէին ինչպէս Արշակունիների հաստատման , այնպէս էլ նրանց հզօրութեան պն տարիներին երբ Արտաշատում թագաւորուելին վերայիչեալ սղոյնձեայ գրամները : Զրգ գարի վերջերին արդէն Մ . Աւրելիոսի ,

Լ. Վերտսի եւ Կոմմոդորի գեներալների հետ հայկական շուկաներն էին թափանցում նաեւ հոմախան կայսրահներ ֆասուստինա կրասերի, Կրիստինայի (180—183) եւ Յուլիա Դոմնայի (193—211) պատկերներով արծաթե պրամները, որոնք իրենց ժամանակակից ու նախորդ առանձնականներից անապաճ հոմախան պրամների հետ միասին սպասարկում էին երկրի ապրանքափոխանակութեան պահանջները։ Մինչեւ Յրդ գարի սկիզբը հիմնականում այս տուեալներով է պիտուած պրամական շրջանառութեան գարպազումը Հայաստանում։ 214 թուից Հոմի կայսր Կարակալայի (198—217) պրամական վերանորոգումով սրոշակի փոփոխութիւններ կատարուեցին պրամ-կշտային գրայթում։ Արծաթի պծով սկսեցին թաղարկուել նոր պրամային միաւորներ, այսպէս կոչուած «Անտանինիաններ», որոնցից իւրաքանչիւրի կշիւը նշուած է 4,70—5,30 պրամ։ Սակայն պրանք առաիհանարար կորցնելով իրենց արծաթի պարունակութիւնը, արժէքադրկուած միջապդային առեւտրում, Հայաստանում կարեւոր դեր չեն ունեցել։

Յրդ գարի առաջին կէսին Հայաստանում

խիստ թուլանում է հոսմէական գրամների հոսանքը, բայց այդ ժամանակներից սկսած շրջանառութեան մէջ էին նոր կշռային չափերով և միանգամայն նոր պատկերազրութեամբ օժտուած գրամներ։ Դրանք Իրանի Սասանեան թագաւորութեան գրամներն էին, որոնց վիճակուած էր շուրջ հինգ հարիւր տարի իշխել միջագոյնն ապրանքափոխանակութեան գործարքներում։ Սասանեան գրամական գրոյթի և Հայաստանում տարածուած սասանեան գրամների պատկերազրութեան, նրոնց ունեցած գերի ու նշանակութեան, ինչպէս նաեւ այլ հարցերի մասին կ'անգրադառնանք առանձին։

Ի մի բերելով Հայաստանում 1—2րդ դարերում տարածուած գրամների տուեալները, կարելի է Հայոց Արշակունի գահակալների տարեգրութեանը գուղահեռ ցոյց տալ կայսերական գրամների ժամանակադրութիւնը։ Այլ կերպ ասած հիմք ընդունելով երկրի գրամական շրջանառութեան օրինաչափութիւնները կարելի է իմանալ թէ Արշակունիների հաստատումից մինչեւ 3րդ դարի սկիզբը Միջագոյնն սուեւորի հայկական ոլորտը ինչպիսի հոսմէական գրամներ են տարածուել։

Հայաստանի Արշա- Հայաստանում տարածուած դրամ-
կունեաց գահա- ցերը (յիշատակելում եմ պատկե-
կալները րագրութեամբ)

Տրդատ Ա.
(66—75)

Աւդոստոս Ոկտաւիանոսի,
Ներոնի (54—68)
Վեսպասիանոսի (69—79)

Սանատրուկ
(75—110)

Տրոյիանոսի (98—117)
Եւ նախորդ կայսերների օրօք թո-
ղորկուած դրամները

Աշխարհ
(110—113)

Նոյնը

Պարթմասիւր
(113—114)

Նոյնը

Վաղարշ Ա.
(117—140)

Ոկտաւիանոսի, Ներոնի, Վեսպա-
սիանոսի, Տրոյիանոսի, Հադրիա-
նոսի (117—138)

Սոյեմոս
(140—161)

Անտոնինոս Պիոսի (138—161) Եւ
նրա նախորդների դրամները

Բակուր
(161—163)

Բ. Ալեքիսիոսի (161—180)
Լ. Վերոսի (161—169) Եւ նա-
խորդների կայսերական դրամները

Սոյեմոս երկրորդ
անգամ
(164—185) (°)

Բ. Ալեքիսիոս (161—180)
Լ. Վերոս (161—169) Եւ նրանց
նախորդների կայսերական դրամ-
ները

Վաղարշ Բ.
(186—193) (°)

Կոմմոդոսի (177—182) Եւ նրա
նախորդների կայսերական դրամ-
ները

Հայաստանի Արշա- Հայաստանում տարածուած դրամ-
կունեաց գահաւ- ները (յիշատակում եմ պատկե-
կալները րագրութեամբ)

Խոսրով Ա.
(193—216)

Սեպտիմոս Սեւերոսի (193—211),
Կարակալայի (198—217) եւ նրանց
նախորդների թողարկած կայսե-
րական դրամները

Տրդատ Բ.
(216—253)

Հռոմէական կայսրութեան դրամ-
ների նուագումր եւ ստասնեան
դրամների թափանցումը :

Այսքանով սղտուում են մեր գիտողու-
թիւնները Հայաստանի դրամական շրջանա-
ռութեան մասին 1—2րդ դարերի վերա-
բերեալ :

Գ Լ ՈՒՒ Դ .

ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԵՒ ՎԱԴԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՍ- ՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարթևները անկումը և Սասանեան-
ների հաստատումը Իրանում սրտչ ու չափու-
մով արտացոլուեց զրամային շրջանառու-
թեան մէջ: Չնայած Սասանեանները իբեկաց
սահմանի սահման իսկ զահակալի՝ Արա-
շիր Ա. ի (224—241) թագաւորութեան սա-
րիներից, ի սարերութիւն Պարթևների,
սկսեցին թագարկել բոլորովին նոր պատկե-
րաւորութեան գրամներ, սրով և նոր պարա-
գլուխ րացուեց Արեւելքի զրամադարձու-
թեան մէջ, սակայն այդ վաղաստանեան
գրամները գեւեռն չառ շնչին էին սմե-
սութեք իշխող համէկական գեւորների հան-
գէտ: Հետագայում, գնալով ծաւալուեց
սասանեան գրամների թագարկումը, սրանց
վիճակում էր Ե.—Չ. դարերում ան-
րաժան իշխել ոչ միայն բուն Իրանում,
այլև Հայաստանի ու հարեւան երկրների
սպարանքաւորութեան մէջ: Յիւրաի,
եթէ վերջին Պարթևներն օրօք Իրանի
զրամա-կշռային գրաւթիւնը սակաւին
կարցրել էր իր երբեմնի ունեցած տիրակալ

զերբ միջոցդային ստեւարում, ապա Ստանեաններէ ժամանակ այն նորից բարձրացաւ : Իրանի ու Հոմի գաւառը մրցակցութիւնը սրւշակի գիտում է Հայաստանի գրամային շրջանառութեան սլարում նրանց սնեցած գրամներէ յարարերակցութեամբ : Տնտեսական կեանքի հայկական կենդրաններում, Իրանի հետ կապուած ստեւարի շնորհիւ, սկսել էին թափանցել ստանեան պատկերապրութեան արծաթեայ գրամներ : Ընդհանուր ստումով Ստանեան տիրակալութեան գրամա-կշառային գրութեան բնութագրական մասին կարելի է գտակ նրանց սակեայ, արծաթեայ ու պղնձեայ գրամներով : Ստանեան սակեայ գրամները խիստ հազուադիւրս են : Հայկական ազգայնական ստանեան սակէ գրամը յայտնի է «գահեկան» անունով, որով եւ գիտում է աւանդական կապը նախահեղինական շրջանից յայտնի սակեայ գրամային միաւորի անստանման հետ¹ :

Ստանեան գահեկանը թողարկուել է սկզբում հոմէական Սերէսի կշառային շափով՝ 8,19 գրամ քաշով, որը հետագայում պայտիօրէն նուազեց : Սակայն կարեւոր է այն իրադարձիւնը, որ ստանեան սակէ գրամը Իրանի եւ Հայաստանի մէջ գործնական նշանակութիւն չի սնեցել եւ փնացել է ստաւերադէս իրրեւ հաշուային միաւոր :

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, стр. 171.

Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրիանօփ պատմական տարածքի վրայ ստանեան սակեայ գրամներ չեն գտնուել:

Հայուստղիւտ են նաեւ պղնձեայ սասանեան գրամները: Վերջիններիս յայտնութիւնների մասին վաստեր չկան: Յամենայն պէտք ոչ Դուինի տւերակների շուրջ երեսնամեայ հնադիտական պեղումներից և ոչ էլ Հայաստանի մէջ, թէկուպ պատահականօրէն, պղնձեայ սասանեան գրամներ ի յայտ չեն եկել: Ըստ էութեան, սասանեան պղնձեայ գրամները բուն Իրանի տնտեսութեան համար ևս ընտրու չեն եղել: Նրանք թողարկուել են խիտ սահմանափակ չափով: Սասանեան պղնձեայ գրամը կոչուել է «պանդ», որի խոչոր միտւորը թողարկուել է մօտ 16 գրամ քաշով և ընդունուել է իբրեւ պղնձեայ շորեփորամ: Թողարկուել են նաեւ այդ պանդ կոչուող պղնձեայ գրամի $1/2$ և $1/3$ մասերը ներկայացնող միասրներ, որոնք բոլորն էլ Հայաստանի մէջ տարածում չեն ստեցել: Թանգարաններում պահուող նմուշները վկայում են, որ սասանեան պանդերի ձուլւածքի մէջ պղնձից բացի եղել է նաեւ տնադի ու արձիճի խառնուրդ:

Հայկական քաղաքներում, ինչպէս և ամբողջ Արեւելքում տմենատարածուած սասանեան գրամը եղել է արծաթեայ գրախման, որը և հանդիտացել է Սասանեանների գրամա-կշտային գրութեան

Հիմնական միասորը: Վաղ շրջանում ստան-
 նեան գրախմբան թույլարկուել է 3,55—
 3,88 գրամ քաշով, հիմք ընդունելով Պարս-
 քում եղած արծաթ գրամի կշիւը: Հետո-
 գայում, Գ. դարի ՅՈւՆԿան թուականներից
 ստաննեան գրախմբան թույլարկուել է մօտ
 4 գրամ արծաթ իւրաքանչիւր օրինակի հա-
 մար, որով և հաստատուել է միջազգային
 չափայում գարեւել ի վեր ընդունուած սա-
 ւիկեան գրախմբայի հետ: Տարբերութիւնը
 կազմել է մօտ մէկ «դանակ» կամ Պարսքի
 նախաստանեան գրախմբայի $\frac{1}{6}$ մասը
 (0,60 գրամ)²: Այդ շնչին փոխախաթիւնը
 նպաստել է անցեալից ինայտ արծաթ
 գրամների հետ հաս հաշուով ստաննեան
 գրախմբաների համատեղ ընդունելութիւնը:
 Ի հակադրութիւն պղնձի խառնուրդով և
 կերպածե պատկերադրութեամբ թույլար-
 կուած աշտարթեական գրամների, Ստա-
 նեանները շատ բարձր էին պահում արծաթ
 գրամի որակը: Իւրաքանչիւր միասորի
 ձուլուածքի մէջ մաքուր արծաթի պարս-
 նակութիւնը արուամ էր ասուելապայն չա-
 փով: Այդ հանգամանքը մեծապէս բարձ-
 րացրել էր ստաննեան գրախմբայի յարգը
 միջազգային առևարում³: Բացի գրանից

² Lexikon der alten Welt, Artemis, Zürich-Stuttgart, 1965, s. 774.

³ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. I—IX, Баку, 1926—1966, вып. I, стр. 34, Иллюстрации ПМК.

Սասանեանների հաստատման այս շրջանում, արժէքազրկուել էին Կայսերական Հռոմի արծաթեաց դրամները, որոնց մէջ արծաթի պտուխներ կիսով չափ նստաղէ էր⁴։ Միջազգային շուկայում նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուել սասանեան դրամների ասարածման համար։ Դրախմայից բացի, Սասանեանները շատ քիչ չափով թողարկում էին կէս դրամանոցներ, ինչպէս նաեւ դրախմայի մէկ վեցերորդ մասը կազմող արծաթ դրամներ, սրներ, սակայն տակաւորական դոմարքներում լայն ընդունելութիւն չեն ունեցել։

Հայաստանում պահուած ամենավաղ սասանեան դրամը վերաբերում է Գ. դարի տասնին կէսին։ Այն պահուել է Գաանիում, հեթանոսական ամրացի 1963 թուականի պեղումների ժամանակ։ Բարեբախտաբար դրամը լաւ է պահպանուել եւ հնարաւորութիւն է ընձեռում պատելու պատկերների ու դրոշմիւնների մասին։ Արծաթեաց այդ դրամի մի կողմի վրայ պատկերուած է Սասանեան Արտաշիր Ա. արքան (224—241) մինչեւ կարծքը, կիսանդրու շախով, գլխով գէպի ոջ, երկար մօրուքով, գլխին արքայական թաղը, որը վերելում աւարտուած է խաչար դնդաձեւ նշանով։ Արքայական կերպարի շուրջը պահլուերէն գրուած է.

⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, Москва-Ленинград, 1951, стр. 34. Материалы и исследования по Археологии СССР № 16.

«Ահա քամաղպային պաշտող, տիրակալ Արտաշիր, Իրանի արքայից արքայ, առաւում ժին»։ Դրամի միւս կողմի վրայ պատկերուած է բացալտաւոյ կրակ, որի շուրջ նոյնպէս պահուէրէն զրուած է. «Արտաշիրի կրակը»։ Զրապաշտական կրօնի որահանջով արքայից արքայի դահակալութիւնը կատարուած էր Իրանի զլխաւոր առաւծոյ՝ Ահուրամաղպայի տաճարում, որտեղ երկրի տէրը ստանում էր իւր իշխելու իրաւունքը։ Ահուրամաղպան համարուած էր երկնքի եւ երկրի ստեղծողը, եւ նրա կամքով միայն Իրանի արքան կարող էր հռչակուիլ աշխարհի միակ տիրակալը։ Դրամի վրայ պատկերուած տարուշանը զրապաշտութեան խորհրդանշանն էր։ Հայաստանում դանուել են նաեւ Սասանեան Շապուհ Ա.ի (241—272) եւ Շապուհ Բ. (310—379) արքաների արծաթ զրամները, օժտուած նոյն սկզբունքի պատկերներով ու զրութիւններով⁵։ Արտաշիրի մերձաւոր յաջորդների ժամանակ զրամների վրայ պատկերուած էին ոչ միայն արքաները կիսանդրու չափով, այլեւ սղջ հասակով ատրուշանի մօտ կանգնած, մի կողմից Իրանի աշխարհիկ տիրակալը, իսկ միւս կողմից՝ Ահուրամաղպան։ Դիցա-

⁵ Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, զրամներ թիւ 1066, 1110, 1116, 1141—1143, 1223, (ծանուցումների հետապոյ նշումներում Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարանը յիշատակում է համառոտապարտած ՀՊԹ)։

կան կերպարների պատկերումը սուրբ համարուող կրակի մօտ յոտակօրէն գիտուած է մինչեւ Դ. դարի սկիզբը: Ահաւրամազդայից բացի տարուշանի մօտ պատկերներով ներկայացուած էին նաեւ Միթրան՝ Իրանի արեւի տառուածը եւ կամ թէ կենաց մայր Անահիտը⁶: Պատկերադրութեան յիշեալ ձեւաւորումը սրաջն կանոն պահպանուեց մինչեւ վերջին Սասանեան դահակաւր: Վահրամ Բ. ի (273—293) ժամանակ չրջանաւորութեան մէջ էին մաեւ արծաթ դրամներ արքայական բնատնիքի պատկերով, թաղաւորը թաղուհու հետ եւ նրանց գիմաց դահաժառանգը, երեքն էլ պճնուած արքայական զարդարանքներով: Որմիկդ Բ. (303—310) արքայի դրամների պատկերադրութեամբ տարուշանի վրայ պատկերուած բացերի մէջ սերուադժուած էր գիցական իմաստի մարդկային մի կերպարանք կիսանդրու շափով⁷:

Վաղաստանեան դրամներն օժտուած էին նաեւ տարբեր խորհրդանշաններով: Յասուկ նշանով հազարգուած էր արքայի սահմային ծաղումը (կիսալուսին տաղավ): Յիշտակուած էր նաեւ դահաժառանգի մասին՝ աստղադրութեան «սակեցլիկի»

⁶ В. Г. Луконин, Культура сасанидского, Ирана, Москва, 1969, стр. 153—155.

⁷ Robert Göbl, Die Münzen der Sasaniden, S'Gravenhagen 1962, pl. II, թիւ 36. Այսուհետեւ RGS.

նշանով : Սակայն պատկերապատկան մէջ
ամենակարեւորը թաղուորի գլխին գրած
թաղն էր , որը միշտ տարբեր էր լինում իր
կոտուցութեամբի եւ պաճուճանքների մանրա-
մասնաթիւններով : Փոխում էր թաղուորը ,
պէտք է որ փոխուէր նաեւ նրա գլխի թաղը :
Յիրտուի , Սասանեան արքաներից եւ ոչ մէկը
չէր կրում իր նախորդի թաղը : Արեւոյ միտ-
պետը հանդէս էր գալիս իւր նոր թաղով ,
արքայական մի սրահակի պարգածեւ , սրով
կտրելի է տարբերել գրամների վրայ գրու-
ած գիմաքանդակները , նամանատանդ վեր-
ջին շրջանում , երբ սասանեան պատկերա-
պատկիներ խիստ պայմանական էր պարձել :
Խորհրդանշաններով հարուստ սասանեան
գրամները կտրելուր ազդիւրադիտական
վկայութիւններ են տալիս պատմութեան
եւ մեծապէս կտրուել են նպատակ միտութեան
մէջ մնացած շատ հարցերի պարզարան-
մանը⁸ : Սակայն խորհրդանշանի խնդիրը
գուրս է Հայաստանի գրամային շրջանա-
ստիկան պարզապիսիւս ուրուագծելու մեր
նպատակից , ուստի այդ մասին մի սյլ տուի-
թով : Կտրելուր է նշել այն իրադրութիւնը , որ
Պ. գարի վերջերից արդէն նկատելիօրէն
փոխուել էր Հայաստանի եւ հարեւան

⁸ К. В. Тревер, Художественное значение сасанидских монет. Труды Отдела Востока Госуд. Эрмитажа, том I, Ленинград, 1940; В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, Москва, 1969.

երկրները՝ գրամային շրջանառութեան
կազմը։ Գնալով շքանամ էին իրենց պարն
ստորած պարթևական ու հոսմէական գրամ-
ները եւ ստուել շատ էին գտնում՝ ստոր-
բէլ մասած սասանեան գրախմաները։ Ձար-
պոյման այս ձգտումը պարզուրաշ գիտում է
Ագստանքի մէջ, Կարալա տմբոյից ոչ շատ
հետեւ, Գ պարի վերջին թաղում գրա-
մային գանձի պարանակութեամբ։ Մէկ
գանձի մէջ միտակց հաւաքում են պար-
թևական, հոսմէական եւ սասանեան ար-
ծաթ գրամներ, մի իրարայն իւր, սրբ փառ-
սում է սասանեան գրամների շրջաբերու-
թիւնը Ագստանքում կայսերական ու հին
իրանական գրամների հետ միածամանակ։
Թէ՛ պարթևական, եւ թէ՛ հոսմէական գրամ-
ները իրենց ծագմամբ վերաբերում են Ա.—Բ
դարերին (Գոսարդ, Ալպեկ Գ, Տրայանոս,
Ալբիանոս), մինչդեռ սասանեան գրամները
բոլորն էլ լոյս են տեսել Գ պարի վերջերին,
Վարահրան Բ-ի (274—291) գահակալու-
թեան տարիներին։ Չնայած հին ու նոր
գրամների միջեւ ժամանակի աւելի քան 150
ստորուայ ընդհատում է նկատում, բայց
չի խանդարել նրանց ասելարի պահանջները
միտովն սպասարկելու։ Գանձի կազմը ցոյց
է տալիս մէկ սերիշ կարեւոր հանդամանք
եւս, որ արդէն Գ պարի վերջին շրջաբերու-
թեան մէջ սասանեան գրամները քանակա-
պէս զերակշուսութիւն էին ձեռք բերել։ Պար-
թևական եւ հոսմէական գրամները գան-

ձում ներկայացուած են հաւաքուելիքներու
նմուշներով, մինչդեռ սասանեանները՝ մօտ
երկու հարիւրի չափով: Այդ ցարաբերու-
թիւնը պատահական չէ, այլ օրինաչափ ար-
տաքուլումն է այն իրավիճակի, որ եղել է
Հայկական լեւոնաշխարհի հիւսիս-արեւելեան
մասում՝ Աղստանքի մէջ, Գ. դարի վերջին⁹:
Սակայն պատահականութիւն չէ նաեւ պար-
թեւական ու հոմէկական արծաթ գրամների
տակայութիւնը սասանեան գրամների հոծ
դանդուղումով, իմէկուել եւ հաւաքիչ չափով:
Այդ նշանակում է, որ Գ. դարի վերջին շր-
ջանատուութիւնից նրանք չէին վերացել եւ
ապրանքաւ — փոխանակութեան գործարքնե-
րում սասանեան գրամների հետ հաւաստ-
րապէս ընդունելի են եղել: Բայց նկատենք,
որ շրջանատուութեան մէջ հին գրամներից
ընդունուել են միայն այնպիսիները, որոնք
իրենց դառութեամբ ու կշռային չափերով չեն
ստորբերուել սասանեան գրամմաններից:
Որոշակի այդ ցուցմունքը պարզորոշ արտա-
յայտուած է Աղստանքի գրամային դանձով,
թաղուած Գ—Դ դարերի սոհմանապիւին¹⁰:

⁹ В. В. Кропоткин, Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», вып. Г-4-4), Институт Археологии АН СССР, Нумизматика и Эпиграфика, том VI, Москва, 1966, стр. 74; К. В. Голенко, Заметки об обращении римской монеты в Закавказье, ВДИ, 1971, № 4, № 65.

¹⁰ В. В. Кропоткин, Новые находки римских монет, *ԵՊ. աշխ.* 1974:

Տարարախառարար Դ զարի վերաբերեալ
 Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում թա-
 դաւած զանձային վկայութիւններ չունենք :
 Այդուհանդերձ, կատարածից վեր է, որ գրա-
 ժային չրջանառութիւնը շարունակել է զար-
 դանալ սասանեան դրամների բացարձակ
 տատկութեամբ : Արտաքին տաւարի հեռ
 կապում, Դ զարի վերջերին չրջանառա-
 թիւնը անդ-անդ լիցքաւարակ է ուշհաս-
 մէական դրամներով, որոնց հասանքը, թէ-
 կույ եւ թոյլ, բայց եղել է : Այդ մասին է
 վկայում երեսանում զանաւոր տրամակայ
 դրամների մի զանձ, որի մէջ պահպանուել
 են թէպէտ Ա. (379—395), Ռուրիսոս (393—
 425) եւ Վաղեաինիանոս Գ. (425—455)
 կայսրների պատկերներով ուշհասմէական
 տրամի դրամները¹¹ : Նկատենք որ տուեալ
 ժամանակներում կայսրութիւնը ձգտելով
 վերականգնել իր տրամի դրամի նշանակաւ-
 թիւնը, թողարկում էր 455 դրամ քաջով
 բարձրարակ տրամից դրամներ : Միաւորը
 կոչւում էր միլիարէնոս¹² եւ որապայտում
 էր ուշհասմէական վերջին փարձր փրկելու
 պահովիւօրէն անկող կայսերական տրամի
 դրամի յարկը միջոցառելին չուկայում¹³ :
 Միլիարէնոսի մի կողմի վրայ գրաւմում էր

¹¹ PMK, № 51.

¹² Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münz-
 kunde, Berlin, 1930, p. 390.

¹³ Lexikon der alten Welt, Artemis, Zürich-
 Stuttgart, 1955, p. 1959.

կայսեր պատկերը , ռազմի տարազով , գլխին սաղաւարտ , ձեռքին նիզակ , իսկ միւս կողմի վրայ գինուած մարդկային մի կերպարանք , կանդնուած նաւի վրայ , չուրջը լաւաինստոս տրձանադրուած . «Փառք Հասմէայիներին»¹⁴ :

Պատկերներն ու գրաւթիւններն ուշհասմէական գրամների վրայ յաճախ փախուած էին , կախուած քաղաքական այն իրավիճակից , որի մէջ գտնուած էր կայսրութիւնը : Սակայն ուշադրաւ է , որ ի տարբերութիւն Սառանեանների , Հասմի կայսրութիւնը իր մայրամուտին հառաւառուն դարձեց սակեայ գրամների թողարկումը , որը շարունակուեց բիւզանդական շրջանում : Ասեւորի հայկական շուկաներում նշանակալից տարածում են ստեղծել Բիւզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդինուպոլսում թողարկուած սակեայ գրամները : Յայտնի է , որ գեոու 387 թուականից Հայաստանի մեծաւոյն մասը անցել էր Բրանի գերիշխանութեան ներքոյ եւ կոտաւարուած էր Սառանեան փախուրքայի՝ Մարգարանի կողմից : Արեւմտեան Հայաստանը ենթակայ էր այսպէս կոչուած Արեւելեան Հասմէականին , որը հետապնդում յայտնի դարձաւ իրրեւ Բիւզանդական կայսրութիւն : Այս շրջանում ուշհասմէական եւ վաղբիւզանդական սակեգրամը կոչւում էր

¹⁴ David R. Sear, Roman coins and their values, London, 1964, p. 256.

սոլիդ (solidus) և կշռում էր 4,55 գրամ : Սոլիդը կազմում էր Հռոմէական Փունտի $^{1/72}$ մասը կամ այլ կերպ ասած չորս սկրիպուլ (scripulum) ¹⁵ և կամ թէ Հռոմէական սենյրայի $^{1/6}$ մասը ($27,288 : 6 = 4,55$) : Ասեւարի մզումով Արեւելեան Հռոմի կայսրութիւնից հայկական քաղաքներն էին թափանցում նաեւ սոլիդի $^{1/2}$ ու $^{1/3}$ կշռային մասերը ներկայացնող սեմիս (semis 2,274 գրամ) և տրիենս (triens 1,516 գրամ) կաշռած սակեպ գրամային միասորները ¹⁶ . Փոխանակութիւնը, սակաւ և արծաթի միջեւ կատարում էր 1 : 14 յարաբերութեամբ ¹⁷ : Ասանձին օրինակներով Դ—Ե գարերի սակեպ գրամների յայանութիւնները Հայաստանում թոյլ են ապկաւ ենթադրելու, որ վաղրիպանդական սոլիդները թափանցել են հայկական շահաները արտաքին բերումով : Այսպէս օրինակ, Դասին քաղաքի աւերակներում գտնուել են սակեպ գրամներ թէւս գոս Բ. (408—450) և Լեւոն Ա. (457—474) կայսրների պատկերներով, գրուած Կոստանդինուպոլիս քաղաքում ¹⁸ :

¹⁵ Հռոմէական կշռային չափով մէկ սկրիպուլն ընդունւած էր 1,137 գրամ, Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, էջ 642 :

¹⁶ Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, p. 642. A. H. Зорграф, Античные монеты кշռում աշխ. էջ 54 :

¹⁷ Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, p. 390.

¹⁸ ՀՊԹ, ԹԻ. 14450, 17173/1 :

Նմանօրինակ սակեայ գրամներ ի յայտ են եկել Աշտարակի եւ Կոտայքի շրջաններում¹⁹։ Ոնորիս կայսեր պատկերով (393—423) սակեայ գրամներ գտնուել են Յովհաննափանքում եւ Ղարսի շրջանում²⁰։ Նոյն Յովհաննափանքում գտնուել է նաեւ Յուլիոս Նեպոսի (475 թ․) սակեգրամը²¹։ Դիլիջանի շրջանում նոյնպէս գտնուել է Թէոդոս Բ․ կայսեր սակեայ գրամը²²։ Սրանք անշուշտ պատահականութիւններ չեն։

Կոտանդինուպոլսի մէջ կարուած վաղ-րիւստեղական սակեայ գրամներ առանձին օրինակներով գտնուել են Հայաստանին մերձուր Վրաստանում, յատկապէս նրա տրեւելեան շրջաններում։ Դրանցից յիշատակելի են Հայարեակ Բաշիա Խաչնում²³, ինչպէս նաեւ Թերաւում, Պարիւում, Մցխեթում գտնուած սակեայ գրամները, Թոպուրկում Թէոդոս Ա․ (379—395), Թէոդոս Բ․ (408—450) եւ Լեւոն Ա․ (457—474) կայսր-ների իշխանութեան տարիներին²⁴։ Այս ժամանակներին վերաբերող սակեայ կամ արծաթեայ գրամական գտնձեր չեն գրա-

¹⁹ ՀՊԹ, ԹԻւ 17168, 14520։

²⁰ ՀՊԹ, ԹԻւ 16039, 16149։

²¹ ՀՊԹ, ԹԻւ 17168։

²² ՀՊԹ, ԹԻւ 14459։

²³ В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР, Свод археологических источников, Г 4—4, Москва, 1961, № 1570.

²⁴ Նոյնը, № 1625, 1629, 1630, 1663, 1666, 1592, 1578.

նուեւ : Այլուհանգերձ , իրանական արծաթին զուգընթաց վաղբիւզանդական սակուտարածումը Հայաստանում , իէկուզ եւ շնչին շախով , միանգամայն հաւանական է : Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը կարեւոր նշանակութիւն ունէր Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ կառարուող սպրանքափոխանակութեան համար : Յայտնի է , որ 408—409 թուերին Իրանի եւ Բիւզանդիայի միջեւ յառուկ սլայմանադիր էր կնքուած , որի համաձայն միջադպոյին ստեւարը կատարւում էր երեք սրոշակի կենարաններում՝ Մծրին , Կալլինիկում եւ Արտաշատ քաղաքներում :

Արտաշատում , ինչպէս միշտ , հանգրուանում էին տարբեր երկրներից ժամանած սպրանքային կարասանները : Հնագիտական պեղումները հաստատեցին , որ Արաքսի ափին Դ գարի ցտաջին կէսից Արտաշատի մօտ տճել էր Դուին քաղաքը , որը եւ—է գտնւում գտնայով արհեստների ու ստեւարի խոշոր կենդրոն ժառանգել էր Արտաշատի գերը տարանցիկ սպրանքափոխանակութեան զարծում : Այլ ժամանակներին է վերաբերում բիւզանդական պատմիչ Պրակոպիոս կեսարացու ոյն յիշատակութիւնը , որ Դուինի շուրջ «մարդաշատ զիւղերը բնակուած են ստեւարականներով , սրովհետեւ Հնդկաստանից , հարեւան Վրաստանից եւ սլաւոնիկների եւ նայնիսկ հոմէաքիների հարստակութեան ներքոյ գանուող գրեթէ

բոլոր տեղերից այստեղ են բերում ապրանքներ, որոնցով նրանք առեւտուր են անում»²⁵ : Հետեւաբար ուշճոժական եւ վաղբիւրյան-դական սակեայ գրանիների թափանցումը Հայաստանի — Եւ գարերում կարող էր կատարուել ինչպէս կայսրութիւնից Հայաստան, այնպէս էլ Հայաստանից կայսրութիւն դնող կարաւանային առեւտրի շնորհիւ : Չնայած տարբեր բնոյթի կրօնական պատկերներին, որոնք գրոշմուած էին բիւզանդական սակեայ եւ սասանեան արծաթեայ գրամներին վրայ. մէկը՝ քրիստոնէութեան խաչի նշանով, միւսը՝ զրադաշտութեան ատրուշանի, սակայն այդ պատկերները ապրանքագրամական գործարքների կատարումը չէին խանգարում : Ապրանքա-փոխանակութեան գործնական սրահին զադափարական պարանքները եւ էին քուչում : Պատկերները զրկում էին իրենց իմաստից, կրօնական հակամարտութիւնը վերանում էր եւ փոխանակութեան համար մնում էին լոկ սակեայ կամ արծաթեայ գրամային միաւորների մատակայ մտրմիները : Վաճառականի հո-

²⁵ Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, Перевод с греческого Спиридона Дестуниса, СПб, 1880, книга II, стр. 181—182. Տես նաեւ «տար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Ծ. Բիւզանդական աղբիւրներ Ա. Պրոկոպիոս կեսարացի, Թարգմանութիւն բնաղբից, առաջարան եւ ծանօթագրութիւններ, Հրաչ Բարթիկեանի, Երեւան, 1967, էջ 142 :

մար կարեւորն իր սենեցած սակու կամ արծաթի գտութիւնը ու կշտային չափն էր : Արտաքին ձեւը միշտ էլ կորսող էր փախուել : Սակայն փաղրկականական գրամները Հայաստանում լայն տարածում չեն սենեցել և Դ—Ձ գարերին վերաբերող գանձերի բացակայութիւնը իւրովի արտացոլում է այդ վիճակը : Շրջանառութեան մէջ ստաւելութիւնը մնում էր ստանեան արծաթ գրամին և այդ ստաւելութիւնը բացարձակ գարձու յատկացէս և—է գարերում :

Շտպուհ Բ. (383—388), Վսամ (Վարահրան) և. (420—438), Պերսոյ (457—483), Կուսառ (483—531), Ջամատոյ (497—499) Սասանեան թագաւորների պատկերներով արծաթ գրամների յայտնութիւնները Հայաստանում հազուադէպ չեն : և գարի կէսից ստանեան գրամների պատկերապատկեան մէջ կատարւում է մի կական լրացում . պահաւերէն կրճատ պատկեամբ նշւում է այն քաղաքի կամ երկրի անունը, որտեղ պահապուել է տուեալ գրամը : Քաղաքային կեանքի պարպուման պահանջով գրամները թագարկւում էին Սասանեանների տիրակալութեան ստորեր կենտրոններում : Գրամապիտերի հաշուառքը հնարաւորութիւն է բնձնուում բացառացեալ, թէ տեւտուրն Իրանի որ մարզերից էր գրամները բերում հայկական շուկաները : Այդ տեսակէտից ուշադրաւ են է. գարի գանձերը : Առաւել հարուստ վկայութիւններով յայտնի են երկու խոշոր գան-

ձեր, սրանցից մէկը գտնուել է Շիրակում (Լենինական) ²⁶, իսկ միւսը՝ Արարատում (Դուին) ²⁷։ Այդ երկու գանձերի մէջ էլ սակայն երկու տարրեր, բայց Հայաստանի համար բնորոշ գրամներ։ Լենինականի գանձը բաղկացած է 92 սատանեան գրախմաներից եւ 16 բիւզանդական հեքադրամներից, սրանք ներկայացնում են.

Գրամ

Սատանեան, Կաւտա Ա. (488—497, 499—531)	2
Սատանեան, Խոսրով Ա. (531—579)	4
Սատանեան, Որմիւրդ Դ. (579—590)	59
Սատանեան, Խոսրով Բ. (590—628)	26
Սատանեան, Արաաշիր Գ. (628—630)	1
Բիւզանդական, Հերակլէս եւ Հերակլէս-Կոստանդին (610—641)	3
Բիւզանդական, Հերակլէս, Հերակլէս-Կոստանդին եւ Հերակլէան (629—641)	2
Բիւզանդական, Կոստանդ Բ. (641—654)	10
Բիւզանդական, Կոստանդ եւ Կոստանդին (654—659)	1

Ընդամէնը՝ 108

²⁶ М. И. Камера, К. В. Голенко, Ленинканский клад сасанидских и византийских монет (1956 г.). Византийский временник, том XIX, стр. 172—193.

²⁷ Х. А. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 122—138.

Բիւզանդական դրամները բոլորն էլ
դուրս են եկել Կայսրութեան մայրաքաղա-
քից ²⁸ : Սասանեան դրամները յիշատակում
են Իրանի հետեւեալ քաղաքները .

	Դրամ
Ռէյ	22
Մէրվ	10
Նիհամկենդ	8
Աբրշահր	7
Ջերենջ	7
Բիշապուր	6
Իսաախրի	4
Նախճեւան	4
Նահրաիրհ	2
Ռամհոմուդդ	2
Շոշ	3
Տիգրան	1
Արատչիր-Խուրահ	2
Դարաբջիրդ	1
Ռիվ-Արատչիր	1
Անուրուշ	12

Ընդամէնը՝ 92

Եթէ խմբաւորենք յիշեալ տեղանուն-
ներն ըստ Երկրամասերի, ապա մեր տուջ
կը ներկայանան Սասանեան Իրանի հետեւեալ
մարզերը .

²⁸ М. И. Камера, К. В. Голенко, *նշում աշխ.*
էջ 193:

	Գրամ
Ջերալ-Ռէյ, Նիշտոլենդ	30
Խորտան-Մերվ, Աբրջահր	17
Փարս-Իստախրի, Արտաշիր-Խուրահ, Դարարջիրդ, Բիշտպուր	14
Խուզիստան-Ռամհարմուզ, Շօշ Նահրաիր	7
Սեջիստան-Ջերենջ	7
Իրաք-Տիգրոն	1
Հայաստան (Նախճեւան)	4
Անորուշ	12
	<hr/>
	Ընդամէնը՝ 92

Դուինի գոնձից պահպանուած դրամ-ները ներկայացնում են հետեւեալ ժամանակադրական աուելները.

	Գրամ
Ստանեան, Կասա Ա. (488—497)	1
Ստանեան, Խոսրով Ա. (531—579)	12
Ստանեան, Որմիզդ Դ. (579—590)	7
Ստանեան, Խոսրով Բ. (590—628)	149
Բիւզանդական, Հերակլէս Ե. Հերակլէս-Կոստանդին (610—641)	98
	<hr/>
	Ընդամէնը՝ 267

Նախապէս նկատենք, որ բոլոր սասանեան արծաթ դրամները դրախմանոցներ են (3,85—4,05), իսկ բիւզանդականները՝ կրկնակի միլիարիոններ կամ հեքսադրամանոց-

ներ, արժաթի 6,50—6,90 դրամ կշռով
խրաքանչիւր միաւորի համար:

Բիւզանդական դրամներն այս պանձում
նայնպէս, վերաբերում են կայսրութեան
մայրաքաղաքին, այսինքն՝ զրուագուել են
կոստանդնուպոլսում: Մինչդեռ սասանեան
դրամները դուրս են եկել Իրանի տարրեր
քաղաքներից, որոնց անունները յիշատու-
կուած լինելով իրենց իսկ դրամաների
վրայ, խմբուորում են հետեւեալ քանակա-
կան տուեալներով.

	Դրամ
Մերվ	81
Բալխ	8
Արտաշիր-Պուրահ	8
Նիհավենդ	7
Ջերենջ	6
Դարաբջիրդ	7
Ռէյ	5
Բիշապուր	5
Իստախրի	5
Նախնեւան	5
Շօշ	2
Ռամհորմուզդ	2
Հոմադան	1
Անորոշ	6

Գտնուած դրամաները, վկայելով տե-
ղում ունեցած իրենց շրջանառութեան մա-

որին, միաժամանակ նշում են միջադպրին
ստեւարի այն ուղորտը, որի մէջ ընդգրկուած
է եղել Հայաստանը Սասանեանների տիրա-
պետութեան դարաշրջանում: Հետեւորար
ըստ երկրամասերի գտնձի զբաժները խմբա-
ւորում են հետեւեալ քանակութիւններով.

	Գրամ
Խորասան (Մերզ, Բալխ)	89
Փարս (Արտաշիր-Խուրահ, Գարար- ջիրդ, Բիշապուր, Իստախրի)	25
Ջերալ (Նիհավենդ, Ռէյ, Համադան)	13
Սեջիստան (Ջերենջ)	6
Հայաստան (Նախճեւան)	5
Խուզիստան (Շօշ, Ռամհարմուզդ)	4
Անարաշ	6

Ինչպէս տեսնում ենք, երկու գտնձերի
պարունակութեամբ էլ նշում է ստեւարա-
կան կողերի հիմնական ուղղութիւնները՝
արեւմուտքից Բիւզանդական կայսրութեան
հետ, իսկ արեւելքից՝ Իրանի արեւելեան
(Խորասան), կենտրոնական եւ հարաւ-
արեւմտեան (Ջերալ, Փարս, Խուզիստան,
Սեջիստան, Իրաք) մարզերի հետ:

Հայաստանում է գտնւում թաղուած յի-
շուղ գտնձերի ցուցմունքները հաստատու-
ում են Մարտունու²⁹, Աղիզբեկովի³⁰,

²⁹ ՀՊԹ, ԹԻՆ 1116—1120:

³⁰ Նոյնը, ԹԻՆ 1110—1113:

Թալինի³¹, Կամոյի³², Աշտարակի³³, Երեւանի³⁴, Կիրավականի³⁵, Անիի³⁶ եւ այլ շրջաններում յայտնաբերուած սասանեան գրամներով³⁷ :

Նոյն վիպագիտիկները գիտում են Աղուանքում գտնուած դանձերի առեւաղնեքով : Այսպէս օրինակ, Շամախույ ոչ շատ հեռու, Խիզին շրջանի Ալաին-Աղաշ գիւղում յայտնաբերուած սասանեան արծաթ գրամների դանձը իւր մէջ պարունակել է շուրջ 140 գրախմբներ : Դրանցից ժամանակով ամենավերջինը թագաբեկուել է Խոսրով Բ-ի թագաւորութեան 17րդ տարում, այսինքն՝ 606 թուին : Ընդհանուր առումով դանձում եղել են Կաւտա Ա. (488—497, 499—531), Խոսրով Ա. (531—579), Որմիւրդ Դ. (579—590) եւ Խոսրով Բ. (590—628) թագաւորների գրախմբները³⁸ :

Վերջիններիս խմբաւորումն ըստ նրանց ծաղման վայրերի արտաքուսում է հետեւեալ քաղաքների մասնակցութիւնը միջազգային առեւարում :

³¹ Նոյնը, Թիւ. 1066—1067 :

³² Նոյնը, 14917—14922 :

³³ Նոյնը, Թիւ. 14913—14915 :

³⁴ Նոյնը, Թիւ. 1148—1149, 14524—14654 :

³⁵ Նոյնը, Թիւ. 15321 :

³⁶ Նոյնը, Թիւ. 978, 979 :

³⁷ Նոյնը, Թիւ. 1028, 1090, 1106, 1107, 14972, 14646 :

³⁸ ПМК, № 1064.

	Դրամ
Մեքի	15
Շօշ	13
Բիշապուր	13
Նիհալենդ	7
Նահաբիր	5
Դարարջիր	5
Ռամհարմուզ	4
Ջերենջ	4
Իսաախրի	2
Ռէյ	2
Բալիս	1
Արրչահր	1
Անարուշ	19

Եթէ նկատի ունենանք, որ յիշեալ
 գրամները նախապէս չըջանաւորեալն մէջ
 են եղել նահանգային չափայի սլորտում,
 սպա նահանգները կամ մարդերը ներկայա-
 նում են մեր տառջ հետեւեալ յարարերու-
 թեամբ.

	Դրամ
Հայաստան (Նախճեւան)	28
Խաղիստան (Շօշ, Նահաբիր, Ռամհարմուզ)	22
Ֆարս (Բիշապուր, Դարարջիր, Իսաախրի)	20
Խարասան (Մեքի, Բալիս, Արրչահր)	17
Ջերալ (Ռէյ, Նիհալենդ)	9
Սեջիստան (Ջերենջ)	4
Անարուշ	19

Ինչպէս տեսնում ենք, Ազուտնքում
 հայնպէս է՝ զարի սկզբին սասանեան զրամ-
 ներն իրենց ծաղմամբ նշում են կապը Իրանի
 հարաւ-արեւմտեան (Ֆարս, Քուզիստան,
 Ջերալ) եւ հարաւ-արեւելեան (Սեջիստան,
 Քորասան) երկրամասերի վաճառաչա՝ կեն-
 զրանների հետ։ Միաժամանակ սրտշակի է
 դասնում Նախճեւտնի զերը սասանեան
 զրախմաների թաղարկման գործում։ Հայ-
 կական թաղարկման սասանեան զրամները
 ասեւորի շնորհիւ հասել են Կասպից ծովի
 արեւելեան ափերը, զէպի Շիրվան, սրի
 հոգում գտնուած զրախմանները, իրրեւ
 իրեզէն տաղացայցներ, վկայում են այդ
 մասին։ Սակայն տնհրածեչա է նկատի
 տանել ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլեւ
 նրան մերձաւոր Կովկասեան շրջաններում,
 մասնաւորապէս պրամական Ազուտնքի մէջ
 ի յայտ եկած սասանեան ծաղման բոլոր
 նշանակալից դանձերը, սրանք մեծապէս կը
 լսասուարեն ընդհանուր պատկերը։ Այդ
 սասամով կտրեւոր են Մինդեշտուրի պե-
 զուսներից, ինչպէս նաեւ Գէօկչոյում զրա-
 նուած գտնձերի տուեալները։ Կուրի միջին
 հասանքի աւազանում, Ազուտնքի մայրա-
 քաղաք Պարտուից ոչ հեռու, Մինդե-
 շտուրի հնադիտակուն պեղումներից ի յայտ
 է եկել արծաթ զրամների մի գտնձ, բազ-
 կայած հաւեւեալ Սասանեան թաղաւոր-
 ների զրախմաներից։

	Գրամ
<i>Խոսարով Ա.</i> (531—579)	9
<i>Ուրմիզյ Գ.</i> (579—590)	62
<i>Խոսարով Բ.</i> (590—628)	23

Ընդամենը՝ 94

Գանձի տմենահին գրամը վերաբերում է 547 թվին, իսկ տմենանորը՝ Խոսարով Բ.-ի թագաւորութեան 37րդ տարւոյն, այսինքն մ. թ. 626 թվին³⁹։ Քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ սպարանքափախտանակութիւնը բերել է ստանկտն գրախմբները հետեւեալ երկրամասից .

	Գրամ
<i>Հայաստան (Գուին, Նախճեւան)</i>	24
<i>Ջերալ (Նիհաւնդ, Ռէյ)</i>	11
<i>Ֆարս (Իսաախրի, Բիշապուր, Դարարճիրդ)</i>	10
<i>Խորասան (Արրչահր, Մերվ)</i>	8
<i>Սեջիստան (Ջերենջ)</i>	4
<i>Խուզիստան (Նահաւիբ, Ռամ-հորմիզդ)</i>	4
<i>Դիլան (°)</i>	1
<i>Սնորուշ</i>	16
<i>Ջնջում</i>	16

Ընդամենը՝ 94

³⁹ ПМК, № 1570.

Համանուն ցուցմունքներ է առյիս Գէօղ-
չայում գտնուած գանձը, որի կողմից պահ-
պանուել են արժանիւնից պատմութիւն,
կրօնական ժամանակագրութեամբ:

	Գրամ
Խոսքով Ա. (531—579)	3
Որմիկի Գ. (579—590)	35
Խոսքով Բ. (590—628)	2
<hr/>	
Ընդամենը՝ 40	

Դրանք գտնուել են եկեղեցական քարտեզ-
ներին:

	Գրամ
Դուրի	20
Նախնական	5
Շօշ	2
Իստանբուլ	2
Ռէլ	2
Մերի	1
Ջերենի	1
Գիւլան	2

Անտրոշ են մնում 5 գրաւորներ: Ըստ
որում Գէօղչայի գանձից պահպանուած ժա-
մանակով ամենամօր պատմը վերաբերում է
626 թվին⁴⁰:

Ինչպէս տեսնում ենք պարզապէս են

⁴⁰ ПМК, № 370.

Դուին եւ Նախնեւան քաղաքներում թողարկուած դրախմաները, մինչդեռ հասու եկնան մուշներով ներկայանում են Ռէյ, Շօչ, Իստախրի, Ջերենջ, Մերով եւ այլ քաղաքներից դուրս եկած դրամները, սրահ տելի յաճախ են պատահում Անդրկովկասում : Ազուանքում ստաննեան դրամների տարածման մասին կարելուր տուեալներ են ներկայացնում նաեւ Բաքում եւ Աստարայում գտնուած դանձերը, սրահ արտացոլում են իւրեք — Է. դարերում գէղի Կասպից ծովը ձգուող միջազգային ստեւարի ուղղութիւնները :

Այսպէս օրինակ, Աստարայում 1938 թուին գտնուած դանձից պահպանուել են 70 ստաննեան դրախմաներ ⁴¹ :

Ժամանակագրական առումով դրանք ստարաբաժանում են հետեւեալ քանակութիւններով .

	Դրամ
Պերազ Ա. (457—483)	1
Կուստ Ա. (483—497, 499—531)	11
Խոսրով Ա. (531—579)	58
<hr/>	
Ընդամէնը՝ 70	

Թողարկման ժամանակով դանձի ամենանոսր դրամը վերաբերում է 572 թուին : Սակայն ըստ քաղաքների դրամները ներկայանում են հետեւեալ յարաբերութեամբ .

⁴¹ ПМК, № 1062.

	Դրամ
Շօշ	13
Արբշահ	10
Մերվ	8
Ռէյ	5
Իստախրի	4
Արտաշիր-Խուրահ	3
Նիհավենդ	3
Ռամհորմուզդ	3
Համադան	1
Բիշապուր	1
Նախճեւան	1
Զերենջ	1
Անսրուշ	17

Այլ կերպ ստած, առեւտուրը յիշեալ
 գրամները դուրս է բերել Իրանի հետեւեալ
 մարզերից .

	Դրամ
Խորասան (Մերվ, Արբշահ)	18
Խուզիստան (Շօշ, Ռամհորմուզդ)	16
Ֆարս (Իստախրի, Արտաշիր-Խուրահ, Բիշապուր)	8
Ջերալ (Ռէյ, Նիհավենդ, Համադան)	9
Հայաստան (Նախճեւան)	1
Մեջիստան (Զերենջ)	1
Անսրուշ	17

Աղուանքի ստանեան զանձերից մէկ
 ուրիշը, որի նորադոյն գրամը վերաբերում
 է 638 թուին, ներկայացնում է հետեւեալը⁴².

Գրամ

Կառաւ Ա. (488—497 եւ 499—531)	1
Խոսրով Ա. (531—579)	6
Որմիւզ Գ. (579—590)	36
Խոսրով Բ. (590—628)	41
Արտաշէր Գ. (628—632)	1
Արարա-սասանեան	1

Ընդամէնը՝ 86

Գրամների ծագման տեղագրական
ստեղծներն ըստ քաղաքների ցոյց են տալիս .

Գրամ

Դուին	21
Շօշ	8
Բիշապուր	6
Ռէյ	6
Ջերենջ	6
Համադան	5
Մերվ	4
Նախնէւան	4
Խոստխրի	4
Արտաշէր-Խոսրաւ	3
Ռամհանդուզ	3
Նիհաւենդ	3
Բալխ	1
Դարաբլիբդ	1
Անարշ	11

Այս նպն գրամներն խմբաւորումը երկրամասերի տասնմով արտացոլում է հետեւեալ քանակային յարաբերութիւնը.

	Դրամ
Հայաստան (Դուրն, Նախճեւան)	25
Փարս (Բիշապուր, Բստախրի, Արտաշիր-Խուրահ, Դարարջիրդ)	14
Ջերալ (Ռէյ, Նիհալենդ, Համադան)	14
Խուզիստան (Շօշ, Ռամհանուզ)	11
Սեջիստան (Ջերենջ)	6
Խորասան (Մերվ, Բալխ)	5
Անարաշ	11

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ եւս գերակշռում են Իրանի հարաւից եւ արեւելքից (Փարս, Խուզիստան, Ջերալ, Սեջիստան, Խորասան) եկած գրախմաները, թէեւ նշանակաւից են նաեւ տեղական կերտումածքի, մասնաւորապէս Դուրն ու Նախճեւան տեղանուններով գրախմաները: Ստանհան գրամներ ի յայտ եկան նաեւ Ազուանքի երկրի մէկ ուրիշ գանձի կազմում: Այդ գանձից պահպանուած գրամների չափը 60⁰/₀ վերաբերում է Հայաստանի, Ազուանքի եւ Վրաստանի անտեսակաւն կենդրոններին⁴³: Գանձից պահպանուել են ստանհան վերջին թաղաւորների պատկերներով գրամները հետեւեալ քանակութեամբ.

⁴³ ПМК, № 374.

	Դրամ
Խոսրով Ա. (531—579)	2
Որմիզդ Դ. (579—590)	69
Խոսրով Բ. (590—629)	10
Աբուաշիբ Գ. (628—632)	2
<hr/>	
	Ընդամենը՝ 83

Դրանց չարքում նորադպյն զբախման թուղարկուել է 629 թուին : Եթէ իմբաւորենք յիշեալ զբաւմները նրանց ծաղման վայրերով , այսինքն՝ ըստ քաղաքների , ապա մեր տեսչ կը ներկայանան ստորեւ բերուած տուեալները .

	Դրամ
Դուին	54
Ռէյ	5
Ջերենջ	5
Նախճեւան	3
Գիւրան	3
Բիշապուր	3
Մերվ	2
Նիհաւենդ	1
Անարուշ	7

Այլ ամենից բացի հարկ է նշել , որ Ֆարսից , Խույիստանից , Ջերալից , Խորասանից զուրս եկած զբաւմների տարածումը Անդրկովկասում զիտում է նաեւ Վրաս-

տանում յայտնաբերուած և։ —է. դարերից
սասանեան գրախմբաներով⁴⁴։ Սակայն սաս-
անէլ կտրեսոր է նշել, որ Զ. դարի վերջերից
Հայաստանի գրամային շրջանաստիժինը
լիցքաւորուած է տեղական թողարկման
սասանեան գրախմբաներով, որոնք Իրանի
տարբեր մարզերից բերուած գրախմբաների
հետ միասին սղոսարկել են երկրի ներքին
ու արտաքին առևտրի պահանջները։ Հա-
յաստանի մէջ թողարկուած սասանեան
գրախմբաների վրայ նշում էր երկրի անունը
պահուերէն կրճատ գրութեամբ 𐭠𐭣𐭥
(ARM) տաւերով։ Տարաբախտաբար գրան-
ցից չատ քիչ են պահպանուել։ Մեզ յայտնի
են հետեւեալ նմուշները.

Դրախմբ, Կաւտա Բ. Թաղաւորութեան

41 տարեթիւով (= 530 թիւ)⁴⁵

Դրախմբ, Խոսրով Ա. Թաղաւորութեան

41 տարեթիւով (= 571—72 թիւ)⁴⁶

Դրախմբ, Խոսրով Ա. Թաղաւորութեան

46 տարեթիւով (= 576—77 թիւ)⁴⁷

⁴⁴ ПМК, №№ 367, 368, 815, 816, 818, 1059, 1060, 1061, 1065, 1448, 1449.

⁴⁵ Collection des monnaies sassanides de feu lieutenant-général T. de Bartholomaie, représentée d'après les pièces les plus remarquables. Publiée par B. Dorn, Membre de l'Académie, Seconde édition, St. Pétersbourg, 1875. pl. XXI, no. 59. Այսուհետեւ Barth.

⁴⁶ ՀՊԹ,

⁴⁷ Barth, pl. XXV, no. 58.

Դրախմա, Խոսրով Բ. թագաւորութեան

2 տարեթուով (= 592—93 թիւ) ⁴⁸

Դրախմա, Խոսրով Բ. թագաւորութեան

16 տարեթուով (= 605—06 թիւ) ⁴⁹

Դրախմա, Խոսրով Բ. թագաւորութեան

21 տարեթուով (= 611—12 թիւ) ⁵⁰

Կատկածից վեր է, որ կարող են լինել չափ ալ նմուշներ, որոնք չեն տրաւոյցուել հրատարակութեանն երում :

Միջոցաւորին ստեւարի համար Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ նրանում քաղաքային կեանքի զարգացումը է : — է. դարերում միանգամայն հնարաւոր է զարմնում տեղական կերտումով ստանան զբաւմնելի թուարկումը : Պահպանելն համառոտագրութեան Հայաստանին վերադրելու միաքը ստաջ է քաշել Պրոֆեսոր Ս. Պարուկը եւ այդ կարծիքը թէ՛ պատմական եւ թէ՛ լեզուական տաւմով մինչեւ օրս տարկութեան տեղիք չի տուել ⁵¹ : Դեւեւ

⁴⁸ Jacques de Morgan, Monnaies orientales, tome I, Numismatique de la Perse antique. Planches. Paris, 1933, pl. LXXIII, no. 4. Այսուհետեւ Morgan.

⁴⁹ Մկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեան, «Ստանան զբաւմնելի տլրում, ձեւագրի իրաւունքով», պահպանում է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանում : Այսուհետեւ ՄՏՀ :

⁵⁰ Morgan, pl. LXXIII, no. 7.

⁵¹ Furdoonie D. J. Paruck, Sassanian coins, Bombay, 1924.

Հոսմէական արհաւիրտութեան ժամանակ, կայսերական զբօնների վրայ «Հայաստան» տնունը երբեմն յիշատակում էր լուսինատու ARM ձեւով: Աւանդարտը նոյնը կարող էին անել Սոսանեանները Հայաստանում թուղարկուող իրենց զբօնների վրայ պահաւերէն կրճատ զբօնութեամբ (ARM) տրտայայտելու: Համար երկրի տնտեսումը: Վրաստանում եւս Չ. զարի վերջերից սոսանեան պատկերազրութեան զբօններէն թուղարկում, սրանք նոյնպէս խիստ հազուադիւր են: Չ. զարի վերջերից Վրաստանում թուղարկուած սոսանեան զբօնները ստորագրուում են:

Ա. Դրօններ, սրանց վրայ պատկերուած սոսանեան արքայի թագի կառարին վրայերէն (մթրաւրուի գրեւծեւով) նշուած են տեղական էրիտաւների տնունները՝ Գուրգէն, Վաթթանդ եւ այլն⁵²:

Բ. զբօններ, սրանց վրայ պատկերուած տարաւշանի բացաւրաւուող կրակի փոխարէն նշուած է քրիստոնէական խաչ նշանը⁵³:

⁵² Капанадзе Д., Грузинская нумизматика, Москва, 1955, табл. II, №№ 31—34, *Արտագրեւծեւով* Капанадзе; Barth, табл. XXVII, № 21.

⁵³ То же, табл. III, №№ 35, 36; Barth, табл. XXVII, № 23.

Գ. դրախմաներ, որոնց չորսը չորս սրտ-
չակի տեղով վրացերէն նշուած են տե-
ղական էրիտտուի տնուան տասերը
մթրաւուի դրելաձեւով, վերցուած
կիսալուսնի մէջ⁵⁴ :

Դ. դրախմաներ, որոնց կենդրոնում ար-
քայական պատկերին կից վրացերէն
արձանագրուած է տեղական էրիտտուի
տնուներ կրճատումներով⁵⁵ :

Ե. դրախմաներ, որոնց վրայ պատկերուած
Սասանեան արքայի սեւին դիտում է
քրիստոնէական խաչ նշանը⁵⁶ :

Այս վերջին խմբի դրամները (սասանց
վրացերէն դրերի) կարող էին թողարկուել,
ինչպէս նկատուի է դրամադէտ Ե. Ա. Պախո-
մովը, նաեւ. Հայաստանում⁵⁷ :

Սակայն Զ. դարի վերջերին Անդրկով-
կասում նշանակալից տարածում են գտնում
Դուինում թողարկուած սասանեան դրախ-
մաները : Վերջիններիս լիցքը շրջանառու-
թեան մէջ գիտում է Սասանեան Որմիզդ Դ.
արքայի գահակալութեան Երրորդ տարուց
սկսած (մ. թ. 581/82 թուականից) : Դրա-

⁵⁴ Капанадзе, III, № 37.

⁵⁵ Капанадзе, III, № 38; Barth. табл. XXVII, № 24.

⁵⁶ Капанадзе, табл. II, № 30, Barth. табл. XXVII, № 22.

⁵⁷ Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана, I, Баку, 1959, стр. 11—12.

մադիստութեան մէջ իշխում է Պրոֆ. Է. Ա. Պախոմովի այն կարծիքը, որ Դուինից բացի այդ նայն տեղանունով ստսանեան գրամներ կարող էին թողարկուել Պարսասում, ինչպէս նաեւ Անդրկովկասեան վաճառաչահ այլ քաղաքներում⁵⁸։ Դուինից բացի ստսանեան գրախմբներ էին թողարկում Նախճեւանում, որի անունը պահպուերէն կրճատ ձեւով արձանագրուած պահպանուել է Խոսրով Ա. Անուշիրուանի (531—579) երրորդ տարւածից (= 533 թ.) մինչեւ Յակեբոս Գ. ի (632—651) գահակալութեան եօթներորդ տարին (= 638 թ.) թողարկուած արծաթ գրամների վրայ։

Նկատենք, որ եթէ Դուինում գրամների թողարկումը կատարուել է բացառապէս Ուրմիզդ Գ. ի (579—590) թողաւորութեան տարիներին, ապա Նախճեւանում այն յարատուել է շուրջ մէկ ամբողջ դար, Խոսրով Ա. Անուշիրուանի գահակալութեան տարիներից մինչեւ Ստսանեանների անկումը։ Նախճեւանում թողարկուող գրամները իրենց պատկերադրութեան մանրամասնութիւններով հանդէս են եկել առաւել կատարեալ կերտւածքով, մասնաւորապէս արքայական դարդանշանների, պահպուերէն արձանագրութիւնների, երկգոյնակ չրջադերի

⁵⁸ Е. А. Пахомов, О сасанидских монетных знаках, Доклады АН Азербайджанской ССР, том I, № I, Баку, 1945, стр. 45—46.

արտայայտութեամբ ըստ ձր սրակով, մի իրողութիւն, որը վկայում է քաղաքի փողե-
րանցում փոքրագրիչ-վարպետների, ձու-
լողների, գրուսպողների ու այլոց կազմա-
կերպուած աշխատանքի ու հմտութեան
մասին :

Ի տարբերութիւն Նախնեւանի, Դուի-
նում գրուսպուած գրախմբները ներկայաց-
նում են կոպիտ ընդօրինակութիւններ, յա-
ճախ պատկերների ու գրութիւնների ազա-
ւայուած տեսքով, հատաձայլ կլարակների
անմշակ, գեղարւեստից զուրկ օրինակնե-
րով : Սակայն հայկական շուկաներում կոպ-
կառեան թաղարկման ստանեան գրախ-
մաները չըջանաւորութեան մէջ խառնուած էին
Ֆարսից, Խորասանից, Խուզիստանից ու
Իրանի տարբեր ծայրերից բերուած ար-
ծաթեայ գրամիւսերի հետ, որոնցով ևւ կա-
տարում էր տպրանքների փոխանակու-
թիւնը : Զ. դարի վերջերից այդ հասանքին
համընթաց Հայաստան եւ թափանցում նաեւ
բիւզանդական սակեայ ու արծաթեայ գրամ-
ներ, որոնց տարածումը նշանակալից դար-
ձաւ Ստանեանների մայրամուտին : Դրամա-
գիւտերը վկայում են, որ տաւաւորը Հա-
յաստան էր բերում Յուստինիանոս (527—
565) Տիրերիսս (578—582), Փոկատ (602—
610) կայսրերի պատկերներով սակու լիար-
ժէք պարսեանակութեամբ սղլիպներ⁵⁹ : Դրան-

⁵⁹ ՀՊԹ, ԹԻւ 13.950, 14.354, 14.410, 14.968 :

յից բացի և. անհամեմատ աւելի չափ հայկական քաղաքներում տարածւում էին Հերակլէսի ու նրա գահաժառանգների ծանր քաշի արծաթեայ գրամները, այսպէս կոչւած կրկնակի միլիարիաները, որոնք այնքան յաճախ են պատահում Հայաստանում և. նրան հարեւան կովկասեան չրջաններում, ըստ որում ինչպէս ասանձին օրինակներով, այնպէս էլ ամբողջական գանձերի ձեւով :

Մեզ յայտնի են նախաստիւնատկան երեւանեան նահանգում, Էջմիածնի ու Իգդիրի չրջաններում գտնուած բիւզանդական գանձերը, բացկացած Հերակլէսի (610—641) և նրա երկու որդիների՝ Հերակլէս-Կոստան-որդի ու Հերակլէսնի պատկերներով արծաթեայ գրամներից⁶⁰ : Այգադիւի գրամների բիւզանդական գանձեր, բացկացած ծանր քաշի արծաթ գրամներից գտնուել են Արտաշատի չրջանի Կոչ գիւղում⁶¹, Շամշադինում⁶², Ստեփանաւանում⁶³, ըստ որում վերջիններիս մէջ Հերակլէսի գրամներից բացի աւելայ են նաեւ Կոստանի Բ. (643—668) կայսեր պատկերով արծաթ գրամներ : Դրանք տարածուել են ոչ միայն Հայաստանում այլև. նրան մերձաւոր Վրաստանում⁶⁴ :

⁶⁰ ПМК, №№ 68, 69.

⁶¹ ПМК, № 794.

⁶² ПМК, № 1577.

⁶³ ՀԳԹ, № 17.501.

⁶⁴ ПМК, №№ 53, 67

Բիւզանդիայի նստահալական ձգտումները Հայաստանի եւ վերջինիս հարեւան կովկասեան երկրների նկատմամբ ուժեղացել էին Սասանեանների անկման ժամանակներում, յատկապէս Խոսրով Բ. Փարուէզի (590—628) զահակալութեան վերջին տարիներին⁶⁵, 627 թ. կայսր Հերակլէսը իր զօրքերով ընկճեց սասանեան բանակը Նինուէի տակ եւ գրաւեց Խոսրով Բ. Փարուէզի վահարանը Դաստակերաում⁶⁶։ Մինչ այդ կայսրութիւնը բարեփոխութիւններ էր մտցրել իր զրամային գրութեան մէջ եւ 615 թ. սկսած թողարկում էր արծաթ գրամներ խրատանչիւր միաւորի մէջ ներկայացնելով երկու անգամ կշռով աւելի չափ արծաթ, քան անցեալներում եղած միլիարիաներն էին։ Այդ նոր թողարկման ծանր քաշի արծաթ գրամները (հեքսագրամները) կոչւում էին կրկնակի միլիարիաներ եւ լայն տարածում էին դաւել Բիւզանդիային ենթակայ երկրներում⁶⁷, անաեռական այդ միջոցաւման նպատակն էր, ի հակադրութիւն Սասանեանների, բարձրացնել բիւզանդական ար-

⁶⁵ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, стр. 316.

⁶⁶ История Византии, том I, Москва, 1967, стр. 366.

⁶⁷ Ph. Grierson, Solidi of Phocas and Heraclius; the chronological from work Numismatic chronicle, Royal Numismatic Society, London, 1959, p. 138.

ծաթ գրամի հեղինակութիւնը միջազգային չուկայում եւ գրանով իսկ կայսրութեան մէնաշնորհը պարձնել արծաթ գրամների թագարկման գործը, ինչպէս վաղուց ի վեր հաստատուած էր սակաւ գծով: Է. գարի գանձերի շարքում քիչ չեն այնպիսիները, որոնց պարունակութիւնը յստակօրէն արտացոլում է ստանեան ու բիւզանդական արծաթ գրամների համատեղ շրջանառութիւնը Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում: Իրրեւ տնտեսական վկաներ այդ են վատաւում Դուինում, Լենինականում եւ Թրիլիսիում է. գարի տաճին կէսին թագուած ստանեան ու բիւզանդական գրամների համատեղ միասնութեամբ կազմուած գանձերը⁶⁸: Ուշագրաւ է, որ գրանցում տակոյ բիւզանդական գրամները մեծ մասամբ Հերակլէսի կայսրութեան (610—641) տարիներին թողարկուած ծանր քաշի (կըրկնակի) միլիարիոներ են: Իրանի ու Բիւզանդիայի շահերի բախման տողարկչ գործած Հայաստանը է. գարի տաճին քառորդի վերջում յաճախ տնցնում էր Իրանից Բիւզանդիային եւ կամ Բիւզանդիայից Իրանին,

⁶⁸ ПМК, т. I, № 59; Х. А. Мушегян, Денежное обращение, Էջ. աշխ. стр. 122—138; М. И. Камера, К. В. Голенко, Էջ. աշխ. 172—193; В. В. Кропоткин, Клады византийских монет на территории СССР, №№ 365, 375. Свод археологических источников, выпуск, Г 4—4, Археология СССР, Москва, 1962.

մինչեւ որ 626 թ. կայսրութեանը յաջողուեց ի վերջոյ հաստատել իր տիրապետութիւնը Անգրիկովկասում ⁶⁹ :

Բիւզանդական արծաթ դրամների շրջանառութիւնը Հայաստանում տմենուրեք տարածուած ստանեան գրախմաների հետ տոտնձին գծաւորութիւն չէր յարուցում առեւտրական գործարքներում, եթէ նկատի ունենանք, որ բիւզանդական արծաթ դրամներն իրենց իւրաքանչիւր միաւորի քաջով երկու տնդամ ծանր էին ստատնեան գրախմաներից : Հետեւաբար փոխանակութիւնը հաս հաշուով կարող էր կատարուել 1 : 2 յարեւութեամբ : Այլ կերպ ասած մէկ հաս բիւզանդական արծաթեայ կրկնակի միլիարիոյ կարող էր ընդունուել երկու սասունեան գրախմայի փոխուրէն : Հարկ է նկատել, որ կայսր Հերակլէսի եւ նրա գահաժառանգ սրդինների պատկերներով արծաթ դրամները թուրն էլ պեղարուեցողից դուրկ, դրամագործութեան յաւնա — հոմէական տանդութիւններէն խորթ, ձուլման ու գրուողման հաղճեայ աշխատանքի արդտախք են : Դրամների կոորակներն անդամ ձուլման կազմադարներից դուրս հանելուց յետոյ մշակման չեն ենթարկուել : Չնայած արտաքինապէս անհրապոյր ու կոշտ իրենց տեսքին, բիւզանդական այդ գրախմաները հանդիսացան քրիստոնէական Արեւելքի ամենա-

⁶⁹ История Византии, том I, стр. 365.

տարածուած գրամներն արարական արշա-
ւանքների նախօրեակին : Հերակլէսի ու նրա
անմիջական յաջորդների հէնց այդ գրամ-
ներին վիճակուեց Սասանեան ինքնակալու-
թեան կարծանամից յետոյ շրջանառութեան
մէջ իշխել, սպասարկելով սպրանքավարա-
նակութեան պահանջները սասանեան գրախ-
մաների հետ միասին : Ուշագրտու է, որ
է. դարի ստաջին կէսին Իրանի գէմ յաղթա-
նակներով ու պարսութիւններով ապրող
քրիստոնէական Բիւզանդիան խաչադրոջմ իր
արծաթեայ գրամների վրայ արձանադրում
էր. «Տէր օղնէ հասմէացիներին» : Սա մաղ-
թանքի ձեւով արտայայտած քաղաքական
կոչ էր, որ կայսրութիւնը տարածում էր իր
գրամներով : Սակայն ներքին ու արտաքին
հակասութիւններով զարդացող կայսրու-
թիւնը թէևս տեսաւ իր գարաւոր ախոյանի՝
Սասանեան թագաւորութեան կարծանամը
և. մի որոշ ժամանակ գարձաւ ստաջաւոր
Ասիայի միահեծան աէրը, բայց շուտով նրա
գէմ բարձրացաւ Իսլամի գաղափարախօսու-
թեամբ տապրուած Արաբական Խալիֆաթը :
Դրամային շրջանառութիւնը թեւակախեց իր
զարդացման նոր փուլը : Թէ ինչպիսի փափա-
խութիւններով է որսւողձում Հայաստանի
գրամային շրջանառութիւնը Խալիֆաթի
տիրապետութեան ժամանակներում, քննու-
թեան ենթակայ աստնձին լանդիր է :

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանում Զ.—Է. դարերում բողաթ-
կուսած սասանեան արծաթ դրամների⁷⁰
Նախնեան

Դրախմա, Խոսրով Ա. (531—579)

դահակալութեան 3 (533) տարեթուով

Դրախմա, Խոսրով Ա. (531—579)

դահակալութեան 6 (536) տարեթուով

Դրախմա, Խոսրով Ա. (531—579)

դահակալութեան 11 (541) տարեթուով

Դրախմա, Խոսրով Ա. (531—579)

դահակալութեան 14 (544) տարեթուով

Դրախմա, Խոսրով Ա. (531—579)

դահակալութեան 21 (551)—48 (578) տա-
րեթուերով

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

դահակալութեան 2 (580)—5 (583) տա-
րեթուերով

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

դահակալութեան 7 (585)—11 (590) տա-
րեթուերով

Դրախմա, Վարահրան Զ. (590—591)

դահակալութեան 1 (590) տարեթուով

⁷⁰ Ներկայացւում է Կալիկասեան դանձերից ևւ
գրամադիրտական ժողովածուներից քաղուած տուեալ-
ներով:

Դրախմա, Խոսրով Բ. (591—628)

զահակալութեան 1 (591)—38 (627) տարեթուով

Դրախմա, Կուսում Բ. Շիրաքս

զահակալութեան 2 (628) տարեթուով

Դրախմա, Արաաշիր Գ. (628—630)

զահակալութեան 1 (628)—2 (629) տարեթուով

Դրախմա, Բուրանդուխտ (630—631)

զահակալութեան 1 (630) տարեթուով

Դրախմա, Որմիզդ Ե. (631—632)

զահակալութեան 1 (631)—2 (632) տարեթուով

Դրախմա, Խոսրով Գ. (632—633)

զահակալութեան 2 (633) տարեթուով

Դրախմա, Յադկերա Գ. (632—651)

զահակալութեան 3 (634)—4 (635) տարեթուով

Դրախմա, Յադկերա Գ. (632—651)

զահակալութեան 7 (638) տարեթուով

Դուին

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

զահակալութեան 2 (580) տարեթուով

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

զահակալութեան 4 (582) տարեթուով

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

զահակալութեան 6 (584) տարեթուով

Դրախմա, Որմիզդ Դ. (579—590)

զահակալութեան 7 (585)—11 (590) տարեթուով

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ

Ը.—Ժ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Անդրկովկասում գտնուած գրամական
 գանձերը, ինչպէս նաեւ հնուգիտական պե-
 ղամներէց ի յայտ եկած Ը.—Ժ. գտրերի
 տարատառ մետաղեայ գրամները հանդի-
 սանում են պատմական ընդթի այն իրերե-
 ղէն տպացոյցները, որոնք հնարաւորութիւն
 են բնձնուած գտակու. Հայաստանի գրամա-
 կան շրջանառութեան զարգացման, նրանում
 կատարուած փոփոխութիւնների եւ երկրի
 միջնոցային կապերի հիմնական ազդու-
 թիւնների մասին: Զարգացման ուղեայնները
 գիտուում են ինչպէս ներքին, այնպէս էլ ար-
 տաքին տաւարի հետ կապուած: Շրջանա-
 փոխեան ներքին ոլորտի համար կարեւոր
 տուեալներ են տալիս պղնձեայ գրամները,
 որոնք պարծտական նշանակութիւն են
 ունեցել առաւելուպէս տեղական շուկայի
 մանր ապրանքաւորամական յարաբերու-
 թիւններում: Հայաստանում յայտնաբերուած
 Ը. գտրին վերաբերող գրամների շարքում
 նախ եւ տաջ յիշատակելի են տարածական
 տիրակալութեան վուղ ժամանակներին վե-
 րաբերող գրամական միւլուորների երկու
 խմբեր: Դրանցից առաջինը տեղում, յատ-
 կապէս Դուին քաղաքում թողարկուած
 օմայեան պղնձեայ գրամներ են, որոնք առան-

ձին օրինակներով ի յայտ են եկել Գուինի տերակներում, ինչպէս հնադիտական պեղումների շնորհիւ, այնպէս էլ պատահականօրէն, տեղական բնակչութեան հապային աշխատանքների միջոցին: Պզնձեայ գրամների այդ խումբը միջապային չբնանաւորութիւն չի ստեղծել: Հայկական ՍՍՀ տարածքից դուրս այդ գրամները չեն գտնուել, եթէ հիմք ընդունենք յայտնաբերումների պաշտօնապէս հրատարակուած ցուցակները: Դրանք թագարկուել են երկրի ներքին տառածախի համար, հետեւաբար եւ այդպիսի գրամների բացակայութիւնը Հայաստանից դուրս, հարեւան երկրների հնադիտական նիւթերի մէջ դարձանալի չէ: Այդ գրամների չափերի ու կշիռների, նրանց ալ դրոշմուած արձանագրութիւնների եւ այլ մանրամասնութիւնների մասին հապարդուել է Գուինում գտնուած հնադիտական նիւթերի քննութեան կապակցութեամբ¹:

Ը. դարի տառքին կէսին վերաբերալ, Հայաստանում յայտնաբերուած գրամների երկրորդ խումբը՝ Արարական Խալիֆաթի կենդրոնական նահանգներում, մասնաւորապէս Ասորիքում եւ Իրաքում թագարկուած ամպեան գրամներ են: Ըստ արժէնիչների,

¹ X. A. Мушегхан, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 60, թիւ 12—19. Հետազոյ ծառօթագրութիւններում այն աշխատութիւնը յիշուում է Мушегхан ձեռքով:

զրանք ներկայացնում են ֆելսեր եւ գիր-
հեմներ : Ֆելսերը (սղնձեայ գրամները) թու-
ղարկուել են Հիմն (եղեւթա) , Դամասկոս եւ
Կիննասերին քաղաքներում , բայց գտնուել են
Դուինում , ինչպէս նաեւ ՀՍՀ այլ վայ-
րերում² : Ի տարբերութիւն աւելիան գրամ-
ների , յիշեալ օտարերկրեայ ֆելսերը քանա-
կապէս չափ չեն եւ հազիւ նշմարելի չափով
փոստում են գրամական չրջանաւորեալ
սլորաւում հայկական շաւանների կապը
սիրիական քաղաքների հետ : Բացասուած
չէ , որ Ասորիքից եւ Ջաղիրիայից Հայաստան
եկած կարաւանների միջոցով այդ օրինակ
ֆելսերը թափանցել են Դուինի ներքին
տաւարի սլորաւ : Սակայն արտաքին կա-
պերի համար տաւել սրահակի վկայութիւն
է 1957 թ . Աղաբաճի Շէնաւան գիւղում
գտնուած արծաթ գրամների գտնձը , որի
նորագոյն գիրհեմը կրում է իր վրայ հիջ-
րայի 119 տարեթիւը , այսինքն թողարկուել
է մ . թ . 737 թիւն³ : Ողջ գտնձը բաղկացած է
բացասապէս օժպեան արծաթ գրամներից ,
սրանք բոլոր տարեթուերի եւ գրուողման
վայրերի ստորաբաժանաւում են հետեւեալ
աուեալներով .

² Հայաստանի պատմութեան պետական թանգա-
րան , գրամայիտութեան բաժնի պալատական ,
թիւ 10678 , 11210 , 11995 , 12395 : Հետազոտում այն
աղբիւրը յիշատակաւում է համառոտապարտած՝ ՀՊԹ
ձեւով :

³ ՀՊԹ , թիւ 17430 :

ՀԻՋԲԱՅԻ	87 (705/06)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	91 (709/10)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	94 (708/10)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	2 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	94 (708/10)	առաքել թոռով	Սուրբ—Իրիշ—ալ—Ահիւսպ	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	95 (713/14)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	98 (717/18)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	103 (721/22)	առաքել թոռով	թողարկուած	Քելքիւն	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	104 (722/23)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	2 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	104 (723/24)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	113 (731/32)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ
ՀԻՋԲԱՅԻ	119 (737)	առաքել թոռով	թողարկուած	վառաքա	բարդաբուս	1 պրամ

Այս տուեալները ցոյց են տալիս, որ Հաստատում մ' Ը-րդ դարի տառջին կէսին նշանակալից տարածում են սնեցել Վասիտում գրասպասած օմայեան արծաթ գրամները : Պարսից ծաղի մօտ գանասպ Իրաքի վաճառահաճ Վասիտ քաղաքը, յերաւի, խալիֆաթում արծաթ գրամների թողարկման ամենաբանակ կենդրոններից մէկն էր Օմայեանների տիրապետութեան մէջ եւ Շէնասանի գանձը, լինելով Ը-րդ դարին պատկանող գանձերից վաղագոյնը Անգրկալկասում, յիշատակութիւն է այդ ժամանակներում բնիւցող հայ-արարական յարաբերութիւնների պատմութիւնից : Ինչ վերաբերում է Սուկ-Մին-ալ-Ահմադ եւ Քերման քաղաքներում թողարկուած գրամներին, սրանք Շէնասանի գանձում տակայ են մէկտեղան օրինակներով, սպա գրանք Հայաստանում հազարադիւտ են :

Բացի յիշեալներից ասանձին օրինակներով Վասիտում թողարկուած օմայեան արծաթ գրամներից գանուել են նաեւ Դաւինի տեղակներում : Հետեւաբար Շէնասանի գանձը հաստատում է նաեւ այդպիսիների ոչ պատահական լինելը Դաւնում Ը-րդ դարի տառջին կէսին⁴ :

Այն իրադարձութիւնը, որ Վասիտում թողարկուած օմայեան գրամները նշանակալից տարածում են սնեցել խալիֆաթի տիրապետութեան Կովկասեան շրջաններում, հաս-

⁴ Мушегян 60, թիւ 8-9.

առատուսժ է նաև: Հայաստանին հարեւան երկրներում գտնուած, Ը․րդ գարին պատկանող գրամական գանձերի առեւալներով: Սակայն գրամական շրջանառութեան պարտում Հայաստանի միջազգային կապերի պիտուար սեղգութիւններն առաւել տեսանելի աւրուարծուսժ են Ը․րդ գարի երկրորդ կէտից սկսած: Հայաստանում ի յայտ եկած արբատեան գրամներն սւ գրամական գանձերը արտադրում են այդ վիճակը, ըստ սրում անմիջական կապերը պիտուսժ են նախև առաջ մերձասոր Աղստանքի հետ: Այդ մասին են վկայում Պարտուսժ գրուսգուսժ, բայց Հայսց Դուին քաղաքի տււրակներում գտնուած Ը․րդ գարի արբատեան պղնձեայ գրամները: Վերջիններս շրջանառութեան մէջ են մտել հիջրայի 142 (մ․ թ․ 759—760), 143 (760—761), 159 (775—776), 163 (779—780), 164 (780—781) թուսկաններից⁵:

Հայաստան—Աղստանք անմիջական կապերի մասին վկայում են նաև ալ—ձապլովիսև ալ—Բար (Դերբենդ) քաղաքում գրուսգուսժ Ը․րդ գարի երկրորդ կէտի արբատեան պղնձէ գրամները, սրանք յայանարեւուել են Դուինի կենդրանական թաղամասի պեղսւսժներից⁶: Այդ կապերից յիշատակ են մնացել

⁵ ՀՊԹ, թիւ 11146, 11147, 11207, 14683, 11197, 13841, 3087, Мушегян, թիւ 26—34, 335:

⁶ ՀՊԹ, թիւ 12738, 11523:

Դա ինուժ գանուած Ազուանքի տրարաւաւ
անունը կրող (Աստան) չիջրայի 153 (770),
177 (793—794), 178 (794—795), 193 (808—
809), 204 (819—820) եւ 214 (829—830)
տարեթուերով տրրասեան պղնձէ գրամ-
ները⁷։ Հայաստան—Ազուանք կապերի ան-
միջականութիւնը գրամական շրջանաւա-
թեան ներքին սրբաւում, ներկայացնում են
նաեւ։ Դա ին քաղաքի վրաստակներից ի յայտ
եկած երկու գրամական գանձերը, սրանք
բազկացած են բացասապէս տրրասեան
պղնձէ գրամներից, մի վկայութիւն, որ
բնորոշ է տեղական շուկայի մանրածախ
տաւարին։ Այդ գանձերից մէկի մէջ հաւա-
քաւած են հետեւեալ տարեթուերի եւ անուն-
ների պղնձեայ գրամները.

	Գրամ
184 (800) թիւ, Ասադ իրն Եապիդ	11
186 (802) թիւ, Մուհամմէդ իրն Եապիդ	1
187 (802—803) թիւ, Խալիֆա իրն Խալիֆ	1
208 (823—824) թիւ, Խալիֆ աբ-Մամուն	14
208 (823—824) թիւ, Մուհամմէդ իրն Մալիֆ	1
Անորոշ	1

Ընդամէնը՝ 29

Թւ. րդ գարի տաւջին քասորդին վերա-

⁷ ՀՊԹ, թիւ 3090, 3096, 3100, 3155, 10841,
11149, 11199, 11206, 12326, 12347, 11254, 12363,
12077, 17299։

բերող այս պղնձեայ գրամները թողարկուել են Հայաստանում եւ Ադուանքում⁸։ Եթէ նկատի աւնենանք, որ պղնձեայ գրամները չէին մտնում արտաքին առևտրի սլաքայ, ապա պարզ է դառնում, որ այս դանձր եւս փոստում է Հայաստան-Ադուանք կապերի անմիջականութիւնը։ Այդ անմիջականութիւնը օրինաչափ էր, որովհետեւ Արարական Խալիֆայի վարչական բաժանմամբ Հայաստանը եւ Ադուանքը մտնում էին մէկ նահանգի մէջ, ըստ որում նրանցում գրուած պղնձեայ գրամները նշանակուած էին ներքին շուկայի կարիքների համար եւ սովորաբար նահանգի սահմաններից դուրս չէին անցնում։

Պղնձէ գրամների երկրորդ դանձը, որ գտնուել է 1958 թ., իր մէջ պարունակում է Հայաստանում եւ Ադուանքում գրուողուած հետեւեալ ֆելտերը, ըստ տարեթուերի ու իշխանական անունների⁹։

Դրամ

177 (793—794) թիւ, Խալիպ իրն Եւպիպ	1
Ջնջուած տարեթուով, Ասադ իրն Եւպիպ	3
187 (802—803) թիւ, Խալիֆ իրն Խուզէյթ	3
208 (823—824) թիւ, Խալիֆ ալ-Մամուն	5
Ջնջուած տարեթուով եւ իշխանական անուններով	10

Ընդամէնը՝ 22

⁸ ՀՊԹ, թիւ 17498։

⁹ ՀՊԹ, թիւ 17600։

Դրամական չըջանալու թեման ներքին սլորակն բնորոշ այս առևտրները եւս վկայում են Դուին-Պարտաւ սերտ կապերի մասին, միտմամանակ ընդգծելով աւելիան չուկաներում սղնձեայ գրամները գործառական նշանակութիւնը, որ ծառայուել էր Բ. րդ դարի վերջին եւ Թ. րդ դարի սկզբին: Պատմութեան հինց այդ մամանակներում էր, որ բարձրացել էր Պարտաւ քաղաքի վերը «Արմինիա» նահանգի կառավարման գործում, որ վստայրուել էր արքայականները գլխաւորապէս¹⁰:

Առաւմտաւրապիւնները սլորակել են Պարտաւի կարեւորութիւնը Անգրկաւկաստովանցնող կարաւանային աղբանքաւաւանակութեան գործում¹¹: Յայտնի են նաեւ սրտամական վկայութիւններ հայոց Դուին քաղաքի նշանակութեան մասին: Բայաշայատաւ եւ, որ Բ. — Թ. րդ դարերում Կար-Արաքս Միջուկաքի տնտեսական կեանքի խոշոր կենդրոնները հատկաւ գործել էին Դուին եւ Պարտաւ քաղաքները, որոնցում թուարկուած արքայական սղնձեայ գրամները նշանակաւից տարածում ունէին տեւարի հայկական չուկաներում: Սակայն սղնձեայ գրամները բնորոշ

¹⁰ Խոփուկ Կայանկատաւայի, Պատմութիւն Ագուանից Աշխարհի, թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանոթագրութիւնները Վարայ Առաքելեանի, Երեւան, 1963, էջ 254:

¹¹ В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 151.

են ներքին տուեարի մանրամասն պարծարքներին : Միջազգային տպրանքափոխանակութեան համար կարեւոր էին արծաթէ գրամները : Այդ առումով անհրաժեշտ է պարզել , թէ Արեւելեան Խաղիֆաթի սակզմման վաղ ժամանակներէ , այսինքն Ը․րդ գարի Զրդ կէսից , մինչեւ Արեւելքում այսպէս կոչուած «արծաթի ձգնածամբ» սկսուելը , այսինքն մինչեւ Փ․րդ գարի վերջը : Հայաստանում ինչպիսի արծաթ գրամներ են չրճանաւորութեան մէջ եղել եւ այդ գրամները իրենց ծագման աշխարհադրական ու ժամանակագրական տուեալներով ինչպիսի սեղեկութիւններ են տալիս երկրի միջազգային կապերի հիմնական ուղղութիւններին :

Գիտութեանը յայտնի է , որ արբտեան գլըհններին յայտնարերումները պանդուածային բնայթ են կրում : Դրանք ցայց են տալիս , որ ի տարբերութիւն վաղ արարական ժամանակների , արդէն Ը․րդ գարի երրորդ քառորդից սկսած բնդլայնուել էր Արեւելեան Խաղիֆայութեան գրամական չրճանաւորութեան սլորար : Ընդլայնուել էր այն նրա տիրակալութեան հայկական տարածքի վրայ՝ Միջին Ասիայից մինչեւ Միջերկրականի երկրներին միջեւ կառարուպ տպրանքային փոխանակութիւնը : Սակայն ինչ բնորոշութիւն ունէր գրամական անտեսութիւնը Հայաստանում եւ արտաքին տուեարի ինչ կապեր են գիտաւում Խաղիֆաթի ներսում կառարուպ գրամական չրճանաւոր-

ստիժան տուեալներով : Այս հարցերին պատասխանելու համար նախ և առաջ հարկ է նկատի առնել, որ իր աշխարհադրական գիրքով «Արմինիա» նահանգը կարեւոր ստղծող իտական և անտեսական նշանակութիւն ունէր Արեւելեան խալիֆաթի համար : Նրա միջով անցնում էին գէղի սլաւոնական շուկաները՝ սանաղ կարաւանային ճանապարհները : Անգրկովկասի աղբւնքային սրտադրութեան, յատկապէս Կար-Արաքս Միջագետքի ամենանշանաւոր կենդրանները, ինչպէս նաեւ բուն Հայաստանի հարստային շրջաններն ընդգրկում էին խալիֆաթի «Արմինիա» նահանգի մէջ¹² :

¹² Խալիֆաթի «Արմինիա» նահանգը միջնադարի սրբար պատմիչների մոտ յիշատակուում է սրպէս կազմուած մի քանի շրջաններից : Այսպէս, արինակ, բոսալ-Բելլաձորու Արմինիան բաժանուած է Լզել շորս մասերի, սրանցից Միւնիքը և Լզուանքը միասին կազմել են այսպէս կոչուած «Առաջին Արմինիան», Վրաստանի արեւելեան մասը ներկայացրել է սրպէս շոր «Արմինիա», Վասպուրականը, Գաինը, Շիրակ-Տայքը և Բաղրեւանդը միասին գիտուել է սրպէս շոր «Արմինիա», իսկ Արշամաշտար, Կարինը, Խլաթը, Արճէշն ու Աղասուհիքը՝ Արդ «Արմինիա» : Մէկ տրիշուելեկութեամբ ալ-Բելլաձորին «Արմինիա» նահանգի ստորաբաժանումները յիշատակում է նաեւ տարբեր շրջանների միասնութեամբ, բոս սրի Նին «Արմինիան իր մէջ ընդգրկել է Միւնիքը, Լզուանքը և Խլիֆիսը : «Երկրորդ Արմինիան»՝ Շիրակը, Տայքը, Բաղրեւանդը, Գաինը և Վասպուրականը : «Երրորդ Արմինիան»՝ Կարինը, Խլաթը, Արճէշը և Աղասուհիքը (Բաջուհայ) : «Չորրորդ Արմինիան»՝ Արշամա-

Գնահատելով այդ նահանգի՝ սրբէս մէկ վարչական միասնի պատմական նշանակութիւնը խալիֆաթի տիրապետութեան մէջ, անհրաժեշտ է քննութեան անել արեւելեան գրամներէ բաւար այն գանձերը, որոնք յայտնարեալ են «Արմինիա»ի հայկական, վրացական եւ ալբանական չրջաններում: Դրամագրական նիւթերի քննութեան այդ սկզբունքով միայն հնարուոր կը գտանայ բացայայտել Հայաստանի գրամական չրջանատեղեան զարգացման եւ նրա տեսարանական կապերի ստեղծները:

«Արմինիա» նահանգում գտնուած եւ Արտսեաններէ տիրակալութեան ժամանակներին վերաբերող արձաթ գրամական գանձերից վաղագոյնը պատկանում է Ը. գարիերսի- քասսիդին: Այն յայտնարեալ է Ալուանքում, նախկին Գանձակ քաղաքի, այժմեան Կիրավարաղի մօտ: Գանձի պարունակութեանց պահպանուած 187 տպեան եւ տրրսեան տմբողջական ու կտարուած արձաթ գրամներից նորագոյնը թուարկուել է հիշրոյի 155 (772—773) թ.: Ըստ գրուող-

չտր (ճիճչտր): *См.* ал-Белазори, Из книги «Завосвание стран», Баку, 1927, стр. 5; С. Шлепчян, Административная политика Арабского халифата в Армении в VII—IX вв., Ереван, 1955, стр. 9—10 (автореферат диссертации); Шахназарян, Двин. Историко-географический очерк, стр. 78.

ման վայրերի գտնվի գրամները ներկայաց-
նում են հետևեալ տեղանունները¹³.

	Գրամ
Վասիա	83
Դիմեչե	22
Արմինիա	14
Առան	5
Մերսի	5
Դարարչերդ	5
Արդաշիր-Սարգս	3
Իստախրի	3
ալ-Անդալուս	3
ալ-Բասրա	3
Կերման	3
Սուկ-ալ-Աշվադ	1
սա-Տոյմերա	1
Կնկուսժ քաղաքային տնտեսներով	20
Տունդի Սարսր	2
սա-Ռեյ	2
Սարսր	2
ալ-Արամսիա	1
ալ-Բար	1
ալ-Ջեզիրա	1
Սոհի	1
ալ-Մարարեկա	1

¹³ Е. А. Пахомов, Монетные клады . . ., вып. I—IX, Баку, 1926—1966, №№ 333. Հետազոտումն ան-
աշխատանքի ենթարկվել է համապատասխան
ձևով՝ ПМК.

	Դրամ
ալ-Մսւհամմէդիա	1
Մեյսան	1
Նեհրաբրա	1
Հերաթ	1
Համադան	1

Յիշեալ քաղաքներում թաղարկուած
 գրամները բաշխուածը խաւիֆաթի (վարչա-
 կան բաժանմամբ) Արեւելքում առձմանուած
 նաճանդների վրայ ներկայացնում է նրանց
 հետեւեալ յարաբերակցութիւնը սակսմներով
 տրուողայստ՝ .

Իրաք	87 գրամ = 46,52 ⁰ / ₀
Սիրիա	22 գրամ = 11,76 ⁰ / ₀
Արմինիա	14 գրամ = 7,49 ⁰ / ₀
Քարս	11 գրամ = 5,94 ⁰ / ₀
Սարսան	7 գրամ = 3,75 ⁰ / ₀
Ասան	6 գրամ = 3,21 ⁰ / ₀
Սուդիստան	6 գրամ = 7,21 ⁰ / ₀
Ջերալ	5 գրամ = 2,70 ⁰ / ₀
Իսպանիա	3 գրամ = 1,60 ⁰ / ₀
Կերման	3 գրամ = 1,60 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	2 գրամ = 1,07 ⁰ / ₀
Ջեյիբա	1 գրամ = 0,54 ⁰ / ₀

Մնացած 20 գիրհմները, որոնք անորոշ
 են, կազմում են 10,61 սակսո :

Արժաթ գրամների յաջորդ գանձը գլխա-
 նուէլ է Ազրբեջանական ՍՍՀ Կարեւոյինոյ

քաղաքում¹⁴ : Այդ գանձից պահպանուել են 91 գիրհեմներ , որոնց մէջ նորագոյնը թուղարկուել է Նիջրոյի 166 (782—783) թ. : Իրենց ծաղման աշխարհադրական տուեալներով , այսինքն ըստ զրուսագման վայրերի , կարեւոր լինոյի գիրհեմներն ստորաբաժանուում են .

	Գրամ
Մեղինա աս-Սալամ	43
ալ-Բասրա	12
Արմինիա	12
ալ-Քաֆա	9
ալ-Մուհամմեդիա	4
Վասիա	4
ալ-Իստախրի	2
Զէյ	1
աս-Ռէյ	1
ալ-Մուրարեկա	1
Իֆրիկիլա	1
Տարարխստան	1

Տակասոյին ցարարեքակցութեամբ զրանք ներկայացնում են հետեւեալ նուանդները .

Իրաք	68 զրամ = 74,72 ⁰ / ₀
Արմինիա	12 զրամ = 13,18 ⁰ / ₀
Զեքուլ	6 զրամ = 6,60 ⁰ / ₀
Ֆարս	2 զրամ = 2,20 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	2 զրամ = 2,20 ⁰ / ₀
Տարարխստան	2 զրամ = 1,10 ⁰ / ₀

¹⁴ ПМК, II, 386.

Հետևեալ գանձը Հայկական ՍՍՀ Մարտահաշիւի շրջանի վերին Գետաչէն գիւղում գտնուած արծաթ գրամների գանձն է, որի նորագոյն գիրհամը պատկանում է Հիջրայի 170 (786—787) թ.¹⁵։ Դասակարգ գանձի այն մասից, որը պահպանուել է եւ յանձնուած է մեր քննութեանը, կարող ենք նշել նրա գրամների ծաղման հետևեալ տեղանունները.

Մեղինատ ալ-Սալամ	5 գրամ
Արմինիա	2 գրամ
Վասիա	2 գրամ
ալ-Մուհամմեդիա	2 գրամ
ալ-Քաֆա	1 գրամ
ալ-Հարունիա	1 գրամ

Այդ տեղանունները ներկայացնում են թուրքալեզու հետևեալ նահանգները.

Իրաք	8 գրամ = 61,500/0
Արմինիա	3 գրամ = 23,100/0
Ջերադ	2 գրամ = 15,400/0

Գրեթէ նայն տուեալներն է ներկայացնում նաեւ Ազրբեջանական ՍՍՀ թուադի շրջանի թուադ գիւղում 1933 թ. գտնուած գրամական գանձը, որի նորագոյն գիրհամը պատկանում է Հիջրայի 170 (786—787) թ.¹⁶։ Թուադի գրամական գանձի կազմում Իրաքի

¹⁵ ՀՊԹ, թիւ 14516, 14517, 14522, 14577, 15197, Мусегян, стр. 39.

¹⁶ ПМК, II, 388.

զրամները (Մեղինատա աս-Սալամ՝ 5 զրամ, ալ-Բասրա՝ 2 զրամ) ներկայացնում են նրա պարունակություն 70) ասկարը: Մնացած իրհանները թողարկուել են ալ-Հարունի, Մեղինատա Զերենջ եւ ալ-Մուհամմեդի քաղաքներում:

Ը. գարի վերջին աստնամեակներին է վերաբերում նաեւ Վրացական ՄՄՀ Սաշխարի շրջանի Սաւանա գիւղում գտնուած արծաթ զրամներից բաղկացած գանձը¹⁷: Վերջինիս պարունակությունն հորատայն իրհանքը կրում է իր վրայ Տիջրույի 170 (786—787) տարեթիւը:

Սաւանայի զրամական գանձը յիշատակում է զրամների ծագման հետեւեալ ակումտները.

	Գրամ
Մեղինատա աս-Սալամ	41
Բասրա	8
Քուֆա	6
Արմինիա	5
Մուհամմեդիա	3
Ասան	2
Վասիտ	1
Թէլ	1
Արաաշիր-խարրա	

¹⁷ И. Л. Джалагатания, Монетные клады Грузии, том I, Тбилиси, 1975, стр. 24, 35.

Այսպիսով Անդրկովկասում գտնուած Ը. դարի վերջին վերաբերող բոլոր դրամական գանձերը ցոյց են տալիս, որ Հայաստանի, Աղստանքի եւ Արեւելեան Վրաստանի, այսինքն խալիֆաթի «Արմինիա» նահանգի շահաներում տարածուած են Լզել տատերապէս Իրաքի եւ Իրանի քաղաքներից դուրս եկած արծաթ դրամները :

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ տուեալներ են ներկայացնում իններորդ դարի դրամական գանձերը : Նախ եւ տաջ յիշատակելի են Այրբեջանական ՍՍՀ Այդամ քաղաքում, 1934 եւ 1935 թթ. գտնուած Երկու արծաթ դրամական գանձերը, որոնց մէջ ժամանակով նորադպն դրամները թողարկուել են 188 (803—804) եւ 189 (804—805) թթ. :

Այդամի տաջին գանձից պահպանուել են 59 արբասեան գիրճեմներ¹⁸, որոնք ըստ ծագման վերաբերում են հետեւեալ վայրերին .

	Գրամ
ալ-Արբասիա	17
Իֆրիկիա	7
Մեյրինա-աս-Սալամ	7
ալ-Մուհամմեդիա	7
Տարաբիասան	5
Տուզդա	2

¹⁸ ПМК, II, 391.

	Գրամ
ալ-Բասրա	2
Վասրա	2
Առան	2
Արմինիա	1
Ջէյ	1
Ջերենջ	1
Քերման	1
ալ-Քուֆա	1
Միսր	1

Ըստ նաշանդների այս տեղանունները
ներկայացնում են .

Աֆրիկա	27 գրամ = 45,76 ⁰ / ₀
Իրաք	12 գրամ = 20,34 ⁰ / ₀
Ջերալ	8 գրամ = 13,56 ⁰ / ₀
Տարաբիստան	5 գրամ = 8,47 ⁰ / ₀
Առան	2 գրամ = 3,30 ⁰ / ₀
Արմինիա	1 գրամ = 1,70 ⁰ / ₀
Քերման	1 գրամ = 1,70 ⁰ / ₀
Սելիստան	1 գրամ = 3,38 ⁰ / ₀
Անուրշ	2 գրամ = 3,38 ⁰ / ₀

Յիշատակումս՝ արբասեան գրամներից
բացի գանձում եղել են նաև խոսքով Բ.
Պարուկյի (590) — (628) գանձադրութեան սու-
րիններին թողարկուած ստանան երկու
գրամիաներ , պահլավերէն նԱԽ եւ նԱԽ
նշաններով :

Ուղղամբի երկրորդ գանձը ներկայացնում է (արձանի գրամների վրայ նշում) հետև-
ելալ տեղանունները¹⁹ .

	Գրամ
Ուղղինա աս-Ուլամ	14
ալ-Ուս համմեկիա	11
Ուսան	9
ալ-Բասրա	7
Ուրմինիա	5
ալ-Հարունիա	5
Վասիա	5
Ուղղինա Ջէյ	5
ալ-Քուֆա	3
Իֆրիկիա	2
Տարաբխտան	2
ալ-Արբասիա	1
Վելիիա	1
Ուղղինաա Բալի	1
աս-Թէյ	1
Ուլջիստան	1

Տարաբխտար, վեց գրամների վրայ տեղանուններին վերաբերող արձանագրու-
թիւնները չեն պահպանուել : Գրամների
խմբաւորումն ըստ նահանգների ցայց է տալիս
ներանց սակասային յարաբերութիւնը .

¹⁹ ПМК, III, № 823.

Իրաք	29 դրամ = 36,71 ⁰ / ₀
Ջերալ	17 դրամ = 21,52 ⁰ / ₀
Ալմիրիա	10 դրամ = 12,66 ⁰ / ₀
Ասան	9 դրամ = 11,30 ⁰ / ₀
Անարս	6 դրամ = 7,61 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	4 դրամ = 5,00 ⁰ / ₀
Տարարիսան	2 դրամ = 2,53 ⁰ / ₀
Խորասան	1 դրամ = 1,20 ⁰ / ₀
Ալջիսան	1 դրամ = 1,20 ⁰ / ₀

Համադաստատման տուեալներ է առիւն նաեւ Վրացական ՄՄՀ Թեւրաւի շրջանի Պէճալի գիւղում 1937 թ. գտնուած արծաթ դրամների գանձը, որը բաղկացած է սասանեան, արաբա-սասանեան, աղլարեան եւ սասանեապէս արբասեան գիրհներէջ²⁰ : Գանձի կազմի նորապոյն դրամը վերաբերում է 607—608 թթ. : Իրենց ծաղման տեղանուններով պէտքերան գանձի դրամները խմբաւորում են .

	Դրամ
Ալմիրիաու առ-Սալամ	36
Ասահամմեգիա	26
Ալմիրիա	8
Ջէլ	8
Բասրա	7
Ասան	7

²⁰ И. Л. Джалагания, Монетные клады Грузии, том I, стр. 35—36; հետազոտում իրականացրել է Դ. Դжалагания.

	Գրամ
Ագրասիա	7
Մառցեն Բաջուհայս	6
Վասիա	4
Իֆրիկիա	4
Զերենջ	4
Բալիս	2
Քերման	2
Քուֆա	1
ալ-Անդալուս	1
Մուրարեկ	1
Ռամհանուզդ.	1

Դրամների նահանգային ստորաբաժաններումը նշում է նրանց ունեցած հեռավորությունը յարարերսթիւնը .

Իրաք	49 դրամ = 39,400/0
Տերալ	34 դրամ = 27,200/0
Արմինիա	14 դրամ = 11,200/0
Աֆրիկա	11 դրամ = 8,800/0
Ասան	7 դրամ = 5,600/0
Սեփուսան	4 դրամ = 3,200/0
Քերման	2 դրամ = 1,600/0
Խորասան	2 դրամ = 1,600/0
Իսպանիա	1 դրամ = 0,800/0
Խուզիստան	1 դրամ = 0,800/0

Այս ժամանակներին է վերաբերում նաև Հայկական ՍՍՀ Արալեանի չրջանի Գասանի գիւղում 1930 թ. գտնուած դրամական դանձր, որի նսրադայն դրամը կրում է

Հիջրացի 207 (822—823) տարեթիւը²¹ :
 Ըստ գրուածման վայրերի գրամները բաշ-
 խոււմ են .

	Գրամ
Մեղինոս-աս-Սալամ	16
ալ-Մուհամմեդիա	9
ալ-Իֆրիկիա	3
ալ-Քուֆա	3
Վասիա	3
ալ-Արբասիա	2
ալ-Ֆասլա	2
Մեղինոսա Բալխ	2
Մեղինոսա Իսպահան	2
Քերման	2
Մասպեն Բաջուէնայս	1
Մասպեն ալ-Շուշ	1
Դիմեշք	1
Մեղինոսա Զերենջ	1
Մեղինոսա Զէյ	1
Մերվ	1
աս-Ռէյ	1
Տարաբխան	1
Տուզդա	1
անսրուշ	3

Ուշագրաւ է, որ Գասնի գիւղում գրու-
 նաւած թ. գ. տառջին քառարդին պատկա-
 նող այս գանձում եւս արբասեան գրամնե-
 րից բացի կան նաեւ սասանեան Խոսրով Բ .

²¹ Հգթ, թիւ 7200—7228, 8274—8309, ПМК,
 III, թիւ 824 :

Պարուէգի եւ Իրանի օմայեան նահանգապետ) Ուրէյգալլահ իրն Չիեպի, չիջրայի 62 (681—682) թ., ինչպէս նաեւ Տարաբիստանի արքայական կուսակալ Օմար իրն ալ-Ալայի (սեպական տարեգրութեան 128 = մ. թ. 770թ.) արծաթ դրամները։ Այլ նոյն պանձի մէջ մտել են նաեւ յետեֆսիան գրամներ, որոնք թագաւորել են օմայեան խալիֆաներ՝ Ալի-ալ-Մեյիքի, Վալիդ երկրորդի եւ շիշամի գահակալութեան տարիներին։ Պատահում գանուած պանձի դրամները ներկայացնում են հետեւեալ հարստութիւնները.

	Գրամ
Սասանեաններ	1
Իրանի արաբական կուսակալներ	2
Օմայեաններ	5
Արքայականներ	47
<hr/>	
Ընդամենը՝	55

Ինչպէս տեսնում ենք, պանձում գերակշռում են արքայական գրամները, որոնք շրջանառութեան մէջ են մտել հետեւեալ խալիֆաների գահակալութեան տարիներին.

	Գրամ
ալ-Մանսուր (754—775)	11
ալ-Մահդի (775—785)	12
սու-Ռաշիդ (786—809)	17
ալ-Ամին եւ ալ-Մամուն. համատեղ գահակալութեան (809—833)	7
<hr/>	
Ընդամենը՝	47

Իրենց ծաղման հաճանգային տուեալներով գանձի գրամները ներկայացնում են .

Իրաք	24 գրամ = 44,45 ⁰ / ₀
Ջերալ	13 գրամ = 24,08 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	6 գրամ = 11,12 ⁰ / ₀
Խորասան	3 գրամ = 5,55 ⁰ / ₀
Քերման	2 գրամ = 3,70 ⁰ / ₀
անորոշ՝ մէկ գիրքում	
(1,85 ⁰ / ₀)	

Արմինիա	1 գրամ = 1,85 ⁰ / ₀
Մուեքաննախր	1 գրամ = 1,85 ⁰ / ₀
Սեջիստան	1 գրամ = 1,85 ⁰ / ₀
Սիրիա	1 գրամ = 1,85 ⁰ / ₀
Տարսըխտան	1 գրամ = 1,85 ⁰ / ₀

Համանման ցուցմունքներ է տալիս նաև Հայկական ՍՍՀ Մարտահուշ շրջանի ներքին Գեոաշէն գիւղում գտնուած գրամական գանձը, որի նորոգոյն գրամը թաղարկուել է Նիջրոյի 220, այսինքն մ. թ. 835 թ.²² :

Գեոաշէնի յիշեալ գանձի գրամները ըստ հարստութեան բաշխուած են .

Սասանեաններ	1 գրամ
Օմայեաններ	1 գրամ
Աբբասեաններ	18 գրամ
<hr/>	
Ընդամէնը՝	20 գրամ

Ըստ գրամների ծաղման վայրերի .

²² ՀՊԹ, ԹԻ. 17735/1—20 :

	Գրամ
Մեղինատա սա-Սալամ	5
ալ-Աբգրասիա	4
ալ-Մուհամմեդիա	3
Մեղինատ րալի	2
ալ-Քուֆա	1
Վասիա	1
Իսպահան	1
Սամարքանդ	1
Ասան	1
Նիհաւենդ	1

Ըստ նահանգների .

Իրաք	7 գրամ = 350/0
Ջերալ	5 գրամ = 250/0
Աֆրիկա	4 գրամ = 200/0
Խորասան	2 գրամ = 100/0
Ասան	1 գրամ = 50/0
Սուդ	1 գրամ = 50/0

Նոյնքան ուշադրու ատեալներ է պարտնակում Միսիսիպիան գանձը, որը գրանուել է Վրացական ՍՍՀ Կատրեկան շրջանում²³ : Գանձի նորագոյն գրամը վերաբերում է 810—833 թթ., բայց որում պահուած ըստը արծաթ գրամները իրենց ծագման հարստութեան ատեալներով ներկայացնում են հետեւեալ թմբերը .

²³ Джалагання, стр. 38.

Ստատիստիկներ	3 գրամ
Օմսկեաններ	16 գրամ
Արբանեաններ	283 գրամ
Իգրիսեաններ	3 գրամ
<hr/>	
Ընդամէնը՝	305 գրամ

Իրենց ծագման տեղանուններով Մթիւ-
ձիւրեան զանձի գրամները ստորաբաժան-
ւում են .

	Գրամ
Մեղինա սո-Ստրամ	84
ալ-Մուհամմեդիա	49
ալ-Արբանիա	35
Իֆրիկիա	20
ալ-Քուֆա	19
Բասրա	16
Ձէյ	12
Ասան	10
Վասիա	8
Մոսպէն Բաջուհայս	7
սո-Ռէյ	4
Ձերենջ	4
Հարունիա	3
Քերման	3
Դիմէշք	1
Արմինիա	3
Վէլիլա	3
Արասչիւր Խուրբա	2
Հարունարագ.	2

	Դրամ
սոս-Ռոֆիկա	2
Բալխ	2
Սեջիստան	2
Հերաթ	1
Շեք-ալ-Տէյմերա	3
սոս-Սամրա	1
ալ-Անդալուս	3
Մերսլ	1
Սամարքանդ	1
Նիսարուր	1
անարուշ	3

Այլ կերպ ստած՝ Մթխձիրեան զանձի
 զրամները սպրանքային փոխանակութեան
 միջոցովին չսկսյում ներկայացնում են
 արարական ախրակալութեան հետեւեալ երկ-
 րամասերը .

	Դրամ
Իրաք	127
Ջերալ	66
Աֆրիկա	56
Արմինիա	15
Առան	10
Սեջիստան	6
Խորասան	6
Ֆարս	3
Քերման	3
Ջեզիրա	2
Սիրիա	2
Իսղանիա	1

Նման ցուցմունքներ է տալիս նաև Վրացական ՍՍՀ Բողոքականության շրջանի Գեղիկան գիւղում գտնուած (1949 թ.), իննբարդ գործի երեսնական թիվ. սրահանոց գանձը²⁴, որի տրծաթ գրամները իրենց պատկերազրութեան առեւտրներով խմբաւորուած են.

	Գրամ
Սասանեաններ	1
Տարարխտանի տրքասեան	
Կուսակալներ	2
Օմայեաններ	5
Արքասեաններ	25

Այս գանձից պահպանուած յիշեալ գրամների մօտ կէսը գրաստման տեղանունների եւ տրծանազրութիւնների մանրամասնութիւնների ընթերցման աւտակէտից, ցուածք, մնացել են անորոշ: Սակայն որոշումները ներկայացնում են իրենց ծագման հետեւալ տեղանունները.

	Գրամ
Մեդրնա տո-Սալամ	4
Վասիտ	3
Իֆրիկիտ	3
Դիմէշի	2
Տարարխտան	2
ալ-Արրասիտ	1
Արմինիտ	1

²⁴ Джалагания, 29; ПМК, VI, № 1607.

	Դրամ
Առան	1
Սեջիտտան	1
Ռէյ	1

Յաջորդ գտնված Հայկական ՍՍՀ Շում-
չաղիների շրջանի Պատմա-արքայադար գիտության հան-
դամ գտնուած (1970 թ.) գտնված է, որի
կազմի նորագույն տրամադրված գրամը թույլա-
կուել է հիշարարի 228 թ. այսինքն մ. թ.
842—843 թթ.²⁵։ Դրամները խմբաւորուելի
բոս նրանց ծաղման վայրերի ցայց է տալիս։

	Դրամ
աւ-Արքայադար	6
Մեղիկա տա-Սաւամ	5
Մեղիկա Ռէյ	2
անորոշ	2
Իֆրիկա	1
Մատակէն Բաջուհայա	1
Միւր	1
աւ-Մուհամմեդիա	1

Այլ կերպ տաւ՝ գտնված գրամները
տակտային յարարերու թեւամբ ներկայա-
նամ են խալիֆաթի հեաւեալ հաւանդները։

Աֆրիկա	8 գրամ = 42,100/0
Իրան	3 գրամ = 15,790/0
անորոշ	2 գրամ = 10,540/0
Իրաք	5 գրամ = 26,310/0
Հայաստան	1 գրամ = 5,260/0

²⁵ ՀՊԹ, թիւ 18446/1—19։

Առաւել հարստա սուեաւըներով ներկայանում է մեր տաջ Հայկական ՍՍՀ Մարտահաւ չրջանային կենդրոնում գտնուած գրամական գանձը²⁶, որից պահպանուած գրամներէ շարքում նորագոյնը թագարկուել է հիջրայի 236, այսինքն՝ մ. թ. 850—851 թթ.։ Ըստ հարստութեան գանձի գրամները ներկայացնում են.

Ստանեաններ	3 գրամ
Օմայեաններ	11 գրամ
Աբրահեաններ	72 գրամ

Բայց զբանցից, այդ նոյն գանձում կան նաեւ Իրանի օմայեան կուտակաւըներից Զիյադ իրն Աբու Սաֆեանի անունով հիջրայի 41—55, այսինքն՝ մ. թ. 664—675 թթ. թագարկուած, այսպէս կոչուած՝ «արարա-ստանեան» երկու արծաթ գրամներ եւ Տարարիստանի արբասեան նահանգապետ Օմար իրն ալ-Ալայի իշխանութեան տարիներին տեղական տամարի 132 թ., այսինքն՝ մ. թ. 783—784 թթ. գրուագրուած մէկ հաւ կէս գրախմանոց։ Մարտահաւ գանձի պահպանուած գրամները յիշատակում են իրենց ծագման հետեւեալ վայրերի անունները.

	Գրամ
Մեզինաս տա-Սալամ	16
ալ-Մուհամմեդիա	8
ալ-Աբրահիա	6

²⁶ ՀՊԽ, թիւ 17749—17758։

	Գրամ
Վասիտ	6
Մեղինատ Սամաբքանդ	5
Մեղինատ Բալխ	2
Մեղինատ Զերենջ	2
Առան	1
Արմինիա	1
ալ-Քուֆա	1
ալ-Շաշ	1
Սուրա-մին Ռատ	1
Քերման	1
Սաման	1
Տարաբխտան	1

Մնացած գրամները վրաց, տարտարս-տարար, տեղանուններին վերաբերող գրամ-թիւներ չեն պահպանուել :

Մարտանու պանծի արբանեան գրամ-ները իրենց վրաց ունեցած արձանագրութիւններով յիշատակում են հետեւեալ խա-րիֆների անունները, որոնց պահակաւորութեան տարիներին գրանք մտել են շրջանաւորութեան մէջ²⁷ :

	Գրամ
ալ-Մանսուր (136—158 = 754—775)	4
ալ-Մազդի (158—169 = 775—785)	6
ալ-Հադի (169—170 = 785—786)	1
առ-Ռաշիդ (170—193 = 786—809)	37

²⁷ Գահակաւորութեան տարեթուերը նշումով են ինչպէս հիշրոյի, այնպէս էլ մեր տարեգրութեան սկզբունքով :

ալ-Մամուն (195—218 = 810—833)	3
ալ-Մուսաբի (218—227 = 833—842)	5
ալ-Վասիկ (227—232 = 842—847)	2
ալ-Մաթաւաքի (232—247 = 847—861)	14

Ինչպէս աւսնում ենք, արրատան գրամների տատակացոյն մասը վերաբերում է Հարուն առ-Ռաշիդի տարիներին եւ հետագայում այդ տատակաթիւնը պահպանուել է : Սակայն Մարտունու պանծը հետաքրքրական է նաեւ իր պարունակած արծաթ գրամների կոտորակային մասերով : Այսպէս, արժնակ, պանծի մէջ հաւաքուած են .

	Հաւ
ամբողջական գիրհմներ	18
գիրհմի $\frac{2}{3}$ մասը	3
գիրհմի $\frac{3}{4}$ մասը	5
գիրհմի $\frac{1}{2}$ մասը	9
գիրհմի $\frac{1}{3}$ մասը	7
գիրհմի $\frac{1}{4}$ մասը	22
գիրհմի $\frac{1}{5}$ մասը	17
գիրհմի $\frac{1}{6}$ մասը	6
գիրհմի $\frac{1}{8}$ մասը	2

Ընդամենը՝ 89

Ահարամեչաւ ենք համարում նշել, որ Հայաստանում եւ նրան հարեւան երկրներում ամբողջականերից մասերի վերածուած արծաթ գրամների յայտնաբերումները շատ չեն, հետեւորար նրանց շրջանառութեան

մասին պատեւաւ պանդուխտային տուեալներ
չկան : Հայաստանի գրամական անտեսու-
թեան համար Մարտունու այս պանծը մնում
է գետեւս իրրեւ բացառիկ վկայութիւն :

Յիշատակելի է նաեւ Վրաստանում²⁸
պանտած , Թ . Վ . կէսին վերաբերող մէկ
սրիչ պանծ , որը բազկացած է բաղասուղէս
տարածական գիրհններէջ՝ հետեւեալ յարա-
բերութեամբ .

օմպեաններ	15 գրամ
տրատեաններ	37 գրամ

Ըստ ծագման վայրերի այդ պանծի
գրամները խմբուորուում են .

	Դրամ
Մեղինատ-սոս-Սալամ	19
Վասիւս	9
Բասրա	3
Մուհամմեդիւս	3
Չէյ	2
Արմինիւս	2
Իսղահան	2
Սամարքանդ	2
Սուրա-մեն-Թատ	2
Դիմեչք	1
սոս-Սամիւս	1
Սուր-սի-Ահվադ	1
Քերման	1

²⁸ Джалагания, *հշտած աշխ.* էջ 40 :

	Գրամ
Մահի	1
Քուֆա	1
Բալիս	1
առ-Ռաֆիկա	1

Գանձի վերջին գրամը թողարկուել է խալիֆ ալ-Մուվաւաքիլի (847—861) իշխանութեան տարիներին : Ինչպէս տեսնում ենք այստեղ չկան Խոսրոնիայում եւ Աֆրիկայում գրուադատ գրամներ :

Ըստ նախնայների գրամները ներկայացնում են .

Իրաք	34 գրամ = 65,40 ⁰ / ₀
Ջերալ	7 գրամ = 13,45 ⁰ / ₀
Ասորասան	4 գրամ = 7,69 ⁰ / ₀
Արմինիա	2 գրամ = 3,85 ⁰ / ₀
Սիրիա	2 գրամ = 3,85 ⁰ / ₀
Ջեդիրա	1 գրամ = 1,92 ⁰ / ₀
Քերման	1 գրամ = 1,92 ⁰ / ₀
Ասորիստան	1 գրամ = 14,92 ⁰ / ₀

Արբասեան գրամների տաւելութեամբ Արմենիայում զարգացել է գրամական շրջանառութիւնը նաեւ Թ . Կ . վերջին : Այդ մասին վկայում է Վրացական ՍՍՀ Անմարեան շրջանի Պիչխովան գիւղում գտնուած գանձը , որի նորագոյն գրամները վերաբերում են ալ-Մուտաղիյ խալիֆայի (892—

902) *դահաւարաթեան տարիներին*²⁹ : *Գանձի
դրամները յիշատակում են իրենց ծագման
հետեւեալ տեղանունները .*

	Գրամ
<i>Մեղինատ տո-Սալում</i>	41
<i>ալ-Մուհամմեդիա</i>	9
<i>ալ-Բասրա</i>	8
<i>Վասիա</i>	7
<i>ալ-Քուֆա</i>	6
<i>ալ-Արբասիա</i>	3
<i>Սամարքանդ.</i>	3
<i>Իֆրիկիա</i>	2
<i>Արմինիա</i>	2
<i>ալ-Շաշ</i>	2
<i>Մասդին Բաջանայա</i>	2
<i>Հերաթ</i>	1
<i>Իսպահան</i>	2
<i>Սաբա-մին-Ռասա</i>	2
<i>Քերման</i>	1
<i>Ռամ-Հաբուսդդ</i>	1
<i>Դիմեշք</i>	1
<i>ալ-Անդալուս</i>	1
<i>Ասան</i>	1
<i>Ջերենջ</i>	1
<i>Բուխարա</i>	1
<i>Բեդաա</i>	1
<i>Տադղա</i>	1

²⁹ Джалагания, № 41—42 :

Սրանց խմբաւորումը նախանշուելի կտր-
դով տրտացուում է .

Իրաք	64 դրամ = 64,65 ⁰ / ₀
Ջերաի	11 դրամ = 11,11 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	7 դրամ = 7,07 ⁰ / ₀
Մաւերաննահար	6 դրամ = 6,06 ⁰ / ₀
Արմինիա	4 դրամ = 4,04 ⁰ / ₀
Իսպանիա	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Առան	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Սիրիա	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Խուզիստան	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Խսրասան	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Սեջիստան	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀
Քերման	1 դրամ = 1,01 ⁰ / ₀

Ուշագրաւ է նաեւ թ. դարի վերջին
սլտականայ, Մինդեշտուրի պեղումներէջ
յայտնաբերուած (1948 թ.) դրամական
դանձը³⁰, որը բաղկացած է հետեւեալ քա-
ղաքների ու քրկրամասերի տրծաթ դրամ-
ներից .

	Դրամ
Մեդինա մս-Սալամ	8
Սամաքքանդ	5
Արմինիա	4
Վասիա	4
Չէյ	4

³⁰ ПМК, V, թիւ 1454 :

	Դրամ
ալ-Մուհամմեդյան	3
Բասրա	1
Դարարջիրդ	1
Սուրբա-մեն-Ռասա	1
առ-Սամիրա	1
Սահասա	1

Սրանց հետ միասին նայն գանձում եղել են սասանեան 25 եւ խիստ մաշուած 22 դրամներ : Աշխարհադրական ծաղումով յայտնի , յիշեալ 36 դրամները ներկայացնում են հետեւեալ նախնոցները .

Իրաք	14 դրամ = 38,81 ⁰ / ₀
Ջերալ	7 դրամ = 19,43 ⁰ / ₀
Մուհրաննուխր	5 դրամ = 13,90 ⁰ / ₀
Արմինիա	4 դրամ = 11,12 ⁰ / ₀
Աֆրիկա	3 դրամ = 8,40 ⁰ / ₀
Ֆարս	1 դրամ = 2,78 ⁰ / ₀
Ջեզիրա	1 դրամ = 2,78 ⁰ / ₀
Սիրիա	1 դրամ = 2,78 ⁰ / ₀

Ամփոփելով թ . գտրին վերաբերող վերայիշեալ դրամական գանձերի քննաթեւան , տուեալները , կարող ենք արձանագրել մեր հետեւ տ թիւները .

ա . Հայկական քաղաքներում թ . գ . ազդ ընթացքում լսյն տարածում են սնեցել արատեան գիրհեմները , սրանք թաղարկուում էին Արեւելեան խալիֆաթի տարրեր երկրա-

մատերում էւ սենէին միջադպարին շրջանա-
ստութիւնն .

բ. Հայաստանում, ինչպէս նաեւ հա-
րեւան երկրներում արբատեան գրամների
հետ միասին շրջանառութեան մէջ դարձա-
ստական նշանակութիւն են սնեցել հնուց
մնացած ստանեան գրաւմաները եւ
գրանց ընդօրինակութեամբ թողարկուած
պայպէս կոչուած «արարտ-ստանեան» ար-
ծաթ գրամները : Շրջանառութեան մէջ են
եղել նաեւ հնուց մնացած օմայեան արծաթ
գրամները, որոնք արբատեան գրամների հետ
միասին ընդսնուսում էին տաւարում : Սա-
կայն ինչպէս օմայեան, պայպէս էլ ստա-
նեան եւ արարտ-ստանեան արծաթ գրամ-
ները թ. դարի ընթացքում նուազել են ու
հետադպարւում լրիւ սպառուել :

գ. Հայաստանում եւ հարեւան երկրնե-
րում լայնօրէն տարածուած արծաթ գրամ-
ները եղել են տատելապէս Ը. դարի վերջին
եւ թ. դարի ստաջին երեք տասնամեակնե-
րում թողարկուած արբատեան գիրհեմները :
Հետադպարւում այդ տատելութիւնը պահպա-
նուել է : Արբատեան ստաջին հինգ խալիֆ-
ների օրօք աւելի շատ գրամներ են մտել
շրջանառութեան մէջ, քան նրանց յաջորդ-
ների օրօք : թ. դարի վերջին պատկանող
դանձերը բաղկացած են տատելապէս վաղ
արբատեան ժամանակների, մասնաւորապէս
ալ-Մանսուր (754—775), ալ-Մուհամմադ (775—
785), Հարուն ալ-Ռաշիդ (786—809) եւ նրա

դահաժտոտանդներ ալ—Ամին (809—813) ու
ալ—Մամուն (810—833) խալիֆաների իշխա-
նութեան տարիներին :

դ . Հայաստանը ընդգրկուած է նշել
Արեւելեան խալիֆաթի տիրակալութեան
երկրների միջեւ . ընթացող միջագոյսին
տուեարի սլաւար : Ապրանքաւ — գրամական
յարարերութիւնների գարգացման միտմով
հայկական շուկաներն են թափանցել Իրաքի ,
Սիրիայի , Ջերալի , Ջեզիրայի , Ֆարսի ,
Խալիստանի , Խաբատանի , Սելջուստանի , Մա-
ւերաննախի եւ . տնդամ արարական տիրա-
կալութեան աֆրիկեան ու սպանական քա-
ղաքներում թողարկուած արծաթ գրամ-
ները : Սակայն Հայաստանում եւ հարեւան
երկրներում թ . դ . տարածուած արբատեան
գրամների շարքում տաւելութիւնը պատ-
կանել է Իրաքի (Մեդինատ—տա—Մալամ ,
ալ—Բասրա , ալ—Քուֆա , Վասիտ) եւ այնու-
հետեւ Իրանի (ալ—Մահամմեդիա , Ռէյ ,
Իսպահան) , ինչպէս նաեւ բուն Հայաստանի
եւ Աղստանքի քաղաքներում թողարկուած
արծաթ գրամներին :

ե . Մինչեւ թ . դարի 30ական թիւ . Հա-
յաստանի , Աղստանքի եւ . արեւելեան Վրաս-
տանի քաղաքներում նկատելի տարածում են
ունեցել նաեւ Միջերկրականի աֆրիկեան
շուկաներից (ալ—Արրասիա , Իֆրիկիա , Վե-
լիա , Տուզզա) գորս եկած արծաթ գրամ-
ները : Սակայն հետագայում Աֆրիկայի հիւ-
սիսային ափերից եկող գրամների հոսանքը

թուլացել էր և արդէն թ. դարի վերջին
այն լրիւ աննկատելի է գտնուում :

Գ. Հայաստանի և հարեւան երկրների
ապրանքա-գրամական գործարաններէն ընտ-
րաչ է եղել ամբողջական արծաթ գրամների
ընդունելութիւնը : Արատքին ու ներքին
ստեւարում ամբողջական գրամները ընդու-
նուել են ինչպէս հառահաչում, այնպէս էլ
արծաթի կշտային շափերով : Մասերի վե-
րածումը (կտրատում) արծաթ գրամները
հայկական քաղաքներում գանդումային ստ-
րածում չեն ստեղծել :

Այժմ (Անգրկովկասում գտնուած գրա-
մական գանձերի քննութեամբ) աւանդէ, թէ
արեւելեան ինչպիսի գրամներ են տարա-
ծում եղել Հայաստանում ժ. դարում և
այդ գրամները միջոցաւոր կապերի ինչ
սպառութիւններ են յիշատակում :

Նախ և ստաջ ուշադրաւ է Գուրնում
յայտնաբերուած ժ. դարի ստաջին կէսին
վերաբերող 20 արծաթեայ գրամներից բաղ-
կացած գանձը³¹ : Ըստ հաստատութիւնները
Գուրնի գանձը ներկայացնում է .

Արատեաններ	19) գրամ
Սաջեաններ	1) գրամ

Արատեան արծաթ գրամները թագա-
րուկ են հետեւեալ խալիֆաների գահակա-

³¹ Мушегян, стр. 139.

լուծեան ստորիններին, նրանց անունների յիշատակութեամբ.

	Գրամ
Հարուն սո-Ռաշիդ (786—804)	1
ալ-Մուսամմիդ (870—892)	1
ալ-Մուսադիդ (892—902)	1
ալ-Մուկաթի (902—908)	2
ալ-Մուկադիր (908—932)	11
ալ-Կալիբ (932—934)	2
սո-Ռադի (934—940)	1

Ստջեան հարստութիւնը ներկայացրած է Յուսուֆ իրն Գիւղայի անունով 931 թ. Հայաստանում (Արմինիա) թագադրուած մէկ հասարձակ գրամով :

Իրենց ծագման աշխարհագրական տուեալներով, բոս գրուագման աեղանունները գանձի գրանները բաշխուած են.

Մեղինատ սո-Սալամ	6 գրամ = 300/0
Նիսիրին	3 գրամ = 150/0
Տուստեր մին ալ-Ահմադ	2 գրամ = 100/0
Արմինիա	1 գրամ = 50/0
Շիրազ	1 գրամ = 50/0
ալ-Ֆաարա	1 գրամ = 50/0
Վասիա	1 գրամ = 50/0
Ռաս ալ-Ալն	1 գրամ = 50/0
Խասան	1 գրամ = 50/0
անարուշ	3 գրամ = 150/0

Այդ գրամներն խմբաւորումը՝ բաւ երկ-
բաժանների կարգով ցայց է տալիս .

Իրաք	8 գրամ = 400/0
Ջադիրա	5 գրամ = 250/0
Խաղիտան	2 գրամ = 100/0
Փարս	1 գրամ = 50/0
Արմենիա	1 գրամ = 50/0
Թնարոչ	3 գրամ = 150/0

Ինչպէս անհում ենք, ժ. դարի տա-
ջին կէսին եւս Հայաստանի գրամական
անանսութեան մէջ բաղայայտ տաւելու-
թիւն ունէին արբատեան գրամները : Միա-
ժամանակ ի գէժս Սաջեան Յասաֆ իրն
Դիւղաղի, նշում է բոլորովին նոր հարս-
տութիւն թողարկած արծաթ գրամի տա-
կայութիւնը : Արտաքինապէս շնչին թառաղ ,
բայց նոր այս տաւելը սրտակի պարզու-
թեամբ գիտւում է Այրարատեան գաղափր
բաւական հետս , նախկին Բորչալուի , այժ-
մեան Վրացական ՍՍՀ Մարնէտուի , շրջանում
գտնուած գրամական գանձի կազմով ³² : Մէկ
գանձում հաւաքուած են ոչ միայն արբա-
տեան , այլեւ Սաֆֆարեան , Սամանեան ,
Բաւէլէհեան , Սաջեան եւ այլ հարստութիւն-
ների արծաթ գրամները : Գանձի պարունա-
կութիւնից պահպանուած չաւք 300 արծաթ
գրամներից նարսպայնը կրում է հիջրայի 334

³² ПМК, I, 28.

(այսինքն՝ մ. թ. 945—946) տարեթիւր :
Որոշուած գրանիւրը յիշատակում են իրենց
ծաղման հետեւեալ տեղանունները .

	Դրամ
Մեղինատ առ—Սայամ	34
Մասուլ	14
Նիսիրին (Մծրին)	8
Սարթա—Մեն—Ռատ	8
Բասրա	3
Վասիւ	3
Սամարքանդ.	3
աչ—Շաչ	3
ալ—Ահվաղ	2
Սաքալ—Ահվաղ	2
Տասակը—Մին—ալ—Ահվաղ	2
ալ—Քաֆա	2
ալ—Մուհամմէդիւ	2
Ռատ ալ—Այն	2
Ամիր	1
Անասկիւ	1
Արդերիւ	1
Արմինիւ	1
Ասաաջան	1
Ջեղիրա	1
առ—Ռաֆիկա	1
Թիֆլիս	1
Շիրաղ	1
Ֆարա	1
Ջնջուած	14

Սրանց նահանգային խմբաւորումը արտայայտում է .

Իրաք	50 դրամ = 14,70 ⁰ / ₀
Ջեզիրա	27 դրամ = 24,20 ⁰ / ₀
Խորասան	6 դրամ = 5,40 ⁰ / ₀
Խուզիստան	6 դրամ = 5,40 ⁰ / ₀
Ֆարս	3 դրամ = 2,70 ⁰ / ₀
Ջերալ	2 դրամ = 1,80 ⁰ / ₀
Ազրբեջան	1 դրամ = 0,90 ⁰ / ₀
Արմինիա	1 դրամ = 0,90 ⁰ / ₀
Վրաստան	1 դրամ = 0,90 ⁰ / ₀
Սիրիա	1 դրամ = 0,90 ⁰ / ₀
անսրուշ	14 դրամ = 12,20 ⁰ / ₀

Արբասեան ամբակալութեան սարքեր երկրամասերում տառջացած նոր հարստութիւնների թաղարկած գրամների շրջանառութիւնը դնալով աւելի ծաւալուն էր գտնում ժ. դ. երկրորդ կէսին: Կարեւոր ցուցմունքներ են ապրիլ սյդ մասին երկու գրամական դանձեր, որոնք դանաւել են պատմական Ազուսանքի հարստ-արեւելքում: Գրանցից մէկը բացուել է պղծեան Ազրբեջանական ՍՍՀ Մասսադինեան շրջանի Բանրաշի գիւղում, 1946 թ. հոգոյին աշխատանքների ժամանակ: Գանձից պահպանուած 61 արծաթ գրամների շարքում նորագոյնը՝ կրում է իր վրայ հիջրոյի 342 (սյսինքն՝ մ. թ. 953) տարեթիւր³³: Հաւաքուած գրամների

³³ ПМК, IX, № 2106.

խմբատարումն ըստ հարստութիւնների և իշխող էմիրների նշում է գանձի հետեւեալ կազմը .

Արքատեաններ	39 գրամ
Բուվեիւհեաններ	12 գրամ
Սամանեաններ	5 գրամ
Ազրբեջանի էմիրներ	3 գրամ
Տսխարխտանի էմիրներ	3 գրամ
Սաալուկեաններ	1 գրամ

Ինչպէս տեսնում ենք, Բամբաշիւսմ յայանարեւոսած գանձը բաղկացած է տասնւիցայէս արքատեան արծաթ գրամներից, սակայն գրանց կազմին սակայ են Սամանեան և Բուվեհեան էմիրների գիրհեմները, սրանք ժ. դարում յայն տարածում ունէին Իրանի հարաւ-արեւելեան շուկաներում, մասնաւորապէս խորասանում և Ֆարսում : Այս գանձը հնարաւորութիւն է տալիս ենթադրելու, որ առանձին գէպերում միջադպրին տեսաւորը Կար-Արաքս միջագետքի անտեսական շրջանները կարող էր մղել ժ. դարում հօրացած իրանական ծագում ունեցող էմիրութիւնների արծաթ գրամները : Դրանք գալիս էին արքատեան գիրհեմների հետ խառնուած և միասին սղատարելում էին տպրանքաւախանակութեան պահանջները : Արաքսեանպէս սամանեան և բուվեհեան գիրհեմները, ինչպէս նաեւ մուսուրմանական էմիրութիւնների թ. — ժ. դարերում թողարկուած արծաթ

գրամները չառ չէին տարբերում արբանեան գիրհաններէց եւ պահպանում էին արարատաւ տրձանադրութիւնների ձեւաւորման այն հիմնական սկզբունքները, որոնք ընդունուած էին մահմեդական Արեւելքում : Գանձի մէջ եղած գրամների խմբաւորումը նրանց ծագման տեղանուններով արտապշուում է .

	Դրամ
Մեղինատ առ—Սուրամ	13
ալ—Բասրա	10
ալ—Մուհամմեդիա	6
ալ—Ահլազ	4
Շիրազ	4
Սամարքանդ	2
Ագրիջան	2
Ամիզ	1
Արմինիա	1
Բերդաս	1
Իսպահան	1
Նիսիրին	1
Վասիա	1
Սուրբա—մին—Ռատ	1
Սիրաֆ	1
Էնդերաբէ	1
Ջնջում	11

Ինչպէս տեսնում ենք, ժ. դարի երկրորդ կէտին շարունակուում էր գրամների թուղարկումը անտեսական կեանքի գրեթէ նոյն կենդրոններում :

Այդ տեսակէտից գրամների խմբաւոր-

ւարումը համապատասխան էրկրամասերի արտադրանքում է նրանց տեղատեղին յարաբերութիւնը .

Իրաք	25 դրամ = 41,000/0
Ջերալ	7 դրամ = 11,430/0
Ֆարս	5 դրամ = 8,200/0
Խուզիստան	4 դրամ = 6,570/0
Խորասան	3 դրամ = 4,930/0
Ջաղիրա	2 դրամ = 3,280/0
Աղբըէջան	2 դրամ = 3,280/0
Աբմինիա	1 դրամ = 1,640/0
Ասան	1 դրամ = 1,640/0
Ճնճուած	11 դրամ = 18,050/0

Քաղաքական պատմութեան տեսակէտից գանձի գրամները ներկայացնում են ոչ միայն հարստութիւններ , այլև նրանց տանձին պահակաւորին , ինչպէս նաև տանձին էմիրութիւններին արեւելաւորին , նրանց տիրապետելի արձանագրութիւններով : Այսպէս օրինակ .

Արքայականներ

Դրամ

ալ-Մամուն (195—218 = 810—833) ³⁴	1
ալ-Մուսայ (252—253 = 866—869)	2
ալ-Մուսայիզ (279—289 = 892—902)	5

³⁴ Ժամանակագրութիւնը արտաքին է ինչպէս չիջրացի , այնպէս էլ քրիստոնէական ամսուրի թուերով :

Արբանեաններ

Գրամ

ալ-Մուկամֆի (289—295 = 902—908)	1
ալ-Մուկամպի (295—320 = 908—932)	14
ալ-Կախի (320—322 = 932—934)	1
սու-Ռուպի (322—329 = 934—940)	8

Սամանեաններ

Նասր իբն Ահմեդ (301—331 = 914—943)	5
------------------------------------	---

Բուվեհեաններ

Իմադ ադ-Դաուլա Ալի (322—338 = 934—949)	6
Մուխլզ ադ-Դաուլա Ահմեդ (334—356 = 945—967)	3
Ռուկն ադ-Դաուլա Հասան (355—366 = 947—977)	2
Աղուզ ադ-Դաուլա Փանա Ասսրաու (338—372 = 949—983)	1

Սաալուկեաններ

Մուհամմեդ իբն Ալի (298—316 = 910—929)	1
--	---

Աղբրեջանի էմիրներ

Մաֆլիի ալ-Յուսուֆի (319—323 = 931—935)	1
Դայսամ իբն Իբրահիմ (325—341 = 937—953)	2

Տախարիստանի էմիր

Ահմեդ իբն Սալու (304 = 916—917)	1
---------------------------------	---

ժ. գարի երրորդ քառորդին պատկանող այս տուեալները հաստատում են եւոյ կիրառի գիւղում յայտնաբերուած գանձի գրանմերով, որոնք թէեւ գանուել են Ալուանքում, բայց տառա լոյս են տփում հայաստանի եւ հարեւան երկրների պատմութեան հարցերի վրայ: Շուրջ երեք հարիւր արծաթ գրանմերից բաղկացած այդ գանձը, որի նարազայն գիրհեմբ կրում է իր վրայ հիջրայի 342 (այսինքն՝ մ. թ. 953—954) տարեթիւը, ներկայացնում է Արեւելքի պատմութեան տաղարկըր մասած հեռեւեալ աչրաւ թիւնների գրամական միտարները տակոտային յարաբերութեամբ արտայայտած.

Ստանեաններ	4	գրամ = 1,36 ⁰ / ₀
Օմայեաններ	1	գրամ = 0,34 ⁰ / ₀
Արբասեաններ	157	գրամ = 53,30 ⁰ / ₀
Սաֆարեաններ	1	գրամ = 0,34 ⁰ / ₀
Սամանեաններ	31	գրամ = 10,54 ⁰ / ₀
Բուվեհեաններ	59	գրամ = 20,06 ⁰ / ₀
Բուլարովին մաչում		
արձանաչրաւ թիւներով	12	գրամ = 4,10 ⁰ / ₀
Սաղարեաններ	1	գրամ = 0,34 ⁰ / ₀
Համգանեաններ	11	գրամ = 3,74 ⁰ / ₀
Վեջիհեաններ	1	գրամ = 0,34 ⁰ / ₀
Անդերարի էմիրներ	6	գրամ = 2,03 ⁰ / ₀
Ագրեջանի էմիրներ	5	գրամ = 1,70 ⁰ / ₀
Տարարիտանի էմիրներ	3	գրամ = 1,02 ⁰ / ₀
Ումարայի էմիրներ	2	գրամ = 0,68 ⁰ / ₀

Գանձի վերայիշեալ կազմը քայքայ է տալիս , որ ժ . դարի երկրորդ քառորդին արծաթեայ արեւելեան այս բախտը գրամները , անկախ իրենց ծաղման ժամանակագրական տուեալներէն , սնեցել են գործառական նշանակութիւն տալ տնտեսականականութեան մէջ :

Առանձնացնելով հասարակեան սրինակներով ինչպէս հնուց մնացած (ստատիկական , ամպլեան) , այնպէս էլ Թ . — ժ . դարերում թողարկուած , բայց խիստ հազուադիւրս եւ չրջանատուութեան համար ոչ բնորոշ (Ռամբայի , Տարարխատանի , Օմանի) գրամները , մենք կ'ստենենք գանձի հիմնական կազմը՝ արբասեան , բաւկէեան , սամանեան եւ համգանեան գրամները : Ուշագրտու է , որ այս գանձով եւս բնագծում է արբասեան գրամների ստուգութիւնը (33,330/0) ժ . դարի երկրորդ կէսին բնորոշ գրամական չրջանատուութեան մէջ : Ապրանքային փոխանակութեան զարգացման պահանջով գրամները թողարկուել են հետեւեալ փոքրերում (բոլոր գանձի պարունակութեան) .

	Գրամ
Ռեյ ինտու աս-Սարում	54
Բասրա	33
ալ-Ահմայ	18
Շիրապ	18
Սամարքանդ	15

Գրամ

Էնդերարէ	10
Մուհամմեդիա	9
Վասիա	6
աշ-Շաշ	9
Ասսաջան	4
Իսպահան	4
Արդերի	3
Ֆարս	3
Ֆեսա	2
Բուխարա	2
Նիսաբուր	2
Բալխ	2
Մասպիհ	2
Հասսան	7
Սարա-Մեն-Ռա	7
Մասուր	7
Քաֆա	6
Աղբբէջան	4
անարոշ	7
Ախա մաշուած անբնիկներ արձանադրութեաներով	51
Նիսիրիհ	2
Օման	1
Տարջան	1
Մեդինա-ալ-Մուսա-վաքիլիա	1
Բերդաս	1
Արմինիա	1

Եթէ նկատի առնենք գանձի գրամները միայն այն 236 օրինակները, որոնց վրայ պահպանուել են նրանց ծաղման տեղանուններին վերաբերող արձանագրութիւնները, ապա սյգսյխներն խմբաւորումը միջոցային տեւորի սլորաի մէջ մտած երկրամասերի չարքով կարող է ցոյց տալ հետեւեալ յարաբերութիւնը.

Իրաք	109 գրամ = 45,78 ⁰ / ₀
Ֆարս	27 գրամ = 11,34 ⁰ / ₀
Սաւեհրանհար	26 գրամ = 10,02 ⁰ / ₀
Խուստան	18 գրամ = 7,56 ⁰ / ₀
Ջաղիրա	16 գրամ = 6,72 ⁰ / ₀
Սիրիա	8 գրամ = 0,42 ⁰ / ₀
Խորասան	15 գրամ = 6,30 ⁰ / ₀
Տերալ	13 գրամ = 5,46 ⁰ / ₀
Աղբրեջան	7 գրամ = 2,94 ⁰ / ₀
Արմինիա	3 գրամ = 2,26 ⁰ / ₀
Ասսան	1 գրամ = 0,42 ⁰ / ₀

Ինչպէս տեսնում ենք, ի տարբերութիւն անցեալ ժամանակների, բարձրացել էր իրանական քաղաքների դերը գրամների խոյարկման գործում: Այդ իրողութիւնը կապում էր տղրանքային արտագրութեան եւ միջոցային փոխանակութեան ահոյ պահանջների հետ: Գանձը իր գրամական խոչոր խմբերի յարաբերակցութեամբ արտաքսում է այն փոփոխութիւնները, որոնք

կատարուել էին Արեւելքում իրանական ծա-
ղում ունեցող հարստութիւնների, մասնա-
ւորապէս Բաւլեհեանների եւ Սամանեան-
ների հօգրացման հետեւանքով: Այդ հարս-
տութիւնները արդէն ժ. դարի երկրորդ
կէսին դարձել էին յայնածառայ Իրանի
տիրակալները եւ իրանց հակադրվեալն առկ
էին վերցրել մի կողմից Պարսից ծայրից,
Փարսի ու Սուզիստանի միջով գէղի արա-
ւական երկրները, միւս կողմից Սարատանի
մրայով գէղի Սիր-Դարիայի եւ Ամու-
Դարիայի միջնաւազա՝ քաղաքները տանող
կարասանային տակարի մայրուղիները: Հե-
տեւորար, պատահական չէ, որ ժ.րդ դարի
Զրդ կէսի գանձերում հանդէս են գալիս
Արքատեաններից անկախութիւն նուաճած
տանձին Ֆեոպարական տիրակալութիւն-
ների, մասնաւորապէս Բաւլեհեանների եւ
Սամանեանների արծաթ գրամները: Վեր-
ջիններիս հետ գանձը նշում է նաեւ Անդե-
րարի եւ Ազրեջանի ամիրաների թողար-
կած գրամական միաստանների շրջանառու-
թիւնը: Սակայն յիշեալ ամիրայական գրամ-
ները սրանք թափանցել են Ազստանքի հարա-
տրեւելեան շրջանները, մասնաւորապէս
Կասպից ծովին մերձուսր մայրերը, բուն
Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան կողմերում
(Ալլարատ, Շիրակ, Վանանդ, Սիւնիք,
Լօռի) յայն աւրածում չեն ունեցել:

Նայել տէտք է տակ գանձերում եղած
Տսխարիստանի քաղաքներում թողարկուած

գրամների վերաբերեալ : Դրանք Հայաստանում՝ հաղաւթիւտ են եւ նրանց չըջանառութիւնը ժող դարի հայկական շուկաներում տեւական ընթացք չի աւնեցել : Ինչ վերաբերում է Իրանի հիւսիսային նահանգներում, մասնաւորապէս Հայաստանի մերձուտը Ադրբեջանում թողարկուած Սաջկանների եւ նրանց յաջորդների, ինչպէս նաեւ Սալարեանների գրամներին, ապա այդպիսիք ոչ միայն տարածման նշմարելի ընթացք են աւնեցել Հայաստանում, այլեւ գրանցից շատերը յաճախ անգամ գրուուպուել են հայկական քաղաքներում :

Այսպիսով, Անդրկովկասում յայտնաբերուած ժող դարին պատկանող գրամական գանձերի քննութիւնը ցոյց են տալիս, որ միջնադարային տաւարի շնորհիւ հայկական քաղաքներում լայն տարածում են աւնեցել Մերձուտը Արեւելքի տարբեր երկրներում թողարկուած տրբատեան արծաթէ գրամները : Վերջիններիս հետ միասին Հայկական լեւոնաշխարհի հիւսիս-արեւելեան կողմերում չըջանառութեան մէջ են եղել Արեւելեան Խալիֆայից անկախութիւնն հուսձած մի շարք նոր հարստութիւններ, մասնաւորապէս Սաջկանների, նրանց յաջորդների եւ Սալարեանների թողարկուած արծաթ գրամները, սրանք տրբատեան զիրհեմների հետ խառնուած գործատական նշանակութիւն են աւնեցել արտաքին եւ ներքին տաւարում :

Ամփոփելով զբամական շրջանառութեան տաւալները, մասնաւորապէս «Արմենիա» նախնորի հայկական, վրացական եւ ալբանական շուկաներում տարածուած գրանների ու գրամական գանձերի ցուցմունքները, մեր առաջ ուրուագծում են Հայաստանի միջազգային կապերի հետեւեալ ուղղութիւնները՝ 1. — Ժ. զգ վերաբերեալ .

Ա. Հայաստանը կապուած է եղել Միջագետքի, Իրաքի եւ Միջերկրականի ափրիկեան շուկաների հետ : Այս բնականուր ուղղութիւնից Հայաստանում գանդուածային տարածում են գտել Վասիա, Դիմեզք, Կիննեսերին, Մեդինա-աւ-Սալամ, ալ-Քաֆա, ալ-Բասրա, Ռաս-ալ-Այն, Մասուլ, Նիսիրին, Հասուն, ալ-Արրասիա եւ ուրիշ վաճառչահ քաղաքներում գրուագծուած արծաթ գրանները :

Բ. Հայաստանը կապուած է եղել նաեւ իրանական նահանգներ Ազրբեջանի, Զերալի, Խուզիստանի եւ Ֆարսի ապրանքափախանակութեան կենդրոնների հետ : Այս ուղղութիւններից հայկական շուկաներում տարածում են գտել ալ-Մուհամմեդիա, Ռէյ, Իսպահան, Համադան, ալ-Ահմադ, Շիրազ, Ռամ-Հարմուզգ եւ այլ քաղաքներում գրուագծուած արարտաւոր արծաթ գրանները : Անհաւթիւնների իրանական սլորտից Հայաստան են թափանցել նաեւ Տարաբիստանի, Խորասանի (Նիսարուր, Հե-

բաթ , Բալիս , Մերվ) եւ երբեմն Մաւերաւն-
նախրի (Սամարքանդ , Բախարա , աշ-Ճաշ)
քաղաքներում գրուած ուսումնական տրամթիւ գրամ-
ները :

Հայաստանի միջնադարի կապերի ոչ ո-
ւից թիւերը Արեւելքի երկրների հետ
կապում են առաւելագոյն տարածւած գրամ-
ների շրջանառութեան ներքին ոլորտի հետ
կապուած : Արեւելեան խալիֆաթի քայքայ-
ման ժամանակներում շնայած Ֆեոպալիան
յարտերութիւնների դարպացման հետեւան-
քով առաջացած նոր տիրակալութիւնների եւ
վերջիններիս կողմից գտնուած օրէն թուր-
կապ տրամթ գրամների , այդուհանդերձ
միջնադարի շուրջում առաւելութիւնը
պատկանում էր տարածւած գրամներին :
Թ. — Թ. , դարերում հզօրացած նոր հարս-
տութիւնների թուրքերը չփոխե-
ցին Հայաստանի գրամական անտեսութեան
ընտրութիւնը : Նրանք գրուածում էին
Արաւսեանների տիրակալութեան նախկին
կենդանիներում եւ շրջանառութեան իրենց
ընթացքով հաստատում են տարածւած
գրամների ցուցմունքները Հայաստանի տու-
րանքաւորութեան կապերի հիմնական ուղ-
ղութիւնների մասին :

Ուշագրաւ է , որ գրամադիտական
առեւտարներով տրուած ուսումնական
անտեսական կապերի վերայիցեւոյ ուղղու-
թիւնների մասին յիշատակում է նաեւ միջ-

նապարի հայկական ուղեցոյցներից մէկում³⁵ :
 Նկատի ունենալով հայոց Դուին քաղաքից
 գէպի օտար երկրներ զննացոյ կարաւանային
 տեւորի ճանապարհները, մատենադիրը
 նշում է, որ Դուինից Հայաստանի հարա-
 տային շրջաններով կարաւանները հասնում
 էին Իրաք եւ այնուհետեւ Քուֆա-Բասրա
 քաղաքներով մանում Պարսից ծոցի առափ-
 նեայ շուկաները : Այդ նոյն ուղեցոյցի հա-
 զարդամբ մէկ սերիչ ուղղութեամբ կարա-
 ւանները Հայաստանից անցնում էին գէպի
 հարաւ-արեւմուտք, հասնում Մոսուլ եւ
 Դամասկոս, այնուհետեւ Երուսաղէմ, իսկ
 Երուսաղէմից զնում էին Եգիպտոս ու հե-
 տադայում գէպի «Անյայա ովկիանոս»³⁶ :
 Արեւելեան ուղղութեամբ յիշատակում է
 Դուին-Պարտաւ-Կասպից ծով ճանապարհը :
 Հիւսիսային ուղղութեամբ կարաւանները
 Դուինից մեկնում էին Թիֆլիս եւ այնու-
 հետեւ Սեւ ծովի շրջանները :

Իրաքում, Միջագետքում եւ Իրանում
 Թ.—Ժ. զգ. պատրաստուած խեցեղէն
 տոարկաների՝ Հայաստանում յայտնարե-

³⁵ Պիրք աշխարհաց եւ տոտաղեւորանութեանց,
 որ է Աղուէտադիրք, Յամսթէլատումում, ի թուոյ
 Փրկչին 1668, էջ 65—66 : Այրարատ, Բնաշխարհ
 Հայաստանեայց, տեղագրեց Հ. Ղ. Աբիշան, Վենետիկ,
 1890, էջ 143 :

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 69 :

բուած նմայչներ³⁷, նոյնպէս հաստատում են զբամազիտական նիւթերի ցուցմանքները: Հայաստանում ապրանքային արտագրութեան զարգացման թ.—Ժ. զարեբում եղած վիճակի մասին վկայում են Անի, Դուին քաղաքների պեղումներից ի յայտ եկած հարուստ նիւթերը: Հայկական ծագում աւնեցող ապրանքներին մասին հիացմունքով են ակնարկում արաբ մտանադիրները, մասնաւորապէս ալ-Իսթախրին³⁸, Իրն Հասկալը³⁹, ալ-Մուկադդասին⁴⁰ և թ. զարի պարսիկ անտնուն աշխարհադիր Հուգուզ ալ-Ալամ զբքի հեղինակը⁴¹: Մի-

³⁷ В. Мелковников, Керамика и стекло из раскопок Двина. Труды Государственного, исторического музея Армении, том IV, Ереван, 1952, стр. 110—111.

³⁸ Ал-Истахрий, Из книги путей и царств. Перевод с арабского Н. Караулова. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 19, 21, 15.

³⁹ Ибн-Хаукаль, Из книги путей и царств. Перевод с арабского Н. А. Караулова. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, стр. 92—95.

⁴⁰ Ал-Мукаддасий, Из книги «Друшнее из деленкй для познания климатов». Перевод с арабского Н. А. Караулова. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, стр. 9—10.

⁴¹ Hudud al-Alam, The Regions of the World. A persian geography 372 ah.—982 a. d.

Ջաղպային շուկայում լայն ճանաչում էին
 դաել հայկական գորգերը, բարձերը, ծած-
 կաքները եւ յատկապէս հայկական «սրբան
 կարմիր» ներկը: Կարելի է վկայակոչել հայ-
 կական ծալում՝ սենեկի սակէ, արծաթէ
 առարկաներ, զարդարանքներ եւ արհեստա-
 գործութեան տարրեր սպրանքային նշանա-
 կութեան արժէքներ, որոնց միջադպին
 առեւտուրը գտնուէ ընդ Հայաստանից եւ
 ասորի օտար երկրներ: Քիչ չեն նաեւ պատ-
 մական վկայութիւնները օտար երկրներից
 Հայաստան ընդունած սպրանքների մասին:
 Սակայն այդ ամէնը միայն լրացնում ու հաս-
 տատում են գրամական դանձերի քննու-
 թեան ներկայացնում արդիւնքները:

Սակայն բացի Խալիֆաթի տիրակալու-
 թեան երկրներից, ուր գրամները թողարկ-
 ւում եւ ընդունւում էին արարական կշտային
 գրայթի սկզբունքներով, Եւրոպայում զըտ-
 նում գրամական դանձերը որոշակի ցոյց
 են տալիս միջադպին առեւտրի սլոբատում
 արեւելեան երկրների, այդ թւում Հայաս-
 տանի կողմը Արեւմուտքի երկրների հետ:

Սպրանքային արտադրութեան զարգաց-
 ման հետ կապւում Մերձուոր եւ Միջին
 Արեւելքի երկրներից արծաթէ գրամները
 զանգուածային հասանքով անցնում էին Եւ-

բաղայի արեւելեան եւ հիւսիսային շրջանները : Դրանք արարական խաղիֆաթի արեւադուրեւան ժամանակներում լիւզարկուած օմայեան եւ արբասեան զբամներ էին , որոնց միջազգային ստեւաութիւնը զուրա էր բերում շրջանաւարտեան ներքին սրբախց եւ տարբեր սեղանութիւններով մզում եւրոպական երկրները : Օմայեան եւ արբասեան արծաթէ զբամներէ լալի սյու հասանքին հետեւալով խառնուելին նաեւ խաղիֆաթի հակադական տարածքի վրայ տաւալաւ արեւելեան տարբեր ամիրայութիւնների Սաֆաւարեանների , Զիարեանների , Սամանեանների , Սալարեանների , Բուվեհեանների , Համզանեանների , Մրսանեանների եւ այլոց արծաթէ զբամները : Շարժ երկու հարիւր տարի (800—1025 թթ .) տեւող արծաթէ զբամների Արեւելքից Արեւմուտք անցնող սյու հասանքի հետ եւրոպայի Արեւելեան եւ հիւսիսային շրջաններն էին անցնում նաեւ Հայաստանում ու Աղսանքում լիւզարկուած արծաթէ զբամները : Միջազգային չափաւոր զարծաւական նշանակութիւն սեւէին տաւ լալիս արծաթէ զբամները : Սակին այն ժամանակներում համեմատաբար քիչ էր հանդէս գալիս :

Հայաստանում եւ Աղսանքում լիւզարկուած արարատաւ արծաթէ զբամներ լալմաթիւ օրինակներ են յայտնարեւել եւրոպական զանձերի կալմում : Դրանք ի յայտ են եկել ոչ միայն Կենդրոնական Ռու-

ստատանում , այլեւ Մերձբալթեան երկրնե-
րում , Ֆինլանդիայում , Շվեդիայում , Լե-
հաստանում , Գաւառնոյ կղզւում , Գանիայում ,
Գերմանիայի ծովամերձ շրջաններում եւ
այլուր : Քննաթիւնները ցոյց են տաւել , որ
գերմանական ու սլաւոնական շրջաններում
յայտարերաւոր թ. — Ժ. -րդ դարերի զանձերի
մէջ յաճախ են գտնուել Արմինիա , Աւստն ,
Բերգաս , Էրբեմն-երբեմն նոյնիսկ Մասսաչեն
Բաջանայս , Հարսնիա , Հարսնաբաղ , սլ-
Բար , Գերիլ , Թիֆլիս , Ջանդու , Բիթ-
լիս , Նասիրին զուգերանոյնների արարա-
տաւանանների յիշատակութեամբ արծաթ
գրամներ :

Միջագոցային ստեւտուրն արարատաւ
արծաթ գրամները շրջանառութեան ընդհա-
նուր հասանքով կարողաւ էր տանում երեք
հիմնական սպառութիւններով : Դրանցից
առաջին սպառութիւնը սկսում էր Իրաքից ,
Միւրիայից ու Միջագետքից գէղի Հայաս-
տան եւ Ազրաիւնքի վրայով ու Կասպից ծովով
ձգւում գէղի հիւսիս՝ Վոլգայի աւազանը :
Մերձվոլգեան շրջաններում այդ հասանքը
բաժանուում էր երկու ճիւղի , որոնցից մէկը
սպառում էր գէղի Մերձբալթեան երկրներ
ու Գաւառնոյի վրայով հասնում Սկանդի-
նաւիա , իսկ միւսը՝ թեքւում Արեւմուտք եւ
Գնեպր-Վիսլա սիստեմով մանում ստեւարի
սլաւոնա-գերմանական շուկաները : Երկրորդ
հասանքը գալիս էր Իրանի սարերի մարզե-
րից եւ ձգւում գէղի Դերբենոյ (սլ-Բար) ու

Կառպից ծովից Վաղարշով թեքուած Դանի տաղանք : Այս երկրորդ հասանքը վախանցուած էր Դնեպրին եւ շարունակուած ընթանալ գէպի հիւսիս : Երրորդ ազգաթեմամբ արարական գրամները Իրանի հարաւային աւարեւելեան երկրամասերից , Հայաստանից աւ Միջագետքից ձգուած էին գէպի փոքր Ասիա եւ Սեւ ծովի վրայով մանում Դնեպրի աւազանը , որ միանում էին սասնին եւ երկրորդ հասանքներին : Սակայն բացասուած չէ , որ սասնին գէպերում հայկական քաղաքներում թողարկուած արծաթ գրամները կարող էին անցնել Մերձվարդեան աւ Մերձդնեպրեան շրջանները եւ այնուհետեւ թափանցել Եւրոպայի հիւսիս-արեւելեան երկրամասերը անուստական կապերի անմիջական ընթացքով : Հայ վաճառականներին քաջ յայտնի էին Վաղարշով գէպի Խաղարական թաղասարսթիւնը սանազ ճանապարհները⁴² :

Դեռեւս թ. դարի կէսին արարներից հալածուած հայերը սղնաթեման նպաստակով գիմել էին թողարկներին եւ Վաղարշի բարդարներին⁴³ : Մերձվարդեան շրջանների հետ

⁴² С. Т. Еремян, Армения, Армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в. Пятый международный конгресс экономической истории. Изд-во «Наука», Москва, 1970, стр. 10–11; М. Бережков, О торговле Руси в Ганзой до конца XIV в., СПб., 1879, стр. 18.

⁴³ В. В. Бартольд, Арабские известия о

Հայաստանի սնեցած անսեռական ասնչութիւնները մասին յիշատակում է ժ. գարեարար Ճանապարհորդ Իբն-Ֆադլանը: Վերջինս հաղորդում է, որ Վսլլայի բարդարան թագաւորի պալատը զարդարուած է եղել հայկական ծաղում սնեցող գորկարով:⁴⁴ Հնադիտական պեղումները ցոյց տուելին, որ մերձփայլեան շրջաններում ժ. գարում գոյտթիւն են սնեցել հայկական գաղթաւորներ⁴⁵, սրանց մասին պահպանուել են նաեւ մատենադրական յիշատակութիւններ⁴⁶: Հայկական յուշարձաններ են յայտնաբերուել ոչ միայն Բուլղար քաղաքում, այլ եւ Վսլլայի տաղանի շատ սրիշ վայրերում⁴⁷: Բուլղարի հայկական գաղութի միջնաբերդից պահուած զարդարանքի ու

русах, «Советское востоковедение», I, М-Л, 1940, стр. 18.

⁴⁴ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод Ковалевсково, под редакцией И. Ю. Крачковского, М-Л, 1939, стр. 73.

⁴⁵ А. П. Смирнов, Волжские Болгары, М, 1951, стр. 256, Труды Государственного исторического музея, вып. XIX.

⁴⁶ Л. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения, Ереван, 1946, стр. 237—142. Сборник трудов института языка им. Марра АН Армянской ССР.

⁴⁷ Б. В. Миллер, Об армянских надписях в Болгарах и Казани. Известия Российской Академии института материальной культуры, том IV. Ленинград, 1925, стр. 66—80

գործաւածքի մնացորդները կապուած են Դուլինի սելգուսներին ի յայտ եկած նիւթերի հետ⁴⁸։ Վսլզայի բաւլաբաղան շրջանների միջով էին անցնում աւարանցիկ տաւարի այն գլխաւոր ուղիները, որոնք կապում էին սրտանախան շուկաները Արեւելքի հետ⁴⁹։

Այդ ճանապարհներով զարգացող տաւարում գործօն դեր է խաղացել հայ վաճառականութիւնը եւ պատասխան չէ, որ Իրանից ու Հայաստանից գէպի Կասպից ծով եւ այնուհետեւ Մերձվսլզեան շրջաններով մինչեւ Սպիտակ ծով հասցնող կարաւանային տաւարի ճանապարհը ԺԱ. դարի վերջից յայտնի է եղել «Մեծ հայկական ճանապարհ» անունով⁵⁰։

Յայտնաբերւած դրամական գտնձերը նշում են կապերի այդ ուղղութիւնները։ Սակայն հարց է առաջ գալիս, թէ երբ էր

⁴⁸ А. П. Смирнов, Армянская колония в г. Болгари. Тезисы доклада, прочтенного на конференции по археологии Кавказа в Ереване, 25 октября 1956 г.

⁴⁹ В. Л. Янин, Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней руси, «вопросы истории», Москва, 1955, № 8, стр. 137.

⁵⁰ Л. М. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения, стр. 137—142; С. Т. Еремян, Армения, Армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в., Москва, 1970, стр. 10.

սկսուել արարատառ գրամների հասանքը
 գէպի Եւրոպայ :

Քննութիւնները ցոյց են տալիս, որ
 օմայեան եւ արբանեան արծաթ գրամները
 Եւրոպայի սլաւոնական եւ գերմանական շու-
 կաներում երեւոյել են ոչ շուտ, քան
 Է. գարի ղերջին կամ Թ. գարի առաջին
 տարիներին⁵¹ : Հետագայում արեւելեան ար-
 ծաթ գրամների հասանքը գէպի Եւրոպա
 գիտւում է մի քանի ելեւէջներով եւ սպաս-
 ւում է ժԱ. գարի առաջին տարիներին⁵² :
 Արծաթի սպութիւնը, որ ծայր էր տակ
 միջին Ասիայում եւ այնուհետեւ տարա-
 ծուել մի շարք արեւելեան երկրներում,
 մասնաւորապէս Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի,
 Հայաստանի եւ հարեւան երկրների ար-
 ծաթադարձութեան մէջ, չէր կարող չարատ-
 ցուել միջնադարին սպրանքա-դրամական
 յարաբերութիւններում : Արեւելքում ար-
 ծաթի այսպէս կոչւած «ճոյնածամի» հարցը
 սուսանհարութեան տառնձին խնդիր է :
 Սակայն գիտենալու համար, թէ Հայաստա-
 նից Եւրոպա արտաքին տակարի շնորհիւ
 ինչպիսի գրամներ են անցել, ստորեւ ներ-
 կայացնում ենք խիստ համառոտագրւած
 յիշատակութիւններ այդ մասին, ըստ որում

⁵¹ Р. Р. Фасмер, Завалишинский клад куфических монет VIII—X вв. Известия ГАИМК, том VII, вып. II, Л-д, 1931, стр. 12—13.

⁵² В. Л. Янин, Денежно-весовые системы домонгольской Руси. Автореферат диссертации, Москва, 1954, стр. 7.

նկատի առնելով է՝ — Ժ. թղ. 44. թողարկուած բայտառապէս արծաթէ այն դրամները, որոնք գրուագուել են Հայաստանում «Արմինիա» անուան արարատու արձանադրութեամբ. եւ այսպէս՝

1. Վալիսով գետի ափին, Սաաքայա կապուցոյի մօտ (այժմեան Լենինգրադեան մարզ) 1892 թ. գտնուել է գանձ բազկայած 28 ամբողջական եւ 3 կտրուած արծաթ դրամներից (զիրճեմ)։ Վերջիններիս չարքում յայտնաբերուել է չիջրայի 162 (778—779) տարեթուերով Հայաստանում թողարկուած դրամ։ Գանձի մէջ եղած դրամներից նորագոյնը պատկանել է չիջրայի 170 (786—787) թուին⁵³։

2. Կրիվեանկայա ստանիցայում, Չերկասից մօտ 8 կմ. չիւսիս-արեւելք, Սուխոյ կապամովկա ձորի մօտ (այժմեան Ռոստովեան մարզ) 1894 թ. գտնուել է գանձ բազկայած 82 արծաթեայ դրամներից, որոնց չարքում եղել են Հայաստանում (Արմինիա) չիջրայի 167 (783—784) թուին թողարկուած զիրճեմներ մէկական օրինակով։ Գանձի վերջին դրամը պատկանել է չիջրայի 190 (806) թուին⁵⁴։

3. Պսեօլ գետի վերին հոսանքի մօտ,

⁵³ МТ, 140, թիւ 24; ПМК I, թիւ 254. Դրամական գանձերին վերաբերող ծանոթագրութիւնները տրւում են համառոտագրութիւններով, բոլորում МТ նշանակում է՝ Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических) СПб, 1910.

⁵⁴ МТ, 237, թիւ 8; ПМК, I, թիւ 250.

նախկինում թարկալեան նահանգի (այժմեան Ուկրալինական ՍՍՀ Սումայի մարզ) ներմույս Սիրալատեա գիւղում 1847 թ. գտնուել է 206 արծաթ դրամներից բաղկացած դանձ: Այդ դրամների շարքում եղել են Հայաստանում (Արմինիա) չիջրայի 167 (783—784), 186 (802), 195 (810—811) թուերին թողարկուած գիրճեմների մէկական օրինակներ: Գանձի ամենանոսր դրամը թուարկուել է չիջրայի 197 (812—813) թուին⁵⁵:

4. Եւրոսլաւի մարզի Ռոստովեան շրջանի Ուզսլիչի գիւղում 1913 թուին յայտնարեբուել է 147 ամբողջական եւ կտարուած գիրճեմներից բաղկացած դանձ: Ողջ դանձի սղարանակութիւնից սրոշման ենթակայ են եղել 127 դրամներ: Վերջինների շարքում եղել են արբասեան գիրճեմներ թողարկուած Հայաստանում (Արմինիա) չիջրայի 180 (796—797) թուին եւ 195 (810—811) թուին⁵⁶:

5. Գնեպր գետի սփին այժմեան Բելաստսական ՍՍՀ Մոսիլովեան մարզում, 1822 թուին գտնուել է 1300 ամբողջական եւ մի քանի չարիւր կտարուած արծաթ դրամներից բաղկացած դանձ: Վերջինիս կազմում եղել են գիրճեմներ՝ թողարկուած Հայաստանում:

⁵⁵ МГ, 52; ПМК, II, № 610.

⁵⁶ Р. Фасмер, Два клада куфических монет стр. 20, Л, 1927; ПМК, II, № 1609.

տանում: Գանձի տմենանոր գրամը պատկանել է Նիջրայի 199 (814—815) թուին⁵⁷:

6. Ուկրայինական ՍՍՀ, Ձևանկյալեան մարզի Եարիլավիչ գիւղում. (նախկինում՝ Գորսոնեանցկի սեւոյ), Սոմ գետի ափին, 1875 թուին յայտնարեւել է 235 արծաթ գրամներից բաղկացած գանձ: Վերջինիս մէջ եղել է Նիջրայի 203 (818—819) թուին Հայաստանում (Արմինիա) թողարկւած գիրճեմ: Գանձի տմենանոր գրամը պատկանել է Նիջրայի 205 (820—821) թուին:

7. Ուզբէք քաղաքի մօտ 1879 թուին գտնուել է 205 ամբողջական եւ 909 կտրուած արծաթ գրամներից, ինչպէս նաեւ Նինոյ արծաթեայ ձուլումքներից բաղկացած գանձ: Այդ գանձի գրամների չափում եղել են նաեւ Նիջրայի 162 (788—789), 166 (782—783), 174 (790—791), 192 (807—808) թուերին Հայաստանում թողարկւած արծաթ գրամներ մէկական օրինակով: Գանձի տմենանոր գրամը վերաբերել է Նիջրայի 217 (832) թուին⁵⁸:

8. Կսիստել գիւղի մօտ, Նարվայի եւ Վեզեմբերգի միջեւ, 4 կմ գէղի Նիւսիս նախկին Նարվա-Ռեւելեան երկաթգծից (այժմեան Էստոնական ՍՍՀ Կսիսալա-Էարվէ) 1923 թուին գտնուել է 500 արծաթ գրամներից բաղկացած գանձ, որի կազմում եղել են Հայաստանում (Արմինիա) Նիջրայի 162

⁵⁷ MT, 25, թիւ 14; ПМК, I, թիւ 262.

⁵⁸ MT, 54—55, թիւ 314.

(778—779), 203 (818—819) թուին գրառագուած արքայական գրամներ: Ողջ գանձի մէջ եղած գրամներէց ամենանորը պատկանել է Տիգրայի 223 (837—838) թուին⁵⁹:

9. Վարսնեժի շրջանի Դեւիցի գիւղում, 1939 թ. յայտնարեցուել է 323 արծաթ գրամներէց բաղկացած գանձ: Վերջինիս կազմում եղել են գրամներ, թուարկուած Հայաստանում Տիգրայի 103 (723—724), 149 (766—767), 217 (832) թուերին: Այդ գանձի մէջ, ժամանակով ամենանոր գրամը վերաբերել է Տիգրայի 223 (837—838) թուին⁶⁰:

10. Գլադավ քաղաքից մօտ 33 կմ հեռու արտիկան վրայ, նախկին Կոստինեան շրջանում (այժմեան Սեդմուրական ԱՍՍՀ), 18՝ թուին գտնուել է 1500 արծաթ գրամներից բաղկացած գանձ: Վերջինիս կազմում եղել են Հայաստանում թուարկուած գրամներ: Այդ գանձի մէջ ժամանակով ամենանոր գրամը պատկանել է Տիգրայի 228 (842—843) թուին⁶¹:

11. Էնիհգրայեան մարզի Սաարայա Կադպա քաղաքում, 1938 թուին հնադրասկան պեղումների ժամանակ յայտնարեցուել է չինոյ մարպջական եւ 18 կոստրուած արծաթէ գրամներէց բաղկացած գանձ: Վեր-

⁵⁹ Walter Anderson, Der Chalifenmünzfund von Kochtel, mit Beiträgen von Richard Vasmer. Dorpat, 1926, s. 160, 69, 25, թիւ 54 a, 74, 191: ПМК, II, թիւ 625.

⁶⁰ ПМК, IV, թիւ 1301.

⁶¹ MT, 8, թիւ 39; ПМК, I, թիւ 249.

Ջինիս կազմում եղել են չիջրայի 143—151 (760—769) թուերին Հայաստանում թաղարկուած գիրհհհհհհհ : Գանձի մէջ եղած գրամհհհհ ժամանակով ամհհհհհհհ կրել է իր վրայ չիջրայի 232 (846—847) տարեթիւր⁶² :

12. Բեղսուսական ՍՍՀ Դուսրովհնակ չրջանի Բայելու գիւղի մօտ, Սարալուս սովի տարածքի վրայ 1936 թուին գանուել է 307 ամրոյջական եւ կսարուած արծաթեայ գրամհհհհի գանձ : Վերջինիս մէջ եղած գրամհհհհ չարքում յիշատակում է Հայաստանում չիջրայի 167 (783—784) թուին գրուուգում արրասեան մէկ գիրհհհ : Ողջ գանձի պարանակուիման ամհհհհհհ պրամը վերարերել է 857 թուին⁶³ :

13. Վալիսով գետի ափին, Նովոգորոյ քաղաքում, երկաթի չինարարութեան ժամանակ, 1920 թուին յայանարերուել է արուրատու, քաֆի արծաթեայ գրամհհհի ըայկայած գանձ : Վերջինիս պարանակութիւնից 203 ամրոյջական գրամհհհ ձեւք է րերել գիտութիւնհհի տկայեմիայի նիւթական մշակոյթի պտամութեան ինտարտուր : Ողջ գրամհհհի չարքում գանուել են չիջրայի 246 (860—861) եւ 248 (862—863) թուերին Հայաստանում թաղարկուած արրասեան արծաթէ գրամհհհ, մէկական օրինակ : Ողջ գանձի մէջ ժամանակով ամհհհհհ պրամը վերարերել է չիջրայի 250 (864) թուին⁶⁴ :

⁶² ПМК. IV, թիւ 1302.

⁶³ ПМК. IV, թիւ 1303.

⁶⁴ ПМК. I. թիւ 264.

14. Մասկուսյում 1837—1838 թուերին չինարարական աշխատանքների ընթացքում, յայանարեբուել են մի քանի արծաթեայ գրամներ, որոնց չարքում յիշատակում է Հայաստանում չիջրայի 255 (865) թուին գրուագուած արբատեան գրամի տակայսթիւնը⁶⁵ :

15. Ռեազան քաղաքից մօտ 3 կմ հեռոււթեան վրայ, Օկա գետի ափին, Բարկի գիւղի մօտ, 1874 թուին երկաթից չինարարութեան ժամանակ գտնուել է 50 արծաթեայ գրամներից բաղկացած գանձ : Այդ գանձի գրամների չարքում ի յայտ են եկել չիջրայի 252 (866) եւ 253 (867) թուերին Հայաստանում գրուագուած երկու արբատեան գրամներ⁶⁶ :

16. Միչնեւօ գիւղի մօտ, Նախկին կալուպայի նահանգում, Ուլա գետի ափին (այժմեան Տուլայի մարզում) 1892 թուին գտնուել է 101 արծաթեայ գրամներից եւ մէկ հատ արծաթեայ չղթայից բաղկացած գանձ : Վերջինիս սղջ պարունակութիւնից որոշուել է 32 գրամ, որոնց չարքում յիշատակում են Հայաստանում չիջրայի 196 (811—812) եւ 252 (866), 255 (868—869) թուերին գրուագուած արբատեան գրամներ : Գանձում եղած գրամներից ժամանակով մեկնանորը թաղարկուել է չիջրայի 255 (869) թուին⁶⁷ :

⁶⁵ MT, 27; թիւ 145; ПМК, I, թիւ 263.

⁶⁶ MT, 40, թիւ 224; ПМК, I, թիւ 272.

⁶⁷ MT, 12, թիւ 66; ПМК, I, թիւ 251.

17. Նովղորոդեան մարզի Դեմեանով շրջանի Շումբիրով գիւղի մօտ, 1937 թուին յայտնարերուել է 1348 արծաթեայ գրամնեւրից բաղկացած դանձ, որի մէջ ժամանակով տմենանոր գրամը թաղարկուել է Նիջրայի 257 (870—871) թուին։ Այդ դանձում եղել են նաեւ Հայաստանում Նիջրայի 161 (777—778), 166 (782—783), 203 (818—819), 252 (866), 253 (867), 254 (868) եւ 255 (868—869) թուերին գրաւադատած արքանեան գրամներ⁶⁸։

18. Կուզնեցի գիւղի մօտ, նախկին Տվերի նահանգի Վեսեդոն շրջանում (այժմեան ՌԽՖՍՀ Կուրինինի մարզ, Օվինիչէնի շրջան), 1899 թուին գտնուել է 162 արծաթեայ գրամներից բաղկացած դանձ, որի մէջ ժամանակով տմենանոր գրամը վերարկուել է Նիջրայի 256 (869—870) թուին։ Այդ դանձի կազմում յիշատակում են Հայաստանում Նիջրայի 252 (866), 253 (867), 256 (869—870) թուերին գրաւադատած արքանեան գրամներ⁶⁹։

19. Չառլէ — Օրերեմպալիի գիւղում նախկին Սակոյովսկի շրջան, Սեդեիցկի նահանգ), 1869 թուին յայտնարերուել է 470 արծաթեայ գրամներից բաղկացած դանձ։ Վերջինիս կազմից սրտչուել է միայն 16 գրամ։ Գանձի ժամանակով տմենանոր գրամը պատկանել է Նիջրայի 257 (870—871)

⁶⁸ ПМК, IV, № 1305.

⁶⁹ ПМК, II, № 611.

թուին : Որոչումս գրամներ չարքում եղել է
Հայաստանում չիջրայի 203 (818—819)
թուին գրասպասում մէկ գիրհեմ⁷⁰ :

20. Պերնով քաղաքի արտարձանում
(այժմեան Պետանու, էստանական ՍՍՀ)
1828 թուին գանուել է գանձ, բաղկացած 38
արծաթեայ գրամներից : Ժամանակով տմե-
նանոր գրամը վերարերել է չիջրայի 258
(871—872) թուին : Այդ գանձում եղել են
նաեւ Հայաստանում թողարկուած գրամներ,
սրանց վերարերեալ, ցաւօք, սապց տուեալ-
ներ չեն պահպանուել⁷¹ :

21. Խիարովկա գիւղի մօտ, նախ-
կինում Տաւայի նահանգի Կաշիբեան աւազ-
ում (այժմեան Մասկովեան մարզի Կաշի-
բեան շրջանում), 1898 թուին գանուել է 866
ամբողջական եւ կտրատուած արծաթեայ
գրամներից բաղկացած գանձ, սրի կապի
ամենանոր գրամական միասորը պատկանել է
873 թուին : Գանձում եղած գրամների չար-
քում ի յայտ են եկել Հայաստանում թողար-
կուած արքատեան գիրհեմներ՝ 162 (778—
779), 217 (832—833), 239 (853—854) 219
(853—861) տարեթուերով (մէկական սրի-
նակ), ինչպէս նաեւ 252 (866—867) — տան-
հինգ օրինակ եւ 255 (868—869) — 2 սրի-
նակ⁷² :

22. Օսլովեան մարզի Տելչինեան շրք-

⁷⁰ MT, 45, թիւ 255; ПМК, II, թիւ 629.

⁷¹ MT, 20—21, թիւ 117; ПМК, I, 256.

⁷² MT, 141, թիւ 33; ПМК, I, թիւ 274.

Ջանի «Ռեուլուցիո» կուլանտեսութեան պաշտամ, 1938 թուին պանուել է արծաթեայ արարատառ գրամներ զանձ, որի մէջ ամենանոր գրամը պատկանել է Նիջրայի 262 (875—876) թուին: Գանձում հաւաքուած գրամների շարքում եղել են նաեւ Հայաստանում թողարկուած զիրհեմներ Նիջրայի 252 (866) եւ 256 (869—870), տարեթուերով⁷³:

23. Պոպրերնայէ վարեւահոյում, նախկին Կուրսկի նահանգի Սուջանսկ ուեղպում (ներկայիս ՌՍՖՍՀ Կուրսկի մարզի Սուջանսկի շրջան) 1879 թուին պանուել է 295 արծաթեայ գրամներից բաղկացած պանձ: Գանձի ողջ պարունակութիւնից մասնագիտորէն սրտչուել է 216 գրամ, որոնցից ամենանորը վերարերել է Նիջրայի 262 (875—876) թուին: Գանձի կազմում եղել են նաեւ գրամներ թողարկուած Հայաստանում (Արմինիո) Նիջրայի 246 (860—861) եւ 252 (866) թուերին⁷⁴:

24. Պուտատ քաղաքում 1898 թուին պանուել է 100 արծաթեայ գրամներից բաղկացած պանձ: Դրանցից 61ը ենթարկուել է մասնագիտական քննութեան, ըստ սրում ամենանոր գրամը կրել է իր վրայ Նիջրայի 269 (882—883) տարեթիւը: Յիշեալ պանձի կազմում եղել են նաեւ արբատան զիրհեմներ, թողարկուած Հայաստանում Նիջ-

⁷³ ПМК, IV, թիւ 1306.

⁷⁴ МТ, 16, թիւ 90; ПМК, I, թիւ 253.

բայի 250 (864—865), 269 (882—883), 252 (866) թուերին⁷⁵ :

25. Բարավիկովայ գիւղի մօտ, նախկին Օսարովիկի ուեղղում (այժմեան Պսկովեան մարզ) 1809 թուին գտնուել է 124 արծաթեայ գրամներից բաղկացած գանձ : Դրանցից ամենանոսր վերաբերել է չիջրայի 293 (905—906) թուին : Գանձի կազմում եղել են Հայաստանում թողարկուած արքանեան գրամներ չիջրայի 255 (868—869), 267 (880—881), 277 (890—891), ինչպէս նաեւ 279 (892—893) տարեթուերով : Յիշեալ գրամներից բայի եղել է նաեւ Պսարաւում չիջրայի 279 (892—893) թողարկուած գրամ⁷⁶ :

26. Կիււ քաղաքում, 1913 թուին գտնուել է 2760 արծաթեայ գրամներից եւ 6 սոկեայ ապարանջաններից բաղկացած գանձ, որի կազմում ամենանոսր գրամը կրել է իր վրայ չիջրայի 294 (906—907) տարեթիւը : Գանձի գրամների շարքում եղել են նաեւ արքանեան գիրհեմներ, թողարկուած Հայաստանում (Արմինիա) չիջրայի 144 (761—762), 147 (764—765), 151 (768), 153 (770), 155 (771—772), 179 (795—796), 255 (868—869) տարեթուերով՝ մէկ կական օրինակներով, 161 (777—778), 162 (778—779), 167 (783—784), 276 (889—890), 277 (890—891), տարեթուերով՝ — երկուական օրի-

⁷⁵ MT, 140, թիւ 29; ПМК, I, թիւ 266.

⁷⁶ MT, 37—38, թիւ 211; ПМК, I, թիւ 268.

նակներով, ինչպէս նաեւ 267 (880—881) տարեթուով — 5 օրինակ ⁷⁷ :

27. Լիցիտովչէինա զիւղում, նախկին Մինսկի ուեղում, (այժմեան Սամոխովալիչեան շրջան Մինսկի մարզ (Բելոսուսական ՍՍՀ) 1894 թուին գտնուել է 502 արծաթեայ գրամներից բաղկացած դանձ, որի կազմում ամենանոսր գրամը վերարերել է չիջրայի 299 (911—912) թուին : Գտնձում եղել են նաեւ գրամներ թողարկուած Հայաստանում չիջրայի 252 (866), 267 (880—881), տարեթուերով՝ մէկական օրինակ եւ չիջրայի 277 (890—891) տարեթուով՝ երեք օրինակ ⁷⁸ :

28. Չանդա գետի ափին Չանդենեան քարանձաւում (այժմեան Պերմի մարզ ՌՍՖՍՀ) 1893 կամ 1894 թուերին Ս. Սերգեևի պեղումների ժամանակ գտնուել են երեք կտորուած գրամներ : Դրանցից մէկը թողարկուել է Հայաստանում արբատեան խալիֆ ալ-Մուսամիդի (870—892) իշխանութեան տարիներին ⁷⁹ :

29. Շուրկուսլօ զիւղում (այժմեան Կարսլուի Ռուսաստան շրջան ՌՍՖՍՀ) 1854 թուին գերեզմանի հնադիտական պեղումների ժամանակ գտնուել են երկու արծաթեայ գրամներ, որոնք ըստ Կ. Ա. Պոխոմովի

⁷⁷ ПМК, II, թիւ 612.

⁷⁸ МТ, 138, թիւ 13; ПМК, I, թիւ 258. VIII, 99.

⁷⁹ ПМК, II, թիւ 613.

սրոջման, հաւանորար, զբուսագուել ևն Հայաստանում արքայականների օրօք⁸⁰ :

30. Լիւրեշ քաղաքում (այժմեան Զեռնիկովեան մարզ, Սելաթյինական ՍՍՀ), Մաղեպեան կոչուող սարի վրայ 1845 թուին գտնուել է արարատառ (Քուֆի) գրամների գտնձ, բաղկացած 50 զիրհեմներից, սրանցից հորապոյնը վերաբերել է հիջրայի, 322 (933) թուին: Գտնձի կազմում եղել է արքայական արծաթի գրամ, թուղարկուած Հայաստանում հիջրայի 267 (880—881) թուին⁸¹ :

31. Մուրամ քաղաքում (ՌԱՖՍՀ Վլադիմիրի մարզ) Վոյեվոդեան սարի վրայ, 1868 թուին գտնուել է ամբողջական եւ կտաւում արծաթեայ գրամների գտնձ: Վերջինիս կազմում հորապոյն գրամը վերաբերել է 939—940 թուերին: Արքայական գրամների չարքում եղել ևն զիրհեմներ թուղարկուած Հայաստանում հիջրայի 277 (890—891) տարեթուով 4 օրինակ⁸² :

32. Ռեպուանի մարզի Բարկովեան գերեզմանի մօտ, 1874 թուին գտնուել ևն թ.—ժ. գտերին վերաբերող արարատառ արծաթեայ գրամների երկու գտնձ, սրանց մէջ եղել ևն Հայաստանում թուղարկուած զիրհեմներ⁸³ :

33. Վեանա գետի մօտ, Տալլին քաղա-

⁸⁰ ПМК, II, թիւ 618.

⁸¹ МТ, 50, թիւ 289; ПМК, I, թիւ 277.

⁸² МТ, 5—6, թիւ 28; ПМК, I, թիւ 248, VIII, 98—99.

⁸³ ПМК, V, թիւ 1516.

քից հարաւ, նախկին Ֆրիդրիխսհայի բնակավայրում (Ռեւել քաղաքի մօտ) 1913 թուին գտնուել է 312 մմ բազմական եւ 611 կտարաւած արծաթ գրամներէց, ինչպէս նաեւ 7 արծաթեայ ապարանջաններէց բաղկացած գանձ: Դրամներէց նորագոյնը վերաբերել է 952 թուին: Գանձում եղել են արբասեան գիրհեմներ իւրիս բեկսը, որոնց վրայ պահպանուած գրաթիւնները վկայել են, որ գրանք թողարկուել են Հայաստանում, հիջրայի 267 (880—881) եւ 287 (900) թուերին: Դրամները պահպանուել են իրենց կէտի չափով, ըստ որում, մէկի վրայ յիշատակուած է եղել արբասեան խալիֆ՝ ալ-Մուսաամիդի անունը, իսկ միւսի վրայ՝ ալ-Մուսապիդի անունը⁸⁴:

34. Վլադիմիր քաղաքի մօտ, 1821 թ. գտնուել է արեւմտաւերացական եւ արաբատառ (Քուֆի) գրամներէց բաղկացած գանձ 699—1024 ասորեթուերով: Գանձում եղած Օմայեան եւ արբասեան գրամներ չարքում եղել են նաեւ արծաթ գրամներ՝ թողարկուած Հայաստանում:

Արաբական գրամները պատկանել են հիջրայի 80—203 (699—819) թթ.⁸⁵:

35. Պոյա տանում, նախկին Վեդենբերգեան շրջանում (պիմեան էստանական ՍՍՀ, Ռուսիոյ շրջան): 1906 թ. գտնուել է արեւմտաւերացական, բիւզանդական եւ

⁸⁴ ПМК, II, թիւ 627.

⁸⁵ МТ, 5, թիւ 27; ПМК, I, թիւ 247.

արարական (Քուֆի) մարաղջական եւ կոտորատում արծաթեայ գրամների գանձ, որում հաւաքուած են եղել 701—1025 թթ. վերաբերող գրամներ: Վերջինների շարքում յայտնուել է Դուինում հիջրայի 85 (704) թ. թողարկուած գրամի $\frac{2}{3}$ մասը⁸⁶:

36. Սարաչի Գարբի զիւզում, Նաւլիարայի չրջան, 1906 թ. գտնուել են 52 մարաղջական եւ 7 կոտորուած արեւմտաւրոպական, երկու բիզանդական, 33 մարաղջական եւ 153 կոտորուած արարատաւ գրամներ: Ժամանակով գանձի մեկնանար գրամը վերաբերել է 1066 թ.: Յայտնաբերուած գրամների շարքում եղել է Հայաստանում հիջրայի 332 (943—944) թթ. գրուողուած զիրհեմ⁸⁷:

37. Կունդէ աւանում (ներկայիս Էստանական ՍՍՀ, Վերուսի չրջան), 1904 թ. գտնուել է արեւմտաւրոպական եւ արարատաւ արծաթ գրամներից բաղկացած մի գանձ, որի մէջ եղել է նաեւ հիջրայի 249 (863—864) թուականին Հայաստանում թողարկուած արծաթէ գրամ: Գանձի մէջ ծամանակով մեկնանար գրամը պատկանել է 11րդ դարին⁸⁸:

38. Ֆինյանդիայի Ալանդ կղզում, Բերարիտի չրջանում, 1876 թ. գտնուել է 800 մարաղջական եւ կոտորուած արծաթ

⁸⁶ ПМК, II, № 628.

⁸⁷ ПМК, II, № 617.

⁸⁸ ПМК, II, № 626; VII, 102.

դրամներից բաղկացած գանձ, որի մէջ եղել են արարատոս գիրհները՝ թողարկւած Հայաստանում⁸⁹ :

39. Շվեդիայի էլլանդ նահանգի, Սոմարսդզէ ասանում, 1865 թուականին գտնուել է 56 ամբողջական եւ 123 կտարւած արեւելեան արծաթ դրամների գանձ, որի նորադպն դրամը պտականել է Նիջրայի 234 (848—849) թուականին : Գանձի կազմում եղել է արբաւեան գիրհւմ, թողարկւած Հայաստանում Նիջրայի 155 (771—772) թււին⁹⁰ :

40. Շվեդիայի Գեսարիկլանդ նահանգի Վայլրո համայնքի Գեկկինդէ աղարակում 1850 թ. գտնուել է 292 ամբողջական եւ 112 կտարւած արծաթեայ արարատոս (Քուֆի) դրամներից բաղկացած գանձ : Այդ գանձի մէջ են եղել 705—858 թուականներին վերարեւոյ դրամներ, որոնց չարքում նաեւ Հայաստանում թողարկւած գիրհւմ Նիջրայի 161 (777—778) տարեթււով⁹¹ :

41. Շվեդիայի էլլանդ նահանգի Պֆարրդոֆ աղարակի Սանդ-բուս գերեզմանոցում 1840 թ. գտնուել է 1122 ամբողջական, 1100 կտարւած արծաթի արարատոս դրամներից, ինչպէս նաեւ 11 սասանեան դրամներից բաղկացած գանձ, որի մէջ նորադպն դրամը վերարեւել է Նիջրայի 278

⁸⁹ MT, 60, թիւ 14, ПМК, I, թիւ 279.

⁹⁰ ПМК, II, թիւ 630.

⁹¹ MT, 90, թիւ 8; ПМК, II, թիւ 631.

(891—892) թուին: Արարատառ գրամների շարքում ի յայտ են եկել օմայեան եւ արբասեան զիրհեմներ, թուարկուած Հայաստանում⁹²:

42. Շղկղխայի Մեղեղպատ նահանգում, Բիրտարխու աղարախի Սկեն գերեզմանացում, 1835 թուին գտնուել է արծաթեայ դարդերից եւ գրամներից բաղկացած դանձ: Դրամներից նորադպնը պատկանել է Տիջրայի 292 (904—905) թուին: Փանձի արբասեան գրամների շարքում, սրանք կրել են իրենց վրայ Տիջրայի 148—287 (765—891) տարեթուերը, եղել են նաեւ գրամներ, թուարկուած Հայաստանում⁹³:

43. Շղկղխայի Գեսարիկլանդ նահանգի Ազրուզէ աղարախի Վալբա գերեզմանացում 1824 թուին գտնուել է 66 ամբողջական եւ 50 կտրուած արծաթեայ զիրհեմներից բաղկացած գրամների դանձ, սրի նորադպն գրամը պատկանել է Տիջրայի 312 (924—925) թուին: Փանձի կազմում եղել է Հայաստանում թուարկուած արբասեան զիրհեմ Տիջրայի 287 (900) տարեթուով⁹⁴:

44. Գատլանդ կղզու Ներ Համայնքի Հեմմորա աղարախում 1850 թուին գտնուել է արծաթեայ զարդերից եւ 142 ամբողջական ու 174 կտրուած արարատառ արծաթեայ գրամներից բաղկացած դանձ, սրի նորադպն

⁹² MT, 96, թիւ 80; ПМК, I, թիւ 289.

⁹³ MT, 89, թիւ 6; ПМК, I, թիւ 290.

⁹⁴ MT, 90. թիւ 9; ПМК, I, թիւ 291.

գիրհամբ պատկանել է 834 թուին : Այդ գանձում եղած արքատեան արծաթէ գրամներն չարքում ի յայտ է եկել Տիգրայի 146 (763—764) տարեթուով Հայաստանում թուարկուած մէկ հատ գրամ⁹⁵ :

45. Գոսալանդ կղզում, Աւենսկենս ագարակի Էնդրէ գերեզմանոցում 1847—1849 թուերին գտնուել է 148 ամբողջական եւ 119 կտրուած արքատոտ արծաթ գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է Տիգրայի 248 (856—857) թուին : Շուրջ 205 արքատեան գրամների չարքում, որոնք չբնանտաւթեան մէջ են մտել Տիգրայի 132—233 (749—848) թուերին, եղել է նաեւ Հայաստանում թուարկուած գիրհամ⁹⁶ :

46. Գոսալանդ կղզու Ֆարգումէ լճի ափին, Ռուսէ եւ Հելուի գերեզմանոցների միջեւ, 1844 թ. գտնուել է 1154 ամբողջական եւ 8 կտրուած արծաթէ գրամներից բաղկացած գանձ : Մասնապիտական սրուշման է ենթարկուել գանձի պարունակած 205 գրամը, որոնց չարքում նորագոյնը վերարերել է Տիգրայի 309 (921—922) թուին : Այդ գանձում եղել են նաեւ արքատեան գրամներ, թուարկուած Հայաստանում⁹⁷ :

47. Գոսալանդ կղզու Միւրուեքս ագարակի Լինդէ գերեզմանոցում գտնուել է արծաթեայ գրամներից եւ գարգերից բաղկա-

⁹⁵ MT, 69, թիւ 81; ПМК, II, թիւ 632.

⁹⁶ MT, 85, թիւ 207; ПМК, I, թիւ 283,

⁹⁷ MT, 63, թիւ 20; ПМК, I, թիւ 281.

ցած գանձ, որում եղել են արեւմտաեւրոպական, բիւզանդական եւ արաբաառաւ գրամներ : Վերջիններիս շարքում ի յայտ է եկել չիջրայի 287 (900) տարեթուով Հայաստանում թողարկուած մէկ գիրհւմ⁹⁸ :

48. Գոսալանդ կղզու Նիւ-Տոպեն ապարակի Կլինտէ զերեզմանոցում եկեղեցու մօտ 1833 թուին գտնուել է 117 արծաթեայ ամբողջական եւ կտարուած գրամներից եւ 2 արծաթեայ ձուգերից բաղկացած գանձ, որի նորուոյն գրամը պատկանել է չիջրայի 310 (922—923) թուին : Այդ գանձի կազմում եղել են նաեւ արբասեան գրամներ, թուրքիւս Հայաստանում չիջրայի 252—267 (866—881) տարեթուերով⁹⁹ :

49. Գոսալանդ կղզում Նեհր ապարակի Օտեմ զերեզմանոցում 1846 թուին գտնուել է արծաթեայ բիւզանդական (2) եւ արաբաառաւ (136) գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորուոյն գրամը պատկանել է չիջրայի 325 (936—937) թուին : Գանձի արբասեան գրամների շարքում եղել է նաեւ մէկ գիրհւմ, թուրքիւս Հայաստանում չիջրայի 267 (880—881) տարեթուով¹⁰⁰ :

50. Գոսալանդ կղզում, Սունդրէ եւ Վամբլինդրո զերեզմանոցների միջեւ 1839 թուին գտնուել է 1923 ամբողջական եւ կտարուած արծաթեայ գրամներից բաղկացած

⁹⁸ MT, 76, թիւ 129; PMK, I, թիւ 285.

⁹⁹ MT, 77—78, թիւ 141; PMK, I, թիւ 284.

¹⁰⁰ MT, 65, թիւ 39.

դանձ, որի նորազայն գրամբ վերաբերել է հիջրայի 344 (955—956) թուին: Արբատեան գրամների շարքում եղել է նաև Հայաստանում թողարկուած գրամ, ըստ սրում տրբատեան գրամները պատկանել են հիջրայի 188—332 (803—944) թուերին¹⁰¹:

51. Գատլանդ կղզում, Ռումս աղաբակի Գրեալինգրո գերեզմանատանը 1852 թուին գտնուել է 352 ամբողջական եւ 162 կտարում արծաթեայ գրամների դանձ, որի կազմի նորազայն գրամբ վերաբերել է հիջրայի 350 (961—962) թուին: Այդ դանձում եղել է նաև Հայաստանում հիջրայի 288 (900—901) տարեթուով գրամ¹⁰²:

52. Գատլանդ կղզում, Բուտեյս աղաբակի Հերում գերեզմանատանը 1860 թուին գտնուել է արծաթ գրամների եւ զարդերի դանձ, բաղկացած՝ 9 բխդանդական, 14 արեւմտաեւրոպական, 543 ամբողջական եւ 321 կտրուած արարատառ գրամներից, սրնց մէջ նորազայն գրամբ պատկանել է հիջրայի 353 (964—965) թուին: Արբատեան գրամների շարքում եղել է հիջրայի 279 (892—893) տարեթուով Հայաստանում թողարկուած մէկ գիրհեմ¹⁰³:

53. Գատլանդ կղզում, Բուտեյս աղաբակի Հաֆղեմ գերեզմանոցում գտնուել է բխդանդական, արեւմտաեւրոպական եւ

¹⁰¹ MT, 73, թիւ 106; ПМК, I, թիւ 287.

¹⁰² MT, 72, թիւ 102; ПМК, II, թիւ 633.

¹⁰³ MT, 77, թիւ 137; ПМК, II, թիւ 634.

արարատառ. Ը.—Ժ. դարերին վերադրուող
 գրամներից բաղկացած գանձ : Վերջինիս
 նորագույն գրամը պատկանել է չիջրայի 359
 (969—970) թուին : Արեւելեան գրամները
 ներկայացրել են 220 ամբողջական և 2046
 կտարում գիրհաններ, արքատեան գրամ-
 ների շարքում եղել է նաև Հայաստանում
 թողարկում գիրհան : Գանձի արքատեան
 գրամները վերաբերել են չիջրայի 193—334
 (808—946) թուերին ¹⁰⁴ :

54. Գտնվող կղզում, Կատյունոյ աղա-
 րակում, Գրեալինգրո գերեզմանոցում 1842
 թուին գտնուել է արծաթեայ դարպերից և
 1554 արծաթեայ ամբողջական ու կտարում
 արեւմտաւրոպական, բիւզանդական և
 արեւելեան գրամներից բաղկացած գանձ :
 Դրամներից նորագույնը կրել է իր վրայ չիջ-
 րայի 392 (1001—1002) տարեթիւը : Այդ
 գանձում յայտնուել է Սաջեան Յուսուֆ
 իրն-Դիւզազի տնունով, չիջրայի 302 (914—
 915) տարեթուով Հայաստանում թողար-
 կում մէկ գիրհան ¹⁰⁵ :

55. Գտնվող կղզում, Մալլգորդս աղա-
 րակի Ալսկոյ գերեզմանոցում գտնուել է
 արծաթեայ դարպերից և 125 ամբողջական ու
 16 կտարում բիւզանդական՝ 1, արեւմտա-
 եւրոպական՝ 91, արարատառ՝ 41 գրամնե-
 րից բաղկացած գանձ : Վերջինիս պարունո-
 ւել թեան նորագույն գրամը պատկանել է

¹⁰⁴ MT, 70—71, թիւ 94; ПМК, I, թիւ 286.

¹⁰⁵ MT, 72, թիւ 99; ПМК, I, թիւ 288.

1025 թուին : Հիջրայի 167—323 (783—935) թուերին գրառադատած արքատեան գրամների չարքում ի յայտ է եկել նաեւ Հայաստանում թագարկուած մէկ գիրհեմ ¹⁰⁶ :

56. Պամերանիայի Գարս տանում 1873 թ. գտնուել է 4 արծաթեայ ձաղերից եւ 25 ամբողջական ու 45 կտարուած արծաթէ գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է Հիջրայի 187 (802—803) թուին : Գանձի արքատեան գրամների չարքում եղել է Հիջրայի 186 (802) տարեթուով Հայաստանում թագարկուած մէկ գիրհեմ ¹⁰⁷ :

57. Պամերանիայում, Շտեպինի մօտ (այժմեան Շեյին) Պիննով աղաբակում, Պեկենի գետի ափին, Շեյինի նաւահանգստի մօտ 1890 թ. գտնուել է մի քանի հարիւր արծաթէ ամբողջական ու կտարուած արեւելեան գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է Հիջրայի 209 (824—825) թուին : Գանձի ժայկեան գրամների չարքում թագարկուած Հիջրայի 80—132 (699—750) թուերին ի յայտ է եկել մէկ գրամ թագարկուած Հայաստանում : Այդ գրամի վրայ տարեթիւր չի պահպանուել : Արքատեան գրամների չարքում ի յայտ են եկել Հիջրայի 148 (765—766), 161 (777—778), 248 (862—863) տարեթուերով Հայաստանում թագարկուած գրամներ : Գանձի

¹⁰⁶ MT, 67, թիւ 66; ИМК, II, թիւ 635.

¹⁰⁷ MT, 126, թիւ 36; ИМК, I, թիւ 295.

արքայական գրամները (180 հատ) պատկանել են հիջրայի 132—209 (749—825) թուերին։ Այդ նայն գանձում յիշատակուածներից բայի եղել է նաեւ մէկ հատ արքայական գրամ թագարկուած Հայաստանում, բայց ջնջուած տարեթուով¹⁰⁸ :

58. Պամեքանիայում, Լարեսի մօտ (այժմեան Լարեզ), 1878 թ. գանուել է 122 տմբազնական եւ կտարուած արծաթէ գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է հիջրայի 253 (867—868) թուին։ Այդ գանձի կազմում ի յայտ է եկել նաեւ հիջրայի 190 (805—806) տարեթուով Հայաստանում թագարկուած գիրհեմ :

59. Պրուսիայում, 1835 թ. գանուել է 33 արեւելեան գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է հիջրայի 341 (952—953) թուին։ Գանձի կազմում եղել է նաեւ հիջրայի 250 (864—865) տարեթուով Հայաստանում թագարկուած գիրհեմ¹⁰⁹ :

60. Պամեքանիայում, Կոլրերդ քաղաքի մօտ, Բուզենաինէ ստանում, 1837 թ. գրանուել է արծաթեայ տտարկաններից սարեւմատեւրոպական, ինչպէս նաեւ արեւելեան գրամներից բաղկացած գանձ, որի նորագոյն գրամը պատկանել է 979 թուին։ Այդ գանձի արքայական գրամների շարքում ի յայտ է եկել Հայաստանում թագարկուած

¹⁰⁸ MT, 129, թիւ 47; ПМК, I, թիւ 292.

¹⁰⁹ MT, 112, 54; ПМК, I, թիւ 297.

գրամ՝ Գանձի արքայական գրամները թագարկուած են եղել Հիջրայի 157—312 (773—925) թուերին ¹¹⁰ :

61. Զեյանդիա կղզում (Գանիա) Հատուի մօտ, Տերպեր ագարակում, 1911 թուին գտնուել է 434 ամբողջական եւ 1217 կտորատուած կտորական եւ արեւելեան արծաթ գրամների գանձ, որի մէջ նորագոյն գրամը պատկանել է 962 թուին : Արարատում գրամները շարքում ի յայտ են եկել երկու արծաթ օմայեան արծաթ գրամների բեկորներ (ջնջուած տարեթուերով) եւ արքայական գրամներ, նոյնպէս թագարկուած Հայաստանում Հիջրայի 252 (866), 267 (880/881), 287 (290/891), 286/899) 287 (900) տարեթուերով ¹¹¹ :

Կարելի է բերել Եւրոպայում գտնուած գրամական գանձերի ուրիշ օրինակներ, որոնցում եւս տակոյ են եղել Հայաստանում գրուագրուած արծաթէ գրամներ : Սակայն արդէն վերոյիշեալներն էլ բաւական են գիտենալու համար, որ հայկական քաղաքներում 8—10րդ դարերում թագարկուած արարատում գիրհեմները միջոգոյնէն տարանջատութեան շնորհիւ գուրտ են անցել իրենց շրջանառութեան ներքին սլորտից եւ թափանցել ինչոյն արեւելեան, այնպէս էլ Եւրոպական երկրների շուկաները :

¹¹⁰ MT, 124, թիւ 24; ПМК, I, թիւ 296.

¹¹¹ ПМК, II, թիւ 636.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0305855

